

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI



DİLBİLİMSEL TEFSİR BAĞLAMINDA
KUR'ÂN'DA İ'RÂZ VE İLİŞKİLİ
KELİMELEİN ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU **Ahmet TAŞDOĞAN**

MALATYA – 2024

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**DİLBİLİMSEL TEFSİR BAĞLAMINDA
KUR'ÂN'DA İ'RÂZ VE İLİŞKİLİ KELİMELERİN
ANALİZİ**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU**

**HAZIRLAYAN
Ahmet TAŞDOĞAN**

MALATYA – 2024

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU danışmanlığında hazırladığım “Dilbilimsel Tefsir Bağlamında Kur’ân’da İ’râz ve İlişkili Kelimelerin Analizi” isimli tezdeki bilgilerin tamamının etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde yazıldığını ve şahsıma ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını onurumla doğrularım.

Ahmet TAŞDOĞAN

Malatya / 2024



ÖNSÖZ

Kur'ân, Arapça bir kitaptır. Bunun nedeni, Kur'ân'ın ilk muhatabı olan kişilerce anlaşılabilmesidir (Yûsuf 12/2). Kur'ân kelimelerinin anlaşılmasında en önemli rol dile aittir. Ayrıca dil, incelenen âyetle ilgili doğru yorum yapabilme ve sonuçlar (istinbât) elde edebilmeyi sağlar.

Elimizdeki kaynaklar, ashâbın Kur'ân kelimelerini ya da kelime gruplarını anlamaya veya yorumlamaya çalışırken dil bilgisinden yararlandığını göstermektedir. Cahiliye şiirindeki kullanımlar, kelimenin kök anlamının delillendirilmesinde belirleyici olmuştur. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in ve ashabının kelimeyi kullanış tarzı da dilin anlam dünyasına katkı sağlamaktadır. Zira bunlar, kelimenin anlam ağacını dalları ve kökleriyle ilişkilendirmeye olanak sağlar. Kelimenin türevlerinin cümleye kattığı mana zenginliği, bu dalların en önemlilerindendir. Öte yandan dallar ile birbirine yakın anlamlı ancak bir başka kelime ağacına ait lafzı ayırtırmak ve aralarındaki farkı ortaya koymak dilin anlam dünyasını netleştirecektir. Ayrıca dilin zaman içerisinde anlam kaybına uğradığı ya da anlam genişlemesine maruz kaldığı da bir gerçektir. Dolayısıyla Kur'ân kelimelerinin yakın anlamlılarının farklılığını ortaya koymanın yanı sıra bu kelimelerin indiği dönemdeki anlamlarının tespit edilmesiyle daha sonra kazandığı anlamların farklılığını tespit etmek önem arz edecektir. Elinizdeki bu çalışmayı ortaya çıkaran başlıca nedenlerden biri, Kur'ân kelimelerinden biri olan i'râz/'i'râd ve onunla eş anlamlı olduğu varsayılan Kur'ân kelimelerinin farkını ortaya koymaktır. Böylece kelimenin anlam haritası tam olarak çizilebilecek ve bu sayede Kur'ân âyetlerindeki kullanımları sırasında nasıl bir mana ifade ettiği belirlenmiş olacaktır.

“Dilbilimsel Tefsir Bağlamında Kur'ân'da İ'râz ve İlişkili Kelimelerin Analizi” başlıklı çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi, kapsamı ve metodu ortaya konmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde i'râz/'i'râd sözcüğünün etimolojik tahlilinden sonra Câhiliye şiirleri ve hadislerdeki kullanımları aktarılmıştır. Ardından Kur'ân'daki kullanımlarına değinilmiş ve sözcüğün burada yüklendiği anlamlar ele alınmıştır. Daha sonra 'i'râd kelimesinin yüz çevirmek ile bağlantısı incelenerek sözcüğün bu doğrultuda kök anlamı ile ilişkisi değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümü “’İ’râd’ın Mürâdifi Olduğu Varsayılan Kelimelerin Analizi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde müfessirler tarafından genellikle ’i’râd ile mürâdif olduğu varsayılan dört kelime incelenmiştir. Bu kelimeler tevellâ, sadeife, sadde ve safehe kelimeleridir. Bu bölümde sırasıyla her bir sözcüğün etimolojik tahlili yapılmıştır. Her sözcüğün nüzûl öncesi ve nüzûl dönemi kullanımları ile Kur’ân’daki anlamları tespit edilmiştir. Ele alınan bu kelimelerin ’i’râd sözcüğü ile münasebetine değinilmiş, ortak veya farklı oldukları noktalar ele alınmıştır. Her bir kelimenin ’i’râd sözcüğü ile mürâdifliği hususunda değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamızın değerlendirme ve sonuç bölümünde ise elde edilen veriler aktarılmış ve inceleme konusu olan kelimeler karşılaştırılmıştır. Her bir sözcüğün kullanım alanlarına değinilmiş ve bunların mürâdif olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Konunun belirlenme sürecinde ve çalışma boyunca teşvik, öneri ve desteğini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU’na teşekkür ederim. Çalışmayı dikkatle inceleyip değerli görüşleriyle tezin gelişimine katkı sağlayan Prof. Dr. Abdülcélil BİLGİN, Doç. Dr. Aykut KÜÇÜKPARMAK, Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Şerif KAHRAMAN ve Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin POLAT’a şükranlarımı sunarım. Çalışma boyunca manevi desteklerini daima hissettiğim anne-babama, aileme ve emeği geçen tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Ahmet TAŞDOĞAN

Malatya / 2024

ÖZET

Doktora Tezi

Dilbilimsel Tefsir Bağlamında Kur'ân'da İ'râz ve İlişkili Kelimelerin Analizi

Ahmet TAŞDOĞAN

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

İnönü Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bu çalışmada 'i'râd kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları konu edilecektir. 'i'râd, kelime kökü itibariyle yüz çevirmek anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli bağlamlarda insan eylemi olarak kullanılmıştır. Öte yandan Kur'ân'da, yapısal olarak 'i'râd ile aynı kökten olmamasına rağmen müfessirler tarafından 'i'râd kelimesi ile tercüme edilen fiiller de bulunmaktadır. Oysa bu kelimelerin ifade ettiği farklı anlamlar olmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada 'i'râd sözcüğünün genel anlamlarının yanı sıra mürâdifi olduğu varsayılan kelimeler ele alınacaktır. Çalışma için 'i'râd kelimesinin seçilmesinde; müfessirlerin ilgili âyette zikredilen 'i'râd kelimesine bazen farklı anlamlar yüklemesi, ilgili kelimenin kök anlamı göz ardı edilerek âyetin muhtevasına göre yaklaşık anlamlar verilmesi, kök anlam itibariyle 'i'râd ile benzer olmamasına rağmen bazı sözcüklere 'i'râd anlamı yüklenilmesi, Türkiye'deki akademik çalışmalarda bu konunun detaylı olarak incelenmemiş ve yeteri kadar çalışılmamış olması gibi sebepler etkili olmuştur.

Çalışma, bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte 'i'râd sözcüğü hakkında semantik bir yöntem takip edilerek genel bilgiler verilecektir. Birinci bölümde 'i'râd kelimesinin Kur'ân'daki anlamları irdelenecek, ikinci bölümde ise 'i'râd sözcüğünün mürâdifi olduğu sanılan kelimelerin i'râd sözcüğü ile bağlantısı ya da farklılığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Dilbilimsel Tefsir, Semantik, İ'râz, Yüz çevirmek

ABSTRACT

Doctorate Thesis

Analysis Of İ'râz And Related Words İn The Qur'an İn The Context Of Linguistic
Commentary

Inonu University

Social Sciences Institute

Department of Basic Islamic Sciences

This study will focus on the uses of the word 'i'râḍ in the Qur'ân. 'I'râḍ is a root word that means turning away. It is used as a human action in various contexts in the Qur'ân. On the other hand, there are verbs in the Qur'ân that are translated with the word 'i'râḍ by commentators even though they are not structurally from the same root as 'i'râḍ. However, these words should have different meanings. Therefore, this study will examine the general meanings of the word 'i'râḍ as well as the words that are thought to be its murrâḍif. The word 'i'râḍ was chosen for this study; the reasons for the selection of the word 'i'râḍ for the study include the fact that the commentators sometimes attribute different meanings to the word 'i'râḍ mentioned in the relevant verse, that the meanings of the word are given according to the content by ignoring its root meaning, that some words are attributed the meaning of 'i'râḍ even though they are not similar to 'i'râḍ in terms of root meaning, and that this subject has not been examined in detail and has not been studied sufficiently in academic studies in Türkiye.

Apart from the introduction, the study consists of two main parts. In the introduction, general information about the word 'i'râḍ will be given following a semantic method. In the first part, the meanings of the word 'i'râḍ in the Qur'ân will be examined, and in the second part, the connection or difference of the words that are thought to be the murrâḍive of the word 'i'râḍ with the word i'râḍ will be tried to be revealed.

Keywords: Tafsir, Linguistic Tafsir, Semantics, 'İ'râḍ, Turn away from

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	xiii
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi.....	3
4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	3
5. Kavramsal Çerçeve.....	5
5.1. Dilbilimsel Tefsir Nedir?.....	6
5.2. Etimoloji Nedir?.....	6
5.3. Semantik Nedir?.....	6
5.4. Filoloji Nedir?.....	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
’İ‘RÂḌ KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ.....	7
1.1. İ‘râḍ /إِعْرَاض Kelimesinin Etimolojik Tahlili.....	7
1.2. ’İ‘râḍ Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı.....	14
1.2.1. Şeref/Nefis/Şahsiyet.....	14
1.2.2. Gösterme/Meydana Çıkarma.....	14
1.2.3. Vadi.....	15
1.2.4. Taraf/Kenar.....	16

1.2.5 Büyük Ordu.....	16
1.2.6 Geniş	17
1.2.7. Oku Yan Yatırmak.....	17
1.2.8. Ansızın	18
1.2.9. Yanından Geçmek.....	18
1.2.10. Mal (Dinar ve dirhem dışında).....	18
1.2.11. Yüz Çevirmek	19
1.2.12. Azı Dişi	19
1.2.13. Üstü Kapalı Söz/Ta' rîd	20
1.2.14. Ayıplamak/Kötü Konuşmak	20
1.3. 'İ' râd Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı	21
1.3.1. Görünmek	21
1.3.2. Sunmak	22
1.3.3. Şeref/Namus/Şahsiyet.....	22
1.3.4. Genişlik.....	23
1.3.5. Taraf/Kenar	23
1.3.6. Okumak/Arz.....	24
1.3.7. Teklif.....	24
1.3.8. Mal	25
1.3.9. Dert/Afet/Istırap	26
1.3.10. Yüz Çevirme	26
1.3.11. Vücut/Beden	27
1.4. 'İ' râd Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı	29
1.4.1. Mal ve Ganimet	29
1.4.2. Engel/Mâni.....	30
1.4.3. Ta' rîd/Ta' riz.....	33

1.4.4. Geniş	34
1.4.5. Göstermek	35
1.4.6. Bulut	39
1.4.7. Yüz Çevirmek	40
1.5. 'İ'rād ve Yüz Çevirmek Anlamı Arasındaki İlişki	41
1.5.1. Hakiki Anlama Yakın Yüz Çevirme	42
1.5.2. Mecazi Yüz Çevirme	46
1.5.2.1. İmtinâ etmek	46
1.5.2.2. Aldırmamak	56
1.5.3. Kur'ân-ı Kerîm'de 'İ'rād İfade Eden Âyetler	66
İKİNCİ BÖLÜM	73
'İ'RÂD'IN MÜRÂDİFİ OLDUĞU ZANNEDİLEN KELİMELERİN ANALİZİ	73
2.1. Tevellâ / تَوَلَّى Kelimesinin Etimolojik Tahlili	73
2.1.1. Tevellâ Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı	77
2.1.1.1. Gitmek/Arkada Kalmak	77
2.1.1.2. Dönmek/Kaçmak	77
2.1.1.3. Uzaklaşmak	78
2.1.1.4. Yönelmek	78
2.1.1.5. Üstlenmek/Vâli	78
2.1.1.6. Yüz Çevirmek	79
2.1.1.7. Peş peşe Yağan Yağmur	79
2.1.1.8. Ardından Gelmek	79
2.1.1.9. Yakınlık	80
2.1.2. Tevellâ Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı	81
2.1.2.1. Sırt Dönmek/Terk etmek	81
2.1.2.2. Efendi Edinme-Efendi	81

2.1.2.3. Yöneltmek-Üstlenmek	82
2.1.2.4. Savaştan Firar Etmek	83
2.1.2.5. Velî.....	83
2.1.2.6. Yakın/Ön.....	84
2.1.2.7. Yüz Çevirmek/Sırtını Dönerek Öneriyi Reddetmek.....	84
2.1.3. Tevellâ Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı	86
2.1.3.1. Dönmek/Yönelmek	86
2.1.3.2. Dostluk ve Yöneticilik	88
2.1.3.3. Firar etme	90
2.1.3.4. Üstlenmek/Yüklenmek/Organize Etmek	92
2.1.3.5. Yüz Çevirmek	93
2.1.3.5.1. İmtinâ Etmek.....	95
2.1.3.5.2. Fizikî Manada Yüz Çevirmek	97
2.1.3.5.3. Dönüp Gitmek/Ayrılmak	101
2.1.3.5.4. Aldırmamak	103
2.1.4. Tevellâ ve 'İ'râd Sözcüklerinin Bağlantısı	108
2.1.4.1. Aynı Âyette Yer Alan Tevellâ ve 'İ'râd Sözcüklerinin Analizi	108
2.1.4.2. Tevellâ ve 'İ'râd İlişkisi.....	117
2.1.4.3. Kur'ân-ı Kerîm'de 'İ'râd Olarak Değerlendirilen Tevellâ Âyetleri	119
2.2. Sadde / ٱ Kelimesinin Etimolojik Tahlili.....	125
2.2.1. Şadde Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı	129
2.2.1.1. Geri Çevirmek/Engellemek	129
2.2.1.2. Yakın/Denk.....	129
2.2.1.3. Yönelmek/Meyletmek	130
2.2.1.4. Yüz Çevirmek/imtinâ etmek.....	130
2.2.2. Şadde Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı	132

2.2.2.1. Engellemek	132
2.2.2.2. Kovmak/Uzaklaştırmak	132
2.2.2.3. İrin.....	133
2.2.2.4. Yönelmek/Meyletmek	134
2.2.2.5. Yüz çevirmek.....	134
2.2.3. Şadde Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı	136
2.2.3.1. Engellemek	136
2.2.3.2. İrin.....	139
2.2.3.3. Yönelmek/Meyletmek	140
2.2.3.4. El Çırpma.....	142
2.2.3.5. Yaygara Koparmak	144
2.2.3.6. 'İ' rād/İmtinā'	148
2.2.4. Şadde ile 'İ' rād Kelimesinin İlişkisi	153
2.2.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şadde Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı	156
2.3. Sadece صَدَقَ Kelimesinin Etimolojik Tahlili	161
2.3.1. Şadece Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı	165
2.3.1.1. Yüzünü Çevirmek/Yönelmek	165
2.3.1.2. İnci-Sedef Kabuğu	165
2.3.1.3. Vazgeçmek/Mâni Olmak	166
2.3.1.4. Midye/İstiridye/Sedef	167
2.3.1.5. Kadın İsmi.....	167
2.3.1.6. Karşılaşmak/Rast Gelme.....	167
2.3.1.7. Mekân İsmi	168
2.3.2. Şadece Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı	169
2.3.2.1. Özel İsim.....	169

2.3.2.2. Yüksek Yer	169
2.3.2.3. Bulmak/Karşılaşmak/Denk Gelmek	170
2.3.2.4. Meyletmek/Yüzünü Çevirmek.....	171
2.3.2.5. Midye/İstiridye/Sedef	172
2.3.3. Şadeife Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı	174
2.3.3.1. Dağ/Dağ Kenarı/Dağ Tepesi.....	174
2.3.3.2. 'İ' rād/İmtinā' /Men'	176
2.3.4. Şadeife İle 'İ' rād Kelimesinin İlişkisi.....	182
2.3.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şadeife Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı	184
2.4. Safeife / صفحہ Kelimesinin Etimolojik Tahlili	185
2.4.1. Şafeife Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı	189
2.4.1.1. Yüzünü Çevirmek/Göz Ucuyla Bakmak	189
2.4.1.2. 'İ' rād/Terk Etmek	189
2.4.1.3. Geniş Taş	190
2.4.1.4. Affetmek	190
2.4.1.5. Kenar/Yan/Taraf	191
2.4.1.6. Tokalaşmak/Yüz Çevirmek	191
2.4.1.7. El Çırpma/Kılıç/Deve Sesi.....	192
2.4.1.8. Allah'ın Sıfatı: Çokça Bağışlayan/Hoşgörülü/Merhametli.....	193
2.4.1.9. Yüz.....	194
2.4.1.10. Mekân İsmi	194
2.4.2. Şafeife Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı	195
2.4.2.1. Kenar/Yan	195
2.4.2.2. Alkışlamak/El çırpma	195
2.4.2.3. Yanak	196

2.4.2.4. İki Yüzlü	197
2.4.2.5. Müsamaha/Hoşgörü	197
2.4.2.6. Allah'ın sıfatı	198
2.4.2.7. Reddetmek/Vermemek	198
2.4.2.8. İncelemek/Bakmak	199
2.4.2.9. Geniş Levha	200
2.4.3. Şafehe Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı	201
2.4.3.1. 'İ' rāḍ/Müsamaha/Hoşgörü	201
2.4.3.2. 'İ' rad-Müsâmahâ/Hoşgörü-Terk Etmek-Kenar/Taraf-Reddetmek	212
2.4.4. Şafehe ve 'i' rāḍ sözcüklerinin Bağlantısı	221
2.4.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şafehe Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı	224
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	225
KAYNAKÇA	236

KISALTMALAR

- b. : İbn
- bkz. : Bakınız
- DİA. : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
- ed. : Editör
- Hz. : Hazreti
- nşr. : Neşreden
- ö. : Ölüm tarihi
- sas. : Sallallâhu aleyhi ve sellem
- TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
- thk. : Tahkik
- ts. : Tarihsiz
- vb. : Ve benzeri
- vd. : Ve diğerleri

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Font

Harf

,

ا

s

ث

h

ح

h

خ

z

ذ

ş

ص

d

ض

t

ط

z

ظ

,

ع

g

غ

k

ق

GİRİŞ

Yüce Allah, dünya ve ahiret saadetine ulaşmaları için insanlara kitaplar göndermiştir. Allah'ın emir ve yasaklarını ilettiği ilâhî kitaplar da insanlar tarafından anlaşılmaya çalışılmıştır. Kur'ân, Hz. Peygamber'e indiği andan itibaren açıklanmaya ve izah edilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber'in hayatına tanıklık eden sahâbîler hem Kur'ân'ı hem de onun anlam ve açıklamalarını/tefsir Peygamber'den öğrenmiş, sonraki nesillere bu bilgi ve birikimi aktarmışlardır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar o güne kadar elde ettikleri tecrübeler ve birikime göre Kur'ân'ı anlama ve açıklama girişiminde bulunmuşlardır. Bu açıklama eylemlerinin pek çoğu, kelimelerin kök anlamları ile ilgilidir. Bu çerçevede Cahiliye dönemi şairlerinden istifade ettikleri de anlaşılmaktadır. Ayrıca ilk dönem tefsir tartışmalarında âyetin anlamını etimolojik ve filolojik bağlamda anlama ve yorumlama eğilimi göze çarpmaktadır. Örneğin Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) İbn-i Abbas'a (ö. 68/687-88) yönelttiği sorular, bu dönemde Kur'ân kelimelerine verilen önemi göstermektedir. İlk tefsir metnlerinin meâni'l-Kur'ân başlığını ya da niteliğini taşıması da Kur'ân yorumunda kelime ve bu kelimelerden türeyen kavramların tahlilinin önemini göstermektedir. Dolayısıyla tefsir ile ilgili önemli araştırma yöntemlerinden birinin de kelime ve kavramlarla ilgili dilbilimsel çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm tefsir edilirken Allah'ın muradına delalet edecek anlamların çıkarılabilmesi, kelimelerin etimolojik bakımdan bilinmesi ile bağlantılıdır.

1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle zikredilen ve “yüz çevirmek” anlamını barındıran 'i'râd kelimesinin etimoloji, kavram-terim ve semantik analizinin tahlil edilmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra 'i'râd kelimesiyle, yüz çevirmek anlamına gelen fiillerin farklılıklarının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın temel varsayımı, Kur'ân'daki her bir kelimenin bir diğerinden farklı anlamlar taşıdığıdır. Buna göre birbirlerine yakın anlamlı da olsa her bir kelime kullanıldığı cümlede okuyucuya yeni ve farklı bir mana sunmaktadır. Elbette bunların tespiti için Arapça'nın Kur'ân'ın nüzûlünden önceki anlam zenginliği ya da anlam farklılığı ortaya

konmalıdır. Zaten Kur'ân kelimelerinin köklerindeki nüansı tespit etmek, âyetin mesajının anlaşılmasının en önemli yollarındandır. Bu amaçla ilk dönem metinlerinde, sözlüklerde, garibu'l-hadis ile ilişkili eserlerde ve filolojik tefsirlerde bu kelimeye yüklenen anlamların incelenmesi ve kök anlamın belirlenmesi önemli görülmektedir.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İslâm topraklarının genişlemesi sonucu Müslüman olan yeni kitleler arasında Arap olmayanların bulunması, Arap dilinin öğrenilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Öte yandan fikirlerini Kur'ân'a dayandırarak meşrulaştırmak isteyen fırkalar tarafından Kur'ân'ın bazı kelimelerine öznel anlamlar yüklenmesi de Kur'ân'ın dil açısından incelenerek tefsir edilmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla i'râbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân gibi birçok eser telif edilmiştir. Kur'ân'ı anlamaya yönelik yazılan bu ilk eserler dilsel izah ağırlıklı olmuştur. Bu da kelimenin kök anlamlarının aktarılmasıyla âyetin manasını tespit etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Bu eserleri takip eden tarihsel süreçte kaleme alınan ilk tefsir çalışmalarında ise rivayetler ile beraber dilsel izahların aynı doğrultuda yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada 'i'râd kelimesinin cümleye kattığı anlamın belirlenmesinde rivayetlerin ve dilbilimsel çalışmaların büyük rolü olacağı açıktır.

'İ'râd ve yüz çevirmek manası taşıdığı varsayılan köklerin farklarının tespit edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılmasına ve mesajının daha iyi aktarılmasına katkı sağlayacaktır. Bu çerçevede çalışmada temel varsayım ve problem şudur: Kur'ân'daki bir kelimenin 'i'râd ile köken birliği olmamasına rağmen yüz çevirmek manasıyla tercüme edilmesi doğru mudur? Öte yandan yüz çevirmek manasına geliyorsa farklı bir fiil kalıbının kullanılmasının amacı ne olabilir? Bu farklılık sadece fonetik farklılık mıdır yoksa bir anlam zenginliği sağlanması mı hedeflenmiştir? Bundan dolayı özellikle ilk dönem ve filolojik tefsirlerde bu kelimeye yüklenen anlamların belirlenmesi önemli görülmektedir. Arapça bilgisi olmayan veya tefsir alanından yeterli düzeyde teknik birikime sahip olmayanların Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili âyetlerinin manasını daha iyi idrak edebilmesini sağlamak bu çalışmanın ortaya çıkmasına etki eden amaçlardandır. Bir diğer amaç ise aynı anlamı ifade ettiği sanılan fiillerin ilgili âyete farklı manalar kattığını ortaya koymaktır. Bu çerçevede çalışma,

“yüz çevirmek” ifadesinin Kur’ân’daki kullanımlarının her birinin diğerinden ayrılan özelliğinin bulunduğunu ortaya koyma amacındadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma, Kur’ân’da ’i’râd ve ’i’râd ile eş anlamlı olduğu sanılan kelimelerle sınırlıdır. Çalışma, Arap dili kurallarını temel morfoloji kuralları olarak benimseyecektir. Çalışmanın temel kaynaklarını, hicri 610 ve öncesinde söylenen Cahiliye şiirleri, olabildiğince Kütüb-i Sitte’de yer alan hadisler ve çoğunlukla klasik dönemde telif edilen tefsirler ve Arap dili lügat kitapları oluşturacaktır.

Çalışmada nitel ve metin analizi yöntemi kullanılacaktır. Etimolojik ve linguistik veriler, çalışmanın temel referansları olacaktır. Bu çerçevede öncelikle ’i’râd kelimesinin dilbilimsel bakımdan ne ifade ettiği aktarılacaktır. Daha sonra ’i’râd kelimesinin mürâdif olduğu varsayılan kelimeler ele alınacaktır. Bunun için Cahiliye şiirleri, hadisler ile ilk dönem tefsir ve lügat kitaplarından istifade edilecektir. Gerekli görülen yerlerde muasır lügat/tefsir kitaplarından yararlanılacaktır. Kur’ân-ı Kerîm’de bu kelime ve müştaklarının zikredildiği âyetlerde ilgili bölümlere uygun anlamlar verilmeye çalışılacaktır. Yine ’i’râd kelimesi ile aynı anlama geldiği sanılan sözcüklerin ’i’râd ile ortak yönlerine değinilerek ilgili yerlerde bu kelimelerin kullanılmasının âyetin anlam ve yorumuna olan etkisi irdelenecektir.

Ayrıca çalışmada Arapça kelimelerin yazımında transkripsiyon alfabesine bağlı kalınacaktır. Bununla, örneğin ح:h; خ:h ; ه:h gibi benzer harflerin seslerinin birbirinden ayrılması ve harflerde kök/asıl konusunda problem ile karşılaşılması hedeflenmiştir. Ancak arama veri tabanlarında ulaşılabilirliği artırmak için tez başlığında ve eş anlamlı olduğu sanılan kelimelerin etimolojik tahlilleri başlıklarında transkripsiyon kullanılmamıştır. Bununla beraber müellif isimlerinin yazımında ağırlıklı olarak DİA’dan, dipnot ve kaynakçanın hazırlanmasında ise İSNAD atıf sisteminden yararlanılmıştır.

4. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu çalışmanın kapsamını belirlemek ve çalışmanın planını oluşturmak en önemli aşamalardan biri olmuştur. Konunun yeterince çalışılmamış olması ve daha önce bir araştırmaya konu edilmemesi bakımından bu sahaya yeni bir bakış açısı kazandıracağı

düşünülmüştür. Bu yönüyle tez konusunun özgün bir çalışma olmasına özen gösterilmiştir.

Çalışma, 'i'râḍ ve 'i'râḍ ile ilişkili olduğu varsayılan tevellâ, şadde, şade ve şafeḥe sözcükleri ile sınırlıdır. 'İ'râḍ ve 'i'râḍ manası taşıdığı sanılan kelimeler ile ilgili etimolojik karşılaştırmalı bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bundan dolayı çalışma, eş anlamlı olduğu varsayılan her bir kelimenin farklılığını tespit etmeye odaklanacaktır. Bu tespit, Kur'ân yorumunun anlam zenginliğinin ortaya konmasına aracı olacaktır. Böylece çalışmanın alandaki bir boşluğu dolduracağı ve yeni çalışmalara zemin hazırlayacağı düşünülmektedir. Yine kelimenin orijinal anlamlarından hareketle ilgili âyetlerde ortaya çıkması muhtemel yanlış yorumların önüne geçilmesi, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkı sunacaktır. Çünkü yakın anlamlı iki kelimenin eş anlamlı olduğunu düşünmek, anlam ve uygulama bakımından da iki âyeti mesela yüz çevirmek ile savaşı aynı yargıyla değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de 'i'râḍ kelimesi ile alakalı olarak lisansüstü seviyesinde yapılan tek çalışma, Muhammet ATASOY tarafından hazırlanan ve 2019 yılında kabul edilen “Kur'ân'a Göre İlahi Mesajdan Yüz Çevirmenin Sebepler ve Sonuçları” başlıklı yüksek lisans tezidir. Ancak bu çalışma, 'i'râḍ kelimesinin dil açısından incelenmesinden ziyade Kur'ân'da ilahi mesajdan yüz çevirenlerin yüz çevirme sebeplerine ve akıbetlerine değinmiştir. Çalışmada “İlahi mesajdan yüz çevirmeyi ifade eden kelimeler” başlıklı bir bölüm olsa da buradaki kelimelerin çoğunun âyetin muhtevasına göre ele alındığı ve söz konusu sözcüklerin genelinde lügat kitaplarında 'i'râḍ anlamını barındırmadığı görülmektedir. Bununla beraber ele alınan kelimelerin “ilahi mesaj”dan yüz çevirmeyi ifade ettiğine değinilmiştir. Ancak Kur'ân'da yer alan 'i'râḍ âyetlerinin tamamı ilahi mesajdan yüz çevirmeyi anlatmamaktadır. Bu ifade, bazen karı-koca arasındaki muamele bazen lağv/boş söz bazen de zina ettikten sonra tövbe edenler vb. için kullanılmıştır. Bu çalışmadan farklı olarak çalışmamızda, 'i'râḍ âyetlerinin geçtiği yerleri muhatabına ve konusuna göre ayırarak söz konusu sözcüğü, özellikle erken dönem lügat kitaplarında 'i'râḍ anlamında da kullanıldığı ve bu sebeple eş anlamlı olduğu zannedildiği kelimelerle karşılaştırarak ortak ve farklı yönlerini inceledik.

'Âlâ' Cihâd Fevzî Sâlih tarafından hazırlanan ve 1431/2010 yılında kabul edilen الإِعْرَاضُ وَنَظَائِرُهُ فِي الْقُرْآنِ (Kur'ân'da 'i'râḍ ve Eş Anlamlı Kelimeler) başlıklı yüksek

lisans tezi ise Gazze İslâm Üniversitesi, Usûlüddîn Fakültesi, Tefsir ve ‘Ulûmu’l-Kur’ân bölümünde ‘i’râd kelimesi üzerine yazılmış bir tezdır. Bu çalışmada yazar konuyu, ‘i’râd kelimesi ile aynı anlamda olduğunu düşündüğü dört kelime صَدَّ , هَجَرَ , تَوَلَّى ve تَرَكَ ile sınırlandırmış ayrıca Kur’ân’ın yüz çevirmeyi emrettiği kişiler ile ulu’l-azm Peygamberlerin ilahi mesajdan yüz çevirenlere uyguladığı metotlara yoğunlaşarak bu kişilerin akıbetlerine yer vermiştir. Ancak bahsi geçen çalışmada هَجَرَ ve تَرَكَ sözcükleri ile alakalı olarak lûgat âlimlerinden Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/791) *Kitâbü’l-‘Ayn*, İbn Düreyd’in (ö. 321/933) *el-Cemhere*, Ezherî’nin (ö. 370/980) *Tehzîbü’l-luğa*, Sâhib b. Abbâd’ın (ö. 385/995) *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, İbn Fâris’in (ö. 395/1004) *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa*, Cevherî’nin (ö. 400/1009’dan önce) *Tâcü’l-luğa* (eş-Şîḥâḥ) ve Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* adlı eserlerinde bunların ‘i’râd anlamında kullanıldıklarına dair bir bulguya rastlamadık. Bu sebeple lûgat âlimlerinin ‘i’râd anlamında da kullanıldıklarını ifade ettikleri صَدَف ve صَفَح sözcüklerini çalışmamıza ekleyerek çalışmamızda, ‘i’râd anlamında değerlendirilebilen sözcükler olan تَوَلَّى صَدَف صَدَّ صَفَح kelimelerini inceledik. Bununla beraber bu çalışmanın aksine inceleme konusu olan kelimeleri birbirleriyle karşılaştırarak bunların ‘i’râd eyleminin hangi şeklini yüklendiğini ve bunun ifade ettiği anlamı aktarmaya çalıştık. Ayrıca bu sözcüklerle “yüz çevirmek” ifadesi ekseninde bir bağ kurarak ilgili âyetin bu minvalde yüklenmesi muhtemel anlamını aktardık. Çalışmamızı dikkate değer kılan nokta, eş anlamlı olduğu varsayılan bu kelimelerin kök anlamlarının farklı olduğunu tespit etmek ve böylece âyetin yüz çevirmek eylemine farklı bir mana zenginliği kattığını ortaya koymaktır.

5. Kavramsal Çerçeve

Çalışmada, aşağıda ele alınan bazı ıstılahlar kullanılmıştır. Bu ifadelerin hangi anlama geldiği, bunlarla kastın ne olduğuna kısaca temas etmek istiyoruz:

5.1. Dilbilimsel Tefsir Nedir?

Çalışmanın başlığında ele alınan bu ifade “Kur’ân yorumunda ağırlıklı olarak dizimbilim, biçimbilim, anlambilim gibi dilbilimin çeşitli alt dallarından çağdaş dilbilim verilerini de göz önünde bulundurarak yararlanılan yöneliştir.”¹

5.2. Etimoloji Nedir?

Etimoloji/*Fr. étymologie* ifadesi “Bir dildeki kelimelerin köklerini, hangi lehçe veya dile ait olduklarını, ne zaman ortaya çıktıklarını, ses ve anlam bakımından geçirdikleri değişiklikleri inceleyen dil bilimi dalı, kök bilimi, köken bilimi, isticak ilmidir.”²

5.3. Semantik Nedir?

Semantik/*Yun. sémantiké-sémantikos* ifadesi, anlamla ilgili demektir. Bir dilin anahtar terimleri üzerine yapılan analitik bir çalışmadır. Kelimeleri ve kelime gruplarını anlam bakımından inceleyen, kelimelerin kullanılışlarını, yapılarını, tarihsel gelişimlerini araştıran bir ilim dalıdır.³

5.4. Filoloji Nedir?

Filoloji/*Fr. philologie* ifadesi, “Bir dili ve o dile ait belgeleri dil ve tarih açısından incelemektir.” Filolojik Tefsir ise “Kur’ân’ın nüzûlü döneminde Arapların konuştuğu dilin lafız ve üsluplarına bağlı olarak Arap şiiri ve dilcilerin tesis ettikleri hâkim kurallarla Kur’ân’ı açıklamaktır.”⁴

¹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Etkisi (Hicri İlk Üç Asır)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 60.

² İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010), “Etimoloji”, 358.

³ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Tanrı ve İnsan (Kur’ânî Dünya Görüşünün Semantiği)*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 34; Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’ân’ı Anlamada Semantik Yöntem”, *Hikmet Yurdu* 6/11 (Haziran 2023), 107-109.

⁴ İsmail Aydın, *Kur’ân’ın Filolojik Yorumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 38; Ayverdi, “Filoloji”, 386.

BİRİNCİ BÖLÜM

’İ’RÂḌ KELİMESİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

Bu bölümde ’i’râḍ kelimesinin etimolojik analizi yapılacak ve Cahiliye şiirleri, hadisler ve Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarına değinilecektir. Kelimeye yüklenen her anlama göre sözcüğün kök manası ile bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır.

1.1. İ’râḍ /إِعْرَاضُ Kelimesinin Etimolojik Tahlili

’-r-ḍ kökü, “uzunluğun zıddı” anlamına gelir.¹ Kök anlamı cisimler ile alakalıdır. Cisimlerin enini ifade eder. Ancak sonraları başka şeyler için de kullanılmıştır.² En anlamına gelen ’arḍın çoğulu ’a’râḍ şeklindedir.³

Kökün, geçmiş zaman formuna ait iki kalıbı bulunmaktadır. Bunlardan, mâzî formu şulâṣî ikinci bابتan olan ’araḍe fiilinin muzârîsi ye’riḍu gelir ve mastarı ’iraḍen şeklindedir.⁴ Diğerinde ise şulâṣî beşinci bab olan ’aruḍe fiilinin muzârîsi ye’ruḍu gelir ve mastarı ’arḍan’dır.⁵ Lâzîmî/geçişsiz olan bu fiiller, ba, lām ve ’alā harf-i cerleri ile nesne alabilir bir nitelik kazanır.⁶ Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımları bu şekildedir (el-Bakara 2/224, 235; el-Kehf 18/48; Sâd 38/31; el-Mü’min 40/46). Ancak ikinci bابتan olan ’araḍe fiili, bazen harf-i cer olmadan da kullanılabilmektedir (el-Bakara 2/31; el-Kehf 18/100; el-Ahzâb 33/72).

’Araḍe fiili bazen ortaya çıkmak, belirlemek, görünmek, göstermek, sunmak anlamlarına gelir.⁷ Örneğin en-nehru mu’riḍun leke ifadesi, “Bakan kişinin nehri tüm genişliğiyle gördüğünü” ifade etmektedir.⁸ Ayrıca “hakkına karşılık kendisine elbise

¹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-’Ayn*, thk. Abdülhamit Hendāvî (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, ts.), 3/131; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985), 154.

² Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî ġarîbi’l-’Kur’ân*, thk. Muḥammed el-Keylânî (Beyrut: Dāru’l-Ma’rife, ts.), 330.

³ Alî b. İsmâîl İbn Sîde, *el-Muḥkem ve’l-muḥîṭu’l-’a’zam.*, thk. Abdülhamit Hendāvî (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 1421/2000), 1/392.

⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-’Ayn*, 3/131.

⁵ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tācu’l-luġa ve şihâhu’l-’arabiyye*, thk. Ahmed Abdulġafûr (Beyrut: Dāru’l-’İlm li’l-Melâyîn, 1990), 3/1083; Ebû’l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemu Meġâyîsi’l-luġa*, thk. Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dāru’l-Fîkr, 1399/1979), 4/269.

⁶ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1082.

⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1082; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/394.

⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-’Ayn*, 3/132; İbn Fâris, *Meġâyîsu’l-luġa*, 4/272.

verdim” anlamını ifade etmek üzere ‘*araḍtu lifulānin min ḥaḳḳihī*’ *sevben* cümlesi de ‘*araḍe* fiilinin anlamlarından biridir.⁹

Dünya malını arzulamak ‘*araḍe* sözcüğü ile ifade edilir.¹⁰ Kök anlamı ile aynı lafızda kullanılan ‘*arḍ* ise para dışındaki dünya malını ifade eden her şey için kullanılır.¹¹ Nitekim Kur’ân’da bu lafzın kullanıldığı anlamlardan bir tanesi de dünya malı/varlığıdır (Nisâ 4/94; el-A’râf 7/169; Nûr 24/33). Bu konuda Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), ‘*araḍe* kelimesinin sürekli olmayan, istikrarsız şeyler için kullanıldığını, dünya malının sürekli olmamak bir yana geçici olduğu için ‘*araḍe* olarak isimlendirildiğini söyler.¹² Bu ifadeden hareketle kelimenin kök anlamı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Nitekim “uzunluğun zıddı” cisimler için kullanıldığı zaman *genişlik* anlamını ifade eder. Ancak cisim dışındaki şeylerde kullanımının her zaman *genişlik* manasını barındırdığı söylenemez. Örneğin zaman için kullanılacağı vakit, uzunluğun zıddı *kısa* olur. Aksi halde uzun zaman diliminin zıddının geniş zaman dilimi olduğu düşünülemez ki bu ikisi de aynı şeydir. Dolayısıyla dünya da dünya malı da sürekli olmayan şeylerdir. Bu ise ‘*araḍe* kelimesinin, kök anlamını da barındırarak geçici olan dünyayı veya sürekli olmayan malı ifade ettiğini gösterir.

Dağın yüzeyi veya kenarı anlamını ifade eden ‘*arḍ* kökü, dağa teşbih edilerek kalabalık ordu ve vadi için kullanılır.¹³ Bu kelimelerin ‘*arḍ* kökü ile münasebetinin; dağların, vadilerin ve ordunun geniş bir alana yayılmalarıdır. Nitekim gökyüzünde geniş bir alanı kaplaması sebebiyle yağmur dolu bulutlara bazen bu isim verilir.¹⁴ Bu kullanımın Kur’ân’daki karşılığı ise ‘*âriḍ* şeklindedir (el-Ahkâf 46/24). Ayrıca ‘*âriḍ* kelimesi, herhangi bir işi yapmaya mâni olan hastalık vb. şeylere verilen addır. *Maruz* kaldığı herhangi bir illet/hastalıktan dolayı kesilen hayvana ‘*âriḍe*/ ‘*avâriḍ* denir.¹⁵ Bu kelime, dağın yüzeyini veya kenarını ifade eden ‘*arḍ* sözcüğü ile ilişkilidir. Nitekim *selektu fî ṭarîḳi kezâ fe ‘araḍe lî fî t-tarîki ‘ariḍun* denildiği zaman, cümlede geçen ‘*âriḍ*

⁹ Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherî, *Tehzîbu l-luġa*, thk. Abdusselâm Hârûn (Kahire: Dâru l-Mısrıyye, ts.), 1/455.

¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luġa*, 4/276.

¹¹ Ezherî, *Tehzîbu l-luġa*, 1/455; Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1083; İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luġa*, 4/276.

¹² Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 331.

¹³ Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretu l-luġa*, thk. Remzi Munîr (Beyrut: Dâru l-‘İlm li l-Melâyîn, 1987), 2/747; Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1083.

¹⁴ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1083.

¹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu l-luġa*, 2/747; Ebü l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fî l-luġa*, thk. Muḥammed Âle Yâsîn (Beyrut: ‘Âlemu l-Kutub, 1414/1994), 1/306; İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luġa*, 4/279.

kelimesinden hareketle yolda yüksek dağlar ile karşılaştığı anlaşılır.¹⁶ Bu ise beklenmedik bir engeli ifade eder. Bu engel bazen ‘urdeten sözcüğü ile ifade edilir. Türkçe’de kullanılan *arıza* kelimesinin buradan türediği söylenebilir.

Engel/mâni anlamını ifade eden ‘urdeten sözcüğüne Kur’ân’da rastlanmaktadır. (el-Bakara 2/224). Bu kelimenin geçtiği âyette Allah adına edilen yeminlerin iyilik yapmak, takva ve insanlar arasında barışı gerçekleştirmeye “mâni, engel” kılınmaması emredilir.¹⁷ Ayrıca ‘urdeten kelimesi, bir şeye karşı güçlü olmak anlamında kullanılabildiği gibi bazen de başkasını sıkıntıya koyacak her türlü rahatsız edici eylemi/başkası hakkında kötü konuşmayı ifade eder.¹⁸ Bu sebeple yukarıda ele alınan âyete “yemini güçlü tutmak” anlamı da yüklenmiştir. Bu ise yeminde Allah’ı çokça anmayı ifade eder. Okçunun hedefe yoğunlaşmasını amaç edinmesinden hareketle ilgili kelimeye “hedef” anlamı verilmiştir. Çünkü ‘araḍe’r-rāmī’l-kavse ifadesi, okçunun yayını genişlemesine yatırıp hedefine atması anlamındadır.¹⁹ Bu bağlamda Ezherî (ö. 370/980), bir şeyin hedef kılınması amacıyla dikilmesinin aslında mâni kılmak, engel kılmak anlamlarında olduğunu söyler.²⁰ Zira ikinci babtan türeyen ‘araḍe fiilinin anlamlarından bir tanesi de nehre dikilen odun parçası gibi suyun akışına engel oluşturmaktır.²¹ Bu çerçevede Türkçe’de kullanılan *itiraz* kelimesinin buradan türediği söylenebilir.

Ayrıca bir kişinin karşısında yürümek de yine bu sözcükle ifade edilir. Mesela ‘areḍtu fulānen fis-seyri cümlesi, falan kişiyle karşılıklı yürüdüm, anlamını barındırır. Bu bağlamda şiirde kullanılan *muâraza* kavramının bu anlama kıyasla türediği söylenebilir. Bu anlama göre yapılan şey ile sonradan ortaya çıkarılan şey birbirine benzerdir/karşılıklıdır. Zira şiirdeki muâraza, bir şairin şiirine aynı vezin ve kafiye de benzer şiir ortaya koymaktır.²²

¹⁶ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/455.

¹⁷ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân* (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1403/1983), 1/144; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/454.

¹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/747; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/455.

¹⁹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 7/168, 178.

²⁰ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/454.

²¹ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/454; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/395.

²² İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 4/272.

Aynı kökten türeyen ‘*arīḍ*’ kelimesi, *şişman* anlamı kastedilerek *genişlik* manasında *reculun* ‘*arīḍun*’ şeklinde kullanılır.²³ Bu kelime bazen de çokluğu ifade etmek için söylenir. Nitekim zengin olan kimseye “karnı geniş” anlamında *reculun* ‘*arīḍu*’-*l-biṭān* denir. Aynı durum, çokça ve genişçe dua etmek anlamında kullanılan Fussilet 41/51. âyetinde de görülmektedir.²⁴

‘*Urḍ*’ kelimesi ise bir şeyin *ortasını* veya *kenarını* ifade etmek üzere kullanılır.²⁵ Örneğin ‘*urḍu*’-*n-nehri* veya ‘*urḍu*’-*l-hâiṭi* ifadelerinde nehrin veya duvarın ortası/ tuğlanın geniş olan yüzeyi veya kenarı kastedilir.²⁶ Ancak bu kullanımda bazen mecazi anlama rastlanır. Örneğin *ıdrib bihī* ‘*urḍe*’-*l-hâiṭi* cümlesinde, hangi tarafından vurma imkânın varsa vur! manası kastedilir.²⁷ Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), şiirlerde geçen bütün ‘*urḍ*’ sözcüklerinin, yan/taraf/kenar anlamı ile yakın ilişki içerisinde olduğunu söyler.²⁸ Dolayısıyla hangi cihetten olursa olsun bir şeyin yanı/tarafı ‘*urḍ*’ sözcüğünün anlamına özel bir durumdur; her şeyin kenarı/tarafı ‘*urḍ*’ kelimesi ile kullanılır. Mesela *iste ‘raḍa*’-*l-ḥavāricu*’-*n-nāse* sözü Haricîlerin, kıyısından köşesinden küfürle ilişkilendirdikleri çok sayıda insanı öldürdüklerini yani öldürdükleri kişilerin kim olduğunu önemsemediklerini ifade eder.²⁹ Bir diğer örnek ise köpek dışından hemen sonra gelen azı dişleridir. Bu dişlere ‘*avāriḍ*’ denir. Çünkü ağzın bir kenarında bulunurlar.³⁰

Aynı kökten türeyen ve *tef’îl* kalıbından türetilen *ta ‘rīḍ* kelimesi sözün; zahir-batın ya da doğru-yalan ihtimalinin olduğu durumlarda kullanılır.³¹ Bu ise kelamın muradının açıkça belli olmadığını ifade eder.³² İddet bekleyen kadına *ta ‘rīḍ* yapılması; “Sen aranılansın, Allah bir şey hakkında hüküm verirse o gerçekleşir” gibi sözlerle nikâhlamaya benzer ifadeler kullanıp bunu açıklığa kavuşturmamak şeklinde olur.³³ Böylece kişi, evlilik teklifinin açıkça söylenmesinin yasak olduğu bir kadına evliliği çitlatmış olur. *Ta ‘rīḍ* kelimesinin kök anlam ile olan ilişkisi ise eşi vefat eden kadınlarla

²³ İbn Düreyd, *Cemheretu*’-*l-luğa*, 7/747.

²⁴ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/392.

²⁵ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/398.

²⁶ Ezherî, *Tehzîbu*’-*l-luğa*, 1/459; İbn Fâris, *Meḳâyîsu*’-*l-luğa*, 4/275.

²⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/190.

²⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu*’-*l-‘Ayn*, 3/134.

²⁹ Ezherî, *Tehzîbu*’-*l-luğa*, 1/459; İbn Fâris, *Meḳâyîsu*’-*l-luğa*, 4/273; İbn Manzûr, *Lisānu*’-*l-‘Arab*, 7/173.

³⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu*’-*l-luğa*, 2/748; İbn Manzûr, *Lisānu*’-*l-‘Arab*, 7/180.

³¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 331.

³² İbn Manzûr, *Lisānu*’-*l-‘Arab*, 7/183.

³³ Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc, *Me‘âni*’-*l-Ḳur‘ân ve ‘i-râbuh*, thk. ‘Abduh Şelebî (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1408/1998), 1/317.

evlenmek isteyen erkeklerin, nikâhın bir ucundan tutup evliliğin etrafında dolaşmaları, evliliğe gidecek bir yol aramalarıdır.³⁴ Nitekim Kur’ân’daki kullanımı bu şekildedir (el-Bakara 2/235).

Değınmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise “ortaya çıkmak, belirlemek” anlamlarında olan ‘arağe kelimesinin, “bir tarafı görmek, bir kenarın belirmesi” anlamlarında olan ‘urđ sözcüğü yerine kullanılabilir olmasıdır. Mesela Amr b. Külsûm’un (ö. 584 veya 600) Mu‘allakât-ı seb‘a şiirlerinden bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

كَأَسْيَافٍ بِأَيْدِي مُصَلِّينَا

فَأَعْرَضَتِ الْيَمَامَةُ وَاسْتَحَرَّتْ

Yemâme belirdi ve yükseldi

*Kınlarından kılıçlarını çekenler gibi*³⁵

Amr b. Külsûm, kınlarından kılıçlarını çeken savaşçıların bu fiillerini gerçekleştirdikleri esnada açıkça görünmelerini, Yemâme’yi görmesine benzetmiştir. Aslında bir şeyin ortaya çıkması o şeyin tamamının görünmesidir. Bu mana ‘arağe kelimesinden anlaşılmaktadır. Bir kısmının ya da bir tarafının görülmesi ise ‘urđ sözcüğü ile ifade edilir. Dolayısıyla Amr b. Külsûm’un şehrin bir tarafını gördüğünü söylemek en doğru ifade olacaktır.³⁶ Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz Halîl b. Ahmed’in bu husustaki görüşü dikkate değerdir.

Aynı anlamdan hareketle bir şeye, yüzünün yanı/tarafı ile bakma da (yan bakma) ‘urđ kelimesi ile kullanılır. Mesela *neẓara ileyhi bi ‘urđi vechihî* cümlesi, bir kişiye yan bakıldığı anlamını ifade eder.³⁷ Dörtmala koşan bir at için ‘arağe’l-ferasu fî ‘advihî denilerek atın başını meylederek veya göğsünü çevirerek koştığı manası kastedilir.³⁸ Aynı ifade bir tarafını avcıdan çeviren ceylan için ‘e’rağe leke’z-zabyu fermihî (ceylan

³⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir İbnü’l-‘Arabî, ‘Aḥkâmu’l-Ḳur’ân, thk. Muḥammed Abdulkâdir ‘Aṭâ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2002), 1/240.

³⁵ *Dīvānu ‘Amr b. Kulsûm*, nşr. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1411/1991), 70.

³⁶ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muḥammed en-Nehhâs, *Şerhu’l-ḳasâidi’t-tis‘i’l-meşhûrâti’l-mevsûmeti bi’l-Mu‘allakât*, thk. Ahmed Hattâb (Bağdad: Dâru’l-Hürriyeti, 1393/1973), 2/625.

³⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1089.

³⁸ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 1/305.

senden yüzünü çevirdi/sana bir tarafını döndü, artık onu vurabilirsin) şeklinde kullanılır.³⁹

‘-r-ḍ kökünün if’âl kalıbına dönüştürülmesiyle elde edilen *i’rāḍ* kelimesi ise yüz çevirmeyi ifade eder. Bu anlamda kullanılan fiil, çoğunlukla ‘an harf-i cerri ile birliktelik kurar. Ancak “yüz” kelimesinin bizzat geçtiği cümlelerde harf-i cer, *bâ* olarak kullanılır. Örneğin *’e’raḍtu ‘an fulānin* ya da *’e’raḍe bivechihī* denildiği vakit “taraf/yanak/yüz çevrildiği” anlaşılır.⁴⁰ Bazen de bu sözcük, ilgili yerde harf-i cer ihtiyacı duymadığından (mana itibarıyla barındırdığından) ‘an harf-i cerri olmadan kullanılır (Nûr 24/48).

‘-r-ḍ kökünün anlamlardan bir tanesi de kişinin şanını, şerefini, asaletini ve soyunu ifade etmek üzere *irḍ* sözcüğünün kullanılmasıdır.⁴¹ Bu kelime bazen bir kimse hakkında kötü konuşmayı ifade eder. Aynı zamanda “insan bedeni” anlamında da değerlendirilir. Örneğin *ṭayyibu’l-irḍ* ifadesi, bedenin misk gibi güzel kokması anlamını barındırır.⁴² Buradan hareketle insan bedenindeki ter bu lafızla ifade edilir.⁴³ Kelimenin insan bedeni ile olan ilişkisi ise insanın uzunluğuna karşılık genişliğinin kastedilmesidir.⁴⁴ Bu sebeple insanın omuzları arasındaki genişliği ifade etmek için bu kelime kullanılır.⁴⁵

’Irḍ kelimesi bazen “nefis” anlamında da kullanılır.⁴⁶ Örneğin *’ekremtu ‘anhu’irḍi* cümlesi ile bir kişiden nefsin korunduğu anlamı kastedilir.⁴⁷ Hassan b. Sâbit’in (ö. 60/680 [?]) Hz. Peygamber’i methettiği bir kasidesinde *irḍ* sözcüğünün *nefis* anlamında kullanıldığı görülmektedir:

وَعِنْدَ اللَّهِ فِي ذَالِكَ الْجَزَاءِ

هَجَزْتُ مُحَمَّدًا فَأَجَبْتُ عَنْهُ

لِعَرْضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وَقَاءِ

فَإِنَّ أَبِي وَوَالِدَتِي وَعَرْضِي

³⁹ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/459.

⁴⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 4/271.

⁴¹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-’Ayn*, 3/133; İbn Manzûr, *Lisānu’l-’Arab*, 7/171.

⁴² İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/747; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/457.

⁴³ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/397.

⁴⁴ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 4/273.

⁴⁵ Muhammed A’la b. Alî et-Tehânevî, *Keşşāfu iştilâḫāti’l-funûn ve’l-’ulûm*, thk. ‘Alî Raḥrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), 2/1172.

⁴⁶ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 1/309.

⁴⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1091..

Muhammed'i hicvettin ben de onun yerine cevap veriyorum

Bunun [sevap olarak] karşılığı Allah katındadır

Muhakkak ki babam, annem ve nefsim

*Muhammed'in [sas] nefisini sizden koruyanlardır*⁴⁸

Bu dizelerde Hassân b. Sâbit, Ebû Süfyân'ın Müslüman olmadan evvel Hz. Muhammed'i hicvetmesine karşı gelerek Hz. Peygamber'i methetmiştir. *İrḍ* kelimesinin anlamlarından bir tanesinin *nefis* olduğunu savunanlar bu kasideyi delil olarak kullanmışlardır.⁴⁹

Dolayısıyla *'araḍe 'irḍehū* cümlesi bağlamında *irḍ* kelimesi, bir kimsenin şerefini, nefisini ayıplamayı ve onun hakkında kötü sözler söylemeyi ifade eder.⁵⁰

İlgili sözcükten türetilen *'arūḍ* kelimesi “dağ yolu, Mekke ve Medine, kelamın manası ve yan/taf/kenar” anlamlarında kullanılır.⁵¹ Bu son manadan hareketle şiirde kelimeler arası münasebeti ifade etmek üzere *'arūḍu'ş-şi'r* terkihi kullanılarak “bu ölçüyü bilmek, ilimden bir parçadır/kenardır”⁵² anlamı kastedilir. İbn Düreyd (ö. 321/933), bu kelimenin *tefe'ul* kalıbından türetilerek kullanılan *te'arraḍe'l-be'ṭru fī'l-cebel* cümlesine ““Dağ yolu'nda yürüyen deve” manasını yükledikten sonra *'arūḍu'ş-şi'r* terkihi de aynı anlamın bulunduğunu söyler.⁵³ Zira *dağ yolu* anlamı ekseninde bu kelimenin “şiirin üzerine kurulu olduğu yol/yöntem” manasında olduğu kastedilir.⁵⁴ Bu da *'arūḍ* kelimesinin anlamlarından bir tanesinin yol/tarik/yöntem/güzergâh olduğunu göstermektedir.⁵⁵ Dolayısıyla şiirde ilk şatırın son kelimesinin aslında beytin tarafı/kenarı/yanı olduğundan yola çıkarak *'arūḍu'ş-şi'r* terkihinin “ilk şatırın son kelimesi üzerine kurulu tarik” anlamında olduğu söylenebilir.

Netice itibariyle *'arḍ/'urḍ* kelimeleri, genişlik ve cihet/taf/yan anlamlarında kullanılan sözcüklerdir. Bu kelimeler, ilgili yerlerdeki tesmiyelerinde kök anlamlarından uzak kalmamışlardır. Her bir kullanımın kök anlamı ile ilişkisi bulunmaktadır. Bu ise kelimenin çoğu sözcüğe ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

⁴⁸ *Dīvānu Ḥassān b. Sābit*, nşr. 'Abd Mihnā (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 21.

⁴⁹ İbn Fāris, *Mekāyīsu'l-luḡa*, 4/273.

⁵⁰ İbn Sīde, *el-Muḥkem*, 1/396.

⁵¹ Cevheri, *es-Şihāh*, 3/1089.

⁵² İbn Fāris, *Mekāyīsu'l-luḡa*, 4/275.

⁵³ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luḡa*, 2/747, 748.

⁵⁴ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 3/134..

⁵⁵ Cevheri, *es-Şihāh*, 3/1089.

1.2. 'İ' rād Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı

Kur'ân öncesi dönemde 'r-đ kökünden türeyen kelimeler; şeref/nefis/kişilik, meydana çıkarma/gösterme, vadi, taraf, büyük ordu, geniş, oku yan atma, ansızın, yanından geçmek, mal, yüz çevirmek, azı dişi, üstü kapalı söz, kötü konuşmak anlamlarında kullanılmıştır. Kelimeye yüklenen anlamların daha iyi anlaşılması için gerekli görüldükçe ilgili şiirin söyleniş sebebine değinilecek bazen de şiirdeki muğlak ifadeler açıklanarak söz konusu kelimenin anlaşılabilirliğine katkı sağlanacaktır.

1.2.1. Şeref/Nefis/Şahsiyet

Semev'el el-Ezdî'nin (ö. 560 [?]) kötülük işlemeyen ve kötülüğü alışkanlık hâline getirmeyen bir kişiyi methettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَكُلُّ رَدَاءٍ يَرْتَدِّيهِ حَمِيلٌ

إِذَا الْمَرْءُ لَمْ يَدْنَسْ مِنَ اللَّوْمِ عَرَضُهُ

Kişinin şerefi/nefsi/şahsiyeti kötülükle lekelenmezse

*Kendisini örtecek her elbise güzeldir*⁵⁶

Bu ifadeyle Semev'el el-Ezdî, ayıplardan ve kötü alışkanlıklardan uzak olan nefse her elbisenin yakışacağını söyleyerek 'ird kelimesine nefis/şeref anlamı yüklemektedir.⁵⁷ Aslında 'ird sözcüğü burada söz dizimi kuralları açısından bedelü'l-iştimâldır.⁵⁸ Bu bedel çeşidi, bedel ve mübdel-ü minh arasında alakanın parça değil, bir özellik olmasını gerektirmektedir.⁵⁹ Nitekim 'ird/şeref/nefis, konuya muhatap olan kişinin/mer'in bir özelliğidir; parçası değildir. Dolayısıyla 'ird kelimesi, kişinin nefsi ya da şerefi anlamını taşımaktadır.

1.2.2. Gösterme/Meydana Çıkarma

Mütelemmis'in (ö. 569 veya 580) yaban eşeğine benzettiği bir köle hakkındaki beytinde 'ird sözcüğünün gösterme ve meydana çıkarma anlamına rastlanmaktadır:

كَالْعَيْرِ أَعْرَضَ جَنْبَهُ لِلْمِطْرِدِ

فَالْعَبْدُ عَبْدُكُمْ أَقْتُلُوا بِأَخِيكُمْ

Köle, sizin kölenizdir; kardeşinize karşılık öldürün onu!

⁵⁶ Dīwānā 'Urvete b. el-Vered ve's- Semev'el (Beyrut: Dāru Beyrut, 1982/1402), 90.

⁵⁷ Cemâluddîn 'Abdullah b. Yûsuf İbn Hişâm el-Ensârî, Muğnî'l-Lebîb 'an kutubi'l-'e'arîb, thk. 'İmîl Bedî', Hasen Cemed (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1426/2005), 1/389.

⁵⁸ Dīwānā 'Urvete b. el-Vered ve's- Semev'el, 90.

⁵⁹ İbn Hişâm el-Ensârî, Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve bellu's-şadâ, thk. 'İrfân Maṭracî (Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-Seḳāfiyye, 1429/2008), 399.

[Zaten o avcının] mızrağına kenarını gösteren yaban eşeği gibidir⁶⁰

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967) tarafından kaleme alınan *el-Eğānî* adlı eserin nüshalarından birinde beyitte zikredilen 'e'raḍe sözcüğünün yerine 'ebraze kelimesi tercih edilmiştir.⁶¹ Bu da bahsi geçen kelimenin *meydana çıkarmak/göstermek* anlamlarında olduğunu göstermektedir.

Ayrıca İmru'lkays b. Hucr'un (ö. 540 dolayları) sıska bir atı betimlediği beytinde de bu kullanıma rastlanmaktadır:⁶²

وَأِنْ أَعْرَضْتُ قُلْتُ سُرْعُوْفَةً هَلَا ذَنْبٌ خَلَقَهَا مُسَبِّطٌ

[Kendini] gösterirse (bu) bir çekirgedir dersin

Arkasında uzunca bir kuyruğu olan⁶³

1.2.3. Vadi

Mütelemmis'in, *mütelemmis* lakabını almasına sebep olan⁶⁴ bir dizesinde zikrettiği 'irḍ sözcüğünün vadi anlamında kullanıldığı görülmektedir:

وَذَكَ أَوَانُ الْعَرَضِ حَيٍّ ذُبَابُهُ زَنَابِيرُهُ وَالْأَزْرَقُ الْمُتَلَكِّسُ

Şu, vadinin kaplarıdır; sinekleri ve yaban arıları

ve [ısrarla yiyecek arayan] mavi karasinekleri (onu gasp ederek) yaşıyor!⁶⁵

Şair, ısrarla yiyecek arayan mavi karasinek için *mütelemmis* kelimesini kullanmıştır. Bu kelime sonradan kendisine lakap olmuştur.⁶⁶ Ayrıca dizede geçen 'irḍ sözcüğü, Yemâme taraflarında bir vadi için özel kullanıma sahip olduğu gibi genel anlamda vadi manasını da ifade etmektedir.⁶⁷ Bu durum, kelimenin kökündeki

⁶⁰ *Dīvānu Mutelemmis ed-Dubāi* (Mısır: Ma'hedu'l-Maḥṭūṭati'l-'Arabiyye, 1390/1970), 152.

⁶¹ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitābu'l-'Eğānî*, thk. Abdussettār Ahmed Ferrāc (Beyrut: Dāru's-Seḳāfe, 1380/1961), 23/557.

⁶² *Dīvānu İmru'u'l-'Kays* (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1425/2004), 108.

⁶³ *Dīvānu İmru'u'l-'Kays*, nşr. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm (Kahire: Dāru'l-Me'ārif, 2009), 166.

⁶⁴ Ebū Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'-ş-şuarā*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dāru'l-Me'ārif, ts.), 1/181.

⁶⁵ *Dīvānu Mutelemmis ed-Dubāi*, 123.

⁶⁶ Ali Şakir Ergin, "Mütelemmis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/190.

⁶⁷ İbn Fâris, *Meḳāyîsu'l-luġa*, 4/280.

enlemesine genişlik anlamının vadinin coğrafi yapısıyla örtüşmesinden kaynaklanmaktadır.

1.2.4. Taraf/Kenar

Mu‘allağa şairlerinden Tarafe b. Abd’in (ö. 564 [?]) muhatabını tehdit ettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

هَنَالِكَ لَا يُنْجِيكَ عَرَضٌ مِّنَ الْعَرَضِ سَتَصْبِحُكَ الْعُلْبَاءُ تَغْلِبُ غَارَةً

Teğlib'in [kabile] gözdeleri (güçlülere) sabah vakti sana baskın verecekler

*İşte o zaman o büyük ordudan hiçbir taraf/yer seni kurtaramaz!*⁶⁸

1.2.5 Büyük Ordu

Tarafe b. Abd (ö. 564 [?]), yukarıda ele aldığımız beytinde mükerreren zikrettiği ‘arḍ sözcüğüne farklı anlamlar yüklenebilir. Nitekim bunlardan ikincisinin *ordu* anlamında olduğu görülmektedir.

هَنَالِكَ لَا يُنْجِيكَ عَرَضٌ مِّنَ الْعَرَضِ سَتَصْبِحُكَ الْعُلْبَاءُ تَغْلِبُ غَارَةً

Teğlib'in [kabile] gözdeleri (güçlülere) sabah vakti sana baskın verecekler

*İşte o zaman o büyük ordudan hiçbir taraf/yer seni kurtaramaz!*⁶⁹

Dizelerde ele alınan ‘arḍ sözcüklerinin her birinin aynı anlamda olduğu da düşünülebilir. Bu durumda şiire “seni, ordulardan hiçbir ordu/köşelerden hiçbir köşe kurtaramaz” anlamı yüklenebilir. Bununla beraber söz konusu kelimenin *dağ* anlamında olması muhtemeldir. Zira bahsi geçtiği üzere ‘-r-ḍ kökü, *dağ* anlamını da ifade eder. Bu durumda beyitte mübalağa yapıldığı varsayılarak “Seni sığınacağın hiçbir *dağ* kurtaramaz” anlamı kastedilir. Eski dönemlerde düşmandan kaçmak isteyenlerin dağlara tırmandığı göz önünde bulundurulduğunda bu anlamın beytin konusuyla uyumlu olduğu anlaşılmaktadır.

İmruülkays, Irak kralı Munzir b. Māu’s-semā’ dan kaçıp Mu‘allā’ya sığınınca Mu‘allā onu muhafaza etmiş ve Irak kralına teslim etmemiştir. Bu sebeple İmruülkays,

⁶⁸ *Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*, nşr. Duriyye el-Ḥaṭīb, Luṭfī eş-Şakkāl (Beyrut: Muessesetu’l-‘Arabiyye, 2000), 170; *Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*, nşr. Mehdi Muḥammed Nāsiruddīn (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1423/2002), 53.

⁶⁹ *Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*, nşr. Ḥamdū Ṭammāş (Beyrut: Dāru’l-Ma‘rife, 1424/2003), 62.

Mu‘allā’ya methiyeler yazmıştır. Ele alınacak dizelerde de ‘āriḍ sözcüğü *ordu* manasında kullanılmıştır.

أَصَدَّ نَشَاصَ ذِي الْقَرْنَيْنِ حَتَّى
تَوَلَّى عَارِضُ الْمَلِكِ الْهَمَامِ

*Zülkarneyn’in [Irak kralı] yüksek bulutlarını (ordusunu)⁷⁰ engelledi. Öyle ki
Her dilediğini yapan hükümdarın ordusu arkalarını dönüp gittiler⁷¹*

Beyitte zikredilen ‘āriḍ sözcüğünün *bulut* anlamında olması muhtemeldir. Çünkü ilgili kelimenin kök anlamlarından biri de bulutlara teşbih edilerek *ordu* için kullanılmasıdır. Ayrıca şair, ilk dizede *yüksek ve kesif bulutlardan* bahsetmektedir.⁷² Buna göre şiir, *her dilediğini yapan hükümdarın ‘bulutları’ (ordusu) arkasını dönüp gitti* anlamındadır.

1.2.6 Geniş

İmruülkays’ın (ö. 540 dolayları), yağmuru nitelediği bir dizesinde bu anlama rastlanmaktadır:

بِلَادٍ عَرِيضَةٍ وَأَرْضٍ أَرِيضَةٍ
مَدَافِعُ عَيْثٍ فِي فَصَاءٍ عَرِيضٍ

*Geniş şehirler, bereketli topraklar
Geniş bir alanda yağmurun koruyucusudur⁷³*

1.2.7. Oku Yan Yatırmak

İmruülkays’ın (ö. 540 dolayları), okçuluğun kendilerine nispet edildiği Benū Şu‘al kabilesinden bahsettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

عَارِضٍ زَوْرَاءَ مِنْ نَشَمٍ
غَيْرِ بَانَاةٍ عَلَى وَثَرِهِ

*Neşem’den [yapılmış] kavisli yayını yan yatırarak
[Yay da] Kirişi eğimli olmayan [bir yaydır]⁷⁴*

Ğayre bānāt terkihi, yay ile yay kirişinin birbiriyle uyumlu olmadığı ve yay kirişinin yaya tamamen yapışmadığını ifade eden bir kalıptır. Bu terkip, okçunun atış

⁷⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/111.

⁷¹ *Dīvānu İmru’u’l-Ḳays*, nşr. Ḥasen es-Sendūbī, ‘Usāme Şelāḥuddīn (Beyrut: Dāru ‘İhyāi’l-‘Ulūm, 1410/1990), 225.

⁷² *Dīvānu İmru’u’l-Ḳays*, 1425/2004, 153.

⁷³ *Dīvānu İmru’u’l-Ḳays*, 1425/2004, 120.

⁷⁴ *Dīvānu İmru’u’l-Ḳays*, 1425/2004, 100.

esnasında omurgasını büküp okunu attığını fakat okun az bir mesafe gittiğini ifade eder.⁷⁵ Neşem ise yayın sertleşmesini sağlayan iyi bir ağaç türüdür.⁷⁶

1.2.8. Ansızın

Mütelemmis'in (ö. 569 veya 580) bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

فَإِمَّا حُبُّهَا عَرَضًا وَإِمَّا
بَشَاشَةُ كُلِّ عِلْقٍ مُسْتَفَادٍ

[Bu] ya ansızın meydana gelen bir tutkudur

Veya kazanılmış (elde edilmiş) değerli şeylere olan neşedir⁷⁷

1.2.9. Yanından Geçmek

Abîd b. Ebras'ın (ö. 555 [?]) Cüzām ve Laḥm kabilelerine kendini beğendirmeye çalıştığı bir dizesinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

أُبْلِغُ جُدَامًا وَلَحْمًا إِنِّ عَرَضْتُ لَهُمْ
وَالْقَوْمُ يَنْفَعُهُمْ عِلْمٌ إِذَا عَلِمُوا

Cüzām ve Laḥm [kabilelerinin] yanından geçersen onlara bildir

İlim, (değerini) bildikleri zaman topluluğa fayda verir⁷⁸

Şairin bu dizelerde, arkadaşlarından birinin Kahtānī kabilelerinden olan Cüzām ve Laḥm kabilelerine uğraması durumunda faydalı ilmin kendilerine yarar sağlayacağını bildirmesini istemiştir.⁷⁹

1.2.10. Mal (Dinar ve dirhem dışında)

Alkame b. Abede el-Fahl'in (ö. 3/625 [?]) bir köleyi betimlediği beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَقُلْتُ لَهَا يَوْمًا بِوَادِي مُبَايِضٍ
أَلَا كُلُّ عَانٍ غَيْرِ عَانِيكِ يُعْتَقُ
يُصَادِفُ يَوْمًا مِنْ مَلِيكِ سَمَاحَةً
فَيَأْخُذُ عَرَضَ الْمَالِ أَوْ يَتَصَدَّقُ

Mubâyid'in [mekân] vadisinde bir gün ona dedim ki

Dīvānu İmru' u'l-Ḳays, 2009, 123. Dīvānu İmru' u'l-Ḳays, 1410/1990, 120.⁷⁵

Dīvānu İmru' u'l-Ḳays,

2009, 123.

⁷⁶ Dīvānu İmru' u'l-Ḳays, 1410/1990, 120.

⁷⁷ Dīvānu Mutelemmis ed-Dubāi, 171.

⁷⁸ Dīvānu 'Abîd el-'Ebras, nşr. Hüseyin Neşşār (Mısır: Şeriketu Muṣṭafā el-Bābî, 1377/1907), 120.

⁷⁹ Dīvānu 'Abîd el-'Ebras, nşr. Eşref Ahmet (Beyrut: Dāru'l-Kitābî'l-'Arabî, 1414/1994), 112.

*Doğrusu! Senin esirin dışındaki bütün esirler esaretten kurtulur
(Bu esir) Bir gün (kendisine) ihsanda bulunan (cömert) bir efendi ile tesadüfen
karşılaşır (da)*

Ya malı kendisine alır ya da tasadduk eder⁸⁰

Beyitte ele alınan 'arḍ kelimesi ile dinar veya dirhem dışında kalan mal kastedilmiştir.⁸¹ Şair burada, esaretten kurtulamayacağı için paranın esire bir fayda sağlamayacağını, malın da kendisi için bir değer ifade etmediğini anlatmak istemiştir.

1.2.11. Yüz Çevirmek

Cemîl b. el-Mu'allâ'ya nispet edilen bir beyitte 'arḍ kökünün if'âl kalıbına dönüşmüş şekliyle yüz çevirme anlamında kullanımına rastlanmaktadır:

فَأَعْرِضْ عَنْ مَطَاعِمٍ قَدْ أَرَاهَا فَأَتْرَكُهَا وَفِي بَطْنِي انْطَوَاءُ

Gördüğüm şu yiyeceklerden yüz çeviriyorum (yemiyorum)

Onlardan vazgeçince de karnım [açlıktan] bükülüyor⁸²

1.2.12. Azı Dişi

İmruülkays'ın (ö. 540 dolayları), bir kadını betimlediği beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَحُلُوْدُهَا مَصْفُوْلَةٌ وَعُيُوْدُهَا مَكْحُوْلَةٌ وَشَفَاهَا رُبْدُ

يَسْبِيْنِي بِعَوَارِضٍ مَصْفُوْلَةٍ كَالْبَرْقِ رَجَعَ وَسَطُهُ الرِّغْدُ

Yanakları parlak, gözler

Sürmeli, dudakları siyaha çalar

Parlak (bembeyaz) azı dişleriyle beni esir alır

Gök gürültüsünün ortasında titreyen şimşeğin (parlaklığı) gibi [dişler]⁸³

⁸⁰ *Dīvānu 'Alkame b. Fahl*, nşr. Duriyye el-Ḥaṭīb, Luṭfī eş-Şakḳāl (Halep: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1389/1969), 128.

⁸¹ *Dīvānu 'Alkame b. Fahl*, nşr. Hannā Nasr (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1414/1993), 90, 91.

⁸² Hasan b. Bısr el-Âmidî, *el-Mü'telif ve'l-muḥtelef fî esmâ'i's-şu'arâ' ve künâhüm ve elḳābihim ve ensâbihim ve ba'zı şî rihim*, thk. Fritz Krenkow (Beyrut: Dāru'l-Ceyl, 1411/1991), 90.

⁸³ *Dīvānu İmru'u'l-Ḳays*, 2009, 233.

1.2.13. Üstü Kapalı Söz/Ta‘rīd

Ebü ‘Uzeyne el-Laḥmī’ye nispet edilen bir beyitte bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَعَرَّضُوا بِفِدَائٍ وَأَصْفَيْنَا لَنَا
حَيًّا وَإِبَالًا تَرْوُقُ الْعَجَمَ وَالْعَرَبَا

Bize üstü kapalı (bir şekilde) fidyelerini niteleyerek;

*Acem ve Arapların hoşuna gidecek at ve develeri (vereceklerini) söylediler*⁸⁴

Savaşta galip gelmelerine rağmen kardeşini kaybeden Ebü ‘Uzeyne el-Laḥmī, esir aldıkları düşmanların öldürülmesini istemiştir. Esirler ise öldürülmemelerine karşılık fidye teklifinde bulunmuşlardır.⁸⁵

1.2.14. Ayıplamak/Kötü Konuşmak

Mu‘allaḳa şairlerinden Ḥārīṣ b. Ḥillīze’nin (ö. 570 [?]) dīvânındaki bir beyitte bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَإِنَّكَ إِنْ تَعَرَّضَ لَهُمْ أَوْ تَسْتَوْهُمْ
تَعَرَّضَ لَأَفْوَاهِ سِوَاكَ الْمَذَاهِبِ

Eğer onları ayıplar veya üzersen

*Senden uzaklaşacak kişileri ayıplamış olursun*⁸⁶

Şair burada, söz konusu kişiden bazı insanlar hakkında kötü konuşmamasını aksi halde bunun, kendisini sevmeyen veya itham eden insanların ortaya çıkmasına sebep olacağını ifade etmiştir.⁸⁷

⁸⁴ Ebü’l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Ebi’l-Ferec b. el-Sadreddin el-Basrî, *el-Ḥamāsetu’l-Başıriyye*, thk. Muḥtârü’d-dīn ‘Ahmed (b.y.: ‘Alemlü’l-Kutub, 1403/1983), 1/88.

⁸⁵ Sadreddin el-Basrî, *el-Ḥamāsetu’l-Başıriyye*, 1/87.

⁸⁶ *Dīvanu Ḥārīṣ b. Ḥillīze*, nşr. Hāşim et-Ta‘ān (Bağdad: Matba‘atu’l-İrşād, 1969), 21; <https://www.dohadictionary.org/dictionary>, “عرض” (Erişim 31 Mart 2023), (Erişim 31 Mart 2023).

⁸⁷ *Dīvanu Ḥārīṣ b. Ḥillīze*, nşr. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb (Beyrut: Dāru’l-Kitābi’l-‘Arabî, ts.), 40.

1.3. 'İ'rād Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı

Kur'ân'ın nâzil oluşu sırasında Müslümanların ya da Arapların konuşmalarına yansıyan kelime kullanımlarının ve bu kelimelere yüklenen anlamların bulunduğunu biliyoruz. Bu konuşmalar şiirlerde olabileceği gibi diplomatik metinlere yansıyabilmektedir. Müslümanlar için ise Hz. Peygamber'in konuşmalarında seçtiği kelimeler ve bunlara yüklediği anlamlar önem taşımaktadır. Zira bunların pek çoğu dilbilim açısından da birer delil ve belge niteliğindedir. Özellikle hadislerle bakarak kelimenin kök anlamında genişleme ya da daralma olup olmadığı tespit edilebilir.

“İ'rād Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı” adını verdiğimiz bu başlıkta Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde '-r-đ kökünden türeyen kelimelerin hadislerdeki kullanımı ele alınacaktır. İlgili kökün Câhiliye şiirlerindeki kullanımına değinildiğinden nüzûl döneminde şiirlere mükerreren müracaat edilmeyecektir. Aynı anlamda olduğu düşünülen hadisler tekrar ele alınmayacaktır. Hadisin bağlamına değinildikten sonra sadece konu ile alakalı olan bölüm üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda hadislerde '-r-đ kökünden türeyen kelimeler; görünmek, sunmak, şeref/namus, genişlik, kenar/taaraf, okumak, teklif, mal, dert/afet, vücut/beden ve yüz çevirmek anlamlarında kullanılmıştır.

1.3.1. Görünmek

Hac ibadetlerinden biri olan/menâsik şeytan taşlamayı ve Hz. İbrâhîm'in şeytanı taşlamasını ifade eden hadiste '-r-đ kökünün görünme şeklindeki kullanımına rastlanmaktadır:

لَمَّا أَتَىٰ إِبْرَاهِيمُ عِنْدَ جَمْرَةِ الْعَقَبَةِ عَرَضَ لَهُ الشَّيْطَانُ فَرَمَاهُ بِسَبْعِ حَصْبَاتٍ حَتَّىٰ سَاحَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ عَرَضَ لَهُ عِنْدَ الْجَمْرَةِ
الثَّانِيَةِ...

*İbrâhîm hac menâsikini yapmaya gelince, şeytan 'Aķabe cemresinin yanında İbrâhîm'e göründü. Bunun üzerine İbrâhîm, şeytan yere batıncaya kadar yedi taşla şeytanı taşıladı. Sonra ikinci cemrede iken şeytan tekrar ona göründü...*⁸⁸

⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/250 (No. 6993); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Mustedrek 'ala's-Şahiheyn*, thk. Muştafâ 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2002), 1/638 (No. 1713).

Bir diğerk kullanım ise ölü birinin kabirde iken cennet veya cehennemdeki yerinin kendisine *gösterileceğini* ifaden hadistedir:

إِذَا مَاتَ أَحَدُكُمْ عُرِضَ عَلَيْهِ مَقْعُدُهُ عَذْوَةً وَعَشِيًّا

*Biriniz öldüğünde ahirette varacağı yer sabah-akşam kendisine gösterilir.*⁸⁹

Hadise göre ölü kabirdeyken; cennetlik ise cennetteki yerini, cehennemlik ise cehennemdeki yerini görür. Bu hadis, sabah-akşam vakitlerinde kendisine ahiretteki yerin gösterilmesinden hareketle bedenın yok olmasına rağmen ruhun ebedi olduğuna, kabir azabının da gerçek olduğuna bir delil olarak kullanılmıştır.⁹⁰

1.3.2. Sunmak

Hız. Peygamber'in, Ammâr b. Yâsir'i (ö. 37/657) övdüğü bir hadiste bu kullanımda olduğu görölmektedir:

عَمَّا زُ مَا عُرِضَ عَلَيْهِ أَمْرَانِ إِلَّا اخْتَارَ الْأَرْشَدَ مِنْهُمَا

*Ammâr, ne zaman kendisine iki iş sunulursa (iki seçenektan birini seçmek zorunda kalırsa), her zaman doğru olanı tercih etmiştir.*⁹¹

Hadiste ele alınan 'uriğe kelimesi, başka bir tarikten *hıyyire* şeklinde nakledilmiştir.⁹² Buradan hareketle bir konuda muhayyer olabilmek için önceden bir sunumun, tercih edilecek bir durumun bulunması gerektiğini ve bu yönüyle aslında bu iki kelimenin burada aynı manayı ifade ettiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca mevzubahis sözcüğün burada "teklif ve öneri" anlamında olduğu da söylenebilir.

1.3.3. Şeref/Namus/Şahsiyet

Namusa dil uzatmanın kötülüğüne işaret edilen bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır.

إِنَّ مِنْ أَرْبَى الرَّيَّا الْإِسْطِطَالَةَ فِي عَرْضِ الْمُسْلِمِ بغيرِ حَقِّ

⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih* (Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1423/2002), "Cenâ'iz", 89 (No. 1379).

⁹⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Şu'ayb Arnaûf vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 4/771.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fu'âd Abdulbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, ts.), "Feğâilu aşhâbi Resûlillâh", 11 (No. 148).

⁹² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Ebû 'Ubeyde Hâşhûr b. Hâsen (Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, ts.), "Menâkıb", 35 (3799).

*Ribânın en kötüsü, haksız yere Müslümanın namusuna dil uzatmaktır.*⁹³

Hiz. Peygamber, iftira atarak ya da kötü söz söyleyerek maldan daha izzetli olan namusu rencide etmenin faiz yeme suçundan daha fazla haram olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yönüyle hadiste geçen *'istitâle* fiili, dilin uzaması yani başkası hakkında konuşmak anlamındadır.⁹⁴

1.3.4. Genişlik

Tövbe kapısının, kıyamet alametlerinden biri olan güneşin batıdan doğmasına kadar açık kalacağını ifade eden bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır.

إِنَّ مِنْ قَبْلِ مَغْرِبِ الشَّمْسِ بَابًا مَفْتُوحًا عَرْضُهُ سَبْعُونَ سَنَةً فَلَا يَزَالُ ذَٰلِكَ الْبَابُ مَفْتُوحًا لِلتَّوْبَةِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَحْوِ

*Güneşin battığı tarafta genişliği yetmiş yıllık olan açık bir kapı vardır ki güneş buradan doğuncaya kadar bu kapı tövbe için her zaman açıktır.*⁹⁵

Aynı hadis, farklı rivayetlerde farklı sayılarla nakledilmiştir. Mesela Tirmizî'nin rivayetinde bu genişliğin yetmiş yıllık mesafe olduğu nakledildikten sonra bunun, bir süvarinin kırk veya yetmiş yıl boyunca alabileceği bir mesafe olduğu rivayet edilir.⁹⁶ Hadise farklı bir yönden yaklaşan Nâblusî (ö. 1143/1731), bir kimsenin ölmesiyle birlikte ruhunun bedenden ayrılmasına işaret ederek o kimse için güneşin batıdan doğduğunu yani tövbe kapısının kapandığını ve hiç kimse ne zaman öleceğini bilmediği için bu hadiste mesafenin uzunluk değil de genişlik olarak tasvir edildiğini söyler.⁹⁷

1.3.5. Taraf/Kenar

Sadaka vermenin ölçüsü hakkındaki bir hadiste bu kullanımda olduğu görülmektedir:

سَبَقَ دِرْهَمٌ مِائَةَ أَلْفٍ دِرْهَمٍ قَالُوا وَكَيْفَ؟ قَالَ: كَانَ لِرَجُلٍ دِرْهَمَانِ تَصَدَّقَ بِأَحَدِهِمَا وَانْطَلَقَ رَجُلٌ إِلَى غُرْضٍ مَالِهِ، فَأَخَذَ مِنْهُ

مِائَةَ أَلْفٍ دِرْهَمٍ فَتَصَدَّقَ بِهَا

⁹³ Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Yâsir Hasen vd. (Beyrut: Mektebetu'r-Risâle, 1438/2017), "Edep", 40 (No. 4876).

⁹⁴ Ebû't-Tayyib Muhammed Azîmâbâdî, *'Avnu'l-ma'bûd şerhu suneni ebî Dâvûd*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1388/1968), 13/222.

⁹⁵ İbn Mâce, "Fiten", 32 (No. 4070).

⁹⁶ Tirmizî, "De'avât", 99 (No. 3535).

⁹⁷ Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî en-Nâblusî, *el-Fetħu'r-Rabbânî ve'l-feydu'r-raħmânî*, thk. Muḥammed Abdulkâdir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1405/1985), 126.

Allah resûlü dedi ki: “Bir dirhem yüz bin dirhemi geçmiştir.” Bunu üzerine sahâbiler dediler ki: “Nasıl olur bu?” Hz. Peygamber ise şöyle cevap verdi: “Adamın birinin iki dirhemi vardır, birini tasadduk eder. Bir diğer adam ise malının yanına varıp bir kenarından yüz bin dirhem tasadduk eder.”⁹⁸

Fakirin ihtiyaç duymasına rağmen malının yarısını, zengin bir kimsenin de zengin olmasına rağmen malının kıyısından köşesinden yüz bin dirhem tasadduk etmesinin karşılaştırıldığı bu hadiste, fakirin verdiği sadakanın, zengininkinden kat kat faziletli olduğuna işaret edilmektedir.⁹⁹ Buradan hareketle hadisten, her ne kadar az olsa bile fakirin sadakasının sevap cihetiyle zengin sadakasından daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

‘Arağe kökünün anlamlarından bir tanesinin dinar ve dirhem dışındaki *malı* ifade ettiğine değinmiştik. Dolayısıyla hadiste her ne kadar ‘*urđ-i māl*’ terkihi zikredilse de bir sonraki cümlede dirhem verildiğinin belirtilmesi, kelimenin burada dinar ve dirhem dışında kalan mal anlamında olmadığını göstermektedir.

1.3.6. Okumak/Arz

Hz. Peygamber’in Cebrâil’e, onun da Hz. Peygamber’e her yıl Ramazan ayında o zamana kadar inen âyetleri okumasını ifade eden ve arza veya mu‘araza¹⁰¹ olarak isimlendirilen uygulamada bu kullanımda olduğu görülmektedir:

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعْرِضُ الْكِتَابَ عَلَى جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي كُلِّ رَمَضَانَ

*Resûlullah (sas), Cebrâil’e her Ramazan’da Kur’ân’ı arz ederdi/okurdu.*¹⁰²

1.3.7. Teklif

Bir mal hususunda münakaşa eden iki kişiye Hz. Peygamber’in yemin etmelerini teklif ettiği bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

⁹⁸ Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Râid Şabrî ibn Ebî ‘Alfeh (Riyad: Dâru’l-Hadare, 1436/2015), “Zekât”, 49 (No. 2527).

⁹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu‘ayb ‘Arnaûf vd. (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1417/1997), 14/498 (No. 8929).

¹⁰⁰ Ahmet b. Abdırrahman es-Sââtî, *Fethu’r-rabbânî li tertîbi Musnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî* (b.y.: Dâru İhyâ’i Turâşî’l-‘Arabî, ts.), 9/165.

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 3/481 (No. 2042); Abdülbaki Turan, “Arza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/446.

¹⁰² Sââtî, *Fethu’r-rabbânî*, 18/55.

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَرَضَ عَلَى قَوْمِ الْيَمِينِ فَأَسْرَعُوا فَأَمَرَ أَنْ يُسَهَّمَ بَيْنَهُمْ فِي الْيَمِينِ أَيُّهُمْ يَخْلِفُ

*Nebi (sas) bir kavme yemin etmelerini teklif etti; hemen yemin etmeye koştular. Bunun üzerine ilk önce yemin edecek tarafın belirlenmesi için kur'a çekilmesini emretti.*¹⁰³

Hadisten anlaşıldığı üzere iki tarafta da delil olmadığından, taraflar hak iddia edebilmek için hemen yemine koşmuşlardır. Zira insan, yemine zorlanmaz.¹⁰⁴

Bir diğer kullanım ise güzel koku teklifini reddetmemek hakkındadır:

مَنْ عَرَضَ عَلَيْهِ طِيبٌ فَلَا يَرُدُّهُ

*Kime güzel koku teklif edilirse onu reddetmesin.*¹⁰⁵

Müslim'in naklettiği bir rivayette güzel koku yerine reyhan bitkisinin ismi geçer.¹⁰⁶ Bu konuda Kādî İyâz (ö. 544/1149), reyhan bitkisinin bütün güzel kokuların adı olabileceğini ifade eder.¹⁰⁷ Nevevî (ö. 676/1277) de özür olmadığı müddetçe reyhan teklifini reddetmenin hoş olmayan bir davranış/mekruh olduğunu belirtir.¹⁰⁸

1.3.8. Mal

Hz. Peygamber'in gerçek zenginliği tarif ettiği bir hadisinde bu anlamda olduğu görülmektedir:

لَيْسَ الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ

*Asıl zenginlik mal çokluğuyla değil aksine gerçek zenginlik, gönül zenginliğidir.*¹⁰⁹

Söz konusu hadis, çok mala sahip olmakla beraber daha fazlasını istemenin aslında zenginlik sayılmadığını, gerçek zenginliğin dünya malına karşı gönlün tok olması ve hırslı olmaması anlamındadır.¹¹⁰ Ayrıca 'araḍe kelimesi burada dinar ve dirhem dışındaki mallar için kullanılmış olsa bile asıl mana mal çokluğunu ifade etme

¹⁰³ Buhârî, “Şehādât”, 24 (No. 2674); Ebû Dâvûd, “Aḳḳīye”, 22 (No. 3616).

¹⁰⁴ İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bārī*, 8/367.

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, “Tereccül”, 5 (No. 4172).

¹⁰⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh* (Riyad: Beytu'l-'Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998), “Elfâz mine'l-'Edeb”, 20.

¹⁰⁷ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa el-Yahsûbî Kādî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâ'idü Müslim* (Kahire: Dâru'l-Vefâ', 1419/1998), 7/194.

¹⁰⁸ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc* (b.y.: Muessesetu Kurtuba, 1418/1994), 15/14.

¹⁰⁹ Müslim, “Zekât”, 120.

¹¹⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 7/198.

üzerine kurulu olduğundan hadisin mefhumunun aynı şeyi ifade ettiğini söyleyebiliriz.¹¹¹

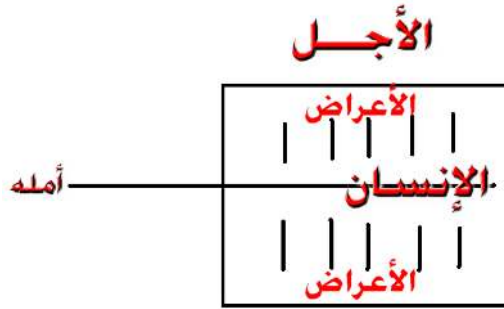
1.3.9. Dert/Afet/Istırap

Hiz. Peygamber'in yere bir dörtgen çizerek insanın emellerini tasvir ettiğı bir hadisinde bu kullanımda olduğu görölmektedir:

وهذه الخطط الصغار الأعراض، فإن أخطأ هذا نكسَهُ هذا، وإن أخطأ هذا نكسَهُ هذا

*Bu küçük çizgiler, insanın ıstıraplarıdır. Eğer bunların birinden kurtulursa diğerine yakalanır. Diğerinden kurtulursa ötekine yakalanır.*¹¹²

Hadiste çizilen görseli şu şekilde çizebiliriz:



Hadiste zikredilen 'a'rād kelimesi, insanın dünyada hayır veya şer olarak faydalandığı şeyleri ifade eder. Bu hadiste, insanın başına her türlü bela ve ıstırapın geleceğı bildirilmiştir. Bu sebeple insan bir sebebe/musibete binaen ölmezse bile eceli gelince ölmekten kurtulamaz.¹¹³

1.3.10. Yüz Çevirme

Hiz. Peygamber'in Müslümanların birbirleriyle dargın kalmamasına dair bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

لا يحل لمسلم أن يهجر أخاه فوق ثلاث ليالٍ، يلتقيان؛ فيُعْرِضُ هذا، ويُعْرِضُ هذا، وخيرُهما الذي يبدأ بالسلام

*Bir Müslümanın (Müslüman) kardeşini üç günden fazla terk etmesi (küis durması) helâl değildir. İkisi karşılaşırlar da biri diğerine yüzünü çevirir. Hâlbuki ikisinin en hayırlısı selâmı ilk verendir.*¹¹⁴

Söz konusu kelime burada kökte bulunan kenar/tafa anlamından türemektedir.¹¹⁵ Bu çerçevede hadis, iki Müslüman birbiriyle karşılaştığında her birinin

¹¹¹ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 3/586.

¹¹² Buhârî, "Rikâk", 4 (No. 6417).

¹¹³ İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bārî*, 20/22.

¹¹⁴ Müslim, "Kitābu'l-birr ve's-sıla ve'l-'ādāb", 25.

¹¹⁵ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 8/27; Nevevî, *el-Minhâc*, 16/177.

bir tarafa/kenara dönmesi anlamındadır. Bu yönüyle birbirlerine yüz çevirdikleri manasını barındırır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in zina yaptığını itiraf eden bir adamı görmezden geldiğinin anlatıldığı bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ مِنَ النَّاسِ وَهُوَ فِي الْمَسْجِدِ، فَنَادَاهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي زَنَيْتُ، يُرِيدُ نَفْسَهُ، فَأَعْرَضَ عَنْهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَنَحَّى لِشِقِّ وَجْهِهِ الَّذِي أَعْرَضَ قَبْلَهُ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي زَنَيْتُ، فَأَعْرَضَ عَنْهُ

*Resûlullah mescitte iken yanına bir adam geldi ve “Ey Allah’ın peygamberi! Ben zina yaptım” diye seslendi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ondan yüzünü çevirdi. Fakat adam, Hz. Peygamber’in yüzünü çevirdiği tarafa yönelerek tekrar “Ben zina yaptım” dedi. Allah resûlü tekrar ondan yüzünü çevirdi.*¹¹⁶

1.3.11. Vücut/Beden

Hz. Peygamber'in cennet ehlinin özelliklerinden bahsettiği bir hadisinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

لَا يَتَغَوَّطُونَ وَلَا يَبُولُونَ وَإِنَّمَا هُوَ عَرَقٌ يَجْرِي مِنْ أَغْرَاضِهِمْ

*Cennette büyük ve küçük abdeste çıkmazlar. Bu sadece bedenlerinden akan bir ter şeklinde olacaktır.*¹¹⁷

İnsan bedeni ‘ird’ sözcüğü ile ifade edilir. ‘A’rād kelimesi ise bu sözcüğün çoğuludur. Bedenden akan terin vücut ile ilişkisi olması sebebiyle bedendeki ter bu kelime ile ifade edilmiştir. Kelimenin kök anlamı ile olan bağlantısı ise insan vücudunun genişlik ile ifade edilmesidir. Zira bilindiği üzere kişinin uzunluğu boy ile tabir edilir.¹¹⁸

Yukarıda ele alınan anlamlardan her biri bağımsız mana taşımaktadır. Ancak Türkçe’de *arz etme* anlamında kullanılan hadislerde bu kelimenin mef’ûle göre anlam kazandığı, bunun ise nesneye uygun anlamın tercih edilmesine zemin hazırladığı görülmektedir. Mesela Hz. Peygamber’in Cebrâil’e Kur’ân’ı arz etmesi “okuma”, bir

¹¹⁶ Buhârî, “Hudūd”, 29 (No. 6825).

¹¹⁷ Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî Ġarîbi’l-ĥadîs*, thk. ‘Alî Muḥammed Becāvî - Muḥammed abu’l-Faḍl İbrâhîm (b.y.: Maṭba‘atu ‘İsâ el-Bâbî el-Ĥalebî, ts.), 2/409.

¹¹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luġa*, 2/747; İbn Fâris, *Meġâyyisu’l-luġa*, 4/273.

topluluğa yemini arz etmesi veya güzel kokunun başkasına arz edilmesi “teklif”, Ammâr b. Yâsir’e tercih edilecek iki durumun arz edilmesinin ise “sunmak” olarak yorumlandığı fark edilmektedir. Bu manalar, kelimenin anlam genişlemesine uğradığını göstermektedir.



1.4. 'İ' rād Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı

Kur'ân ahlâkî, tarihî, dinî, iktisadî ve siyasî pek çok konuya değinmektedir. Bu tür konular Arap dili grameri esas alınarak anlatılmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân, Arap dili kurallarını nesillere aktaran bir edebî şekil de barındırmaktadır. Bu edebî şekil, kelime kökeni, cümlelerin yapısı ya da söz sanatlarını içerecek bir tarzda ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Kur'ân'ın kelimelere veya bir kelimenin cümle içinde kullanımına yüklediği anlam önemlidir. Bu anlamın tam olarak tespiti, âyetin de anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca Kur'ân kelimelerini, âyetlerin bağlamı ve nüzûl ortamına göre de ele almak ve değerlendirmek önemlidir.

'-r-d kökü ve türevleri Kur'ân'da mâzi fiil, muzâri fiil, emir fiil, isim, ism-i fâil ve mastar şeklinde toplamda yetmiş dokuz âyette yer almaktadır.¹¹⁹

Bu başlıkta Kur'ân-ı Kerîm'de '-r-d kökünden türeyen kelimeler ele alınırken âyetin mefhumuna değinildikten sonra sadece bu kelimenin geçtiği bölüm aktarılacaktır. İncelediğimiz ve bundan dolayı aynı anlamda kelime kullanımlarının bulunduğunu düşündüğümüz âyetler ayrıca tahlil edilmeyecektir. Konunun ve kelimenin olayla ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması açısından gerekli görüldükçe esbâb-ı nüzûle değinilecektir. Kur'ân-ı Kerîm'de '-r-d kökünden türeyen kelimeler; mal, engel, geniş, ta' rîd, göstermek, bulut ve yüz çevirmek manasında kullanılmışlardır.¹²⁰

1.4.1. Mal ve Ganimet

'-r-d kökünün geçtiği Nisâ Sûresi 4/94. âyet, Müslümanların karşılaştıkları kişilere nasıl davranmaları gerektiğini ele alır. İlgili bölümün metni ve meâli şöyledir:

تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ

Sizler dünya hayatının malını/ 'arağ istiyorsunuz. Oysa Allah katındaki ganimetler daha çoktur.

¹¹⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Maṭba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Miṣriyye, 1364), 457, 458.

¹²⁰ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muḥammed 'Uṣmân (Kahire: Mektebetu's-Şaḳafeti'd-Dîniyye, 1428–2007), 354, 355; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuḥfetu'l-erîb bi-mâ fi'l-Kur'ân mine'l-ğarîb*, thk. Semîr el-Meczûb (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.), 231.

Nehhâs (ö. 338/950), İbn Abbâs'ın âyetle zikredilen 'araḍe sözcüğüne *ganimet* anlamı yüklediğini söyler.¹²¹ Bu konuda Vâhidî (ö. 468/1016), Müslümanların koyun sürüsü sahibi bir adam ile karşılaştıklarını, adamın kendilerine selam vermesine rağmen onu öldürüp sürüsünü almaları sebebiyle bu âyetin nâzil olduğunu nakleder.¹²² Âyetin sibakında Allah katındaki ganimetlerin daha fazla olduğunun belirtilmesi söz konusu kelimenin *ganimet* anlamında olduğunu göstermekte, ganimetin ise maldan oluşması sebebiyle mevzubahis sözcük *mal* anlamını ifade etmektedir. Ganimet olarak elde edilecek malın nakdî veya aynî olması arasında bir fark yoktur. Çünkü bu kelime dünyaya izafe edildiği vakit, dünya malının tamamını ifade eder.¹²³ Bu ise âyete dünya arzusu/malı veya metaı anlamını yükler.¹²⁴

Şunu da belirtmekte fayda bulunmaktadır: Etimoloji bölümünde 'araḍe kelimesinin istikrarsız şeyler için kullanıldığını ifade etmiştik. Dünya malına geçici sıfatının yüklenmesini izah eden Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), kelimenin kök anlamından yola çıkarak dünya malının sürekli olmadığı için 'araḍe olarak isimlendirildiğini söyler.¹²⁵ O halde 'araḍe kelimesinin dünyaya izafe edildiği âyetlerde veya dünya işlerindeki mal sevgisini içeren yerlerde dünya malının/arzusunun geçiciliği anlamlarında olduğunu söyleyebiliriz.

1.4.2. Engel/Mâni

Allah adına edilen yeminlerin sebep gösterilerek bazı iyiliklerden uzak durmanın ele alındığı Bakara Sûresi 2/224. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

Yeminlerinizde Allah'ı çokça anarak O'nu, iyilik yapmaya, takvalı olmaya ve insanların arasını düzeltmeye mâni/engel kılmayın.

¹²¹ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed 'Alî Şâbûnî (Mekke: Câmi'atu 'Ümmi'l-Kura, 1408/1988), 2/168.

¹²² Ebü'l-Hasen Ali el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, thk. Kemâl Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991), 175.

¹²³ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 3/586; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh et-Türkî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1427/2006), 7/52.

¹²⁴ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Mısır: Mektebetu'l-Hancî, ts.), 1/250.

¹²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 331.

Âyetteki *'urđeten* sözcüğüne iki farklı anlam yüklenmiştir. Bunlardan birincisi engel çıkarmak, mâni olmaktır. Bu anlam kelimenin kök manalarından biridir. Mesela *selektu fî tarîkî fe 'arağe lî 'arığun* cümlesinden, gökyüzünde geniş bir alan kaplayan bulutlara teşbih edilerek yolda ilerlemeye mâni olan *dağ* ile karşılaşıldığı kastedilir. Bu *dağın* da doğru istikamete gitmeye *mâni* olduğu aslında anlatılmak istenen manadır.¹²⁶ Bu çerçevede âyete yaklaşan müfessirler söz konusu kelimeye engel/mâni kılmak anlamını yüklemişlerdir.¹²⁷

Âyetin sebab-i nüzûluna dair dört farklı rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerde;

I. Abdullah b. Revâha'nın (ö. 8/629) damadıyla konuşmamaya yemin etmesi

II. Bir adamın sıla-i rahim yapmamaya yemin etmesi

III. Hz. Ebû Bekr'in Mıstah b. Üsâse'ye (ö. 34/654) infak etmemeye yemin etmesi

IV. Hz. Ebû Bekr'in, oğlu Abdurrahman Müslüman oluncaya kadar kendisiyle görüşmemeye dair yemin etmesi şeklindedir.¹²⁸ Bu rivayetlerden Hz. Ebû Bekr ile alakalı olan görüşün Nûr Sûresi 24/22. âyeti ile irtibatlı olduğu göze çarpmaktadır. Bunu destekleyen nakiller de bulunmaktadır (Tirmizî, "Tefsîr", 25). Zira bu âyette *Sizden fazilet ve varlık sahibi olanlar akrabaya, miskinlere ve muhacirlere bir şey vermemeye yemin etmesinler* buyrulmaktadır. Müfessirlerin çoğu, bu âyetin Hz. Ebû Bekr hakkında nâzil olduğunu düşünürler. Bu çerçevede âyeti, özelde Hz. Ebû Bekr genelde bütün Müslümanlara hitaben Allah adına yapılan yeminin, iyiliğe mâni kılınmaması gerektiği şeklinde yorumlarlar.¹²⁹

Bu görüşü destekleyen bir diğer delil ise yanlış bir konuda yemin edildikten sonra doğru, hayırlı ve yararlı bir iş yaparak bu yemini bozmak zorunda kaldığı zaman yeminin bozulup kefarete ödenmesidir. Bu konuda Hz. Peygamber'in, "*Eğer*

¹²⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/455, 456.

¹²⁷ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/144; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/73.

¹²⁸ Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 80; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/253.

¹²⁹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/248; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sağar (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398/1978), 302; İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 17/223.

yemin eder de ondan daha hayırlısını görürsen, kefarecini öde ve daha hayırlı olanı yap”¹³⁰ hadisi önemlidir. Zira yeminler, Allah’ın helal kıldığını haram, haram kıldığını da helal kılamazlar. Bu bağlamda hayırlı bir şeyi yapmayacağına yemin eden kimsenin yemininden dönüp hayırlı olanı yapması gerekmektedir.¹³¹

Söz konusu kelimeye yüklenilen “mâni kılmak” anlamı ekseninde âyet; iyilik yapmamak, takvalı olmamak veya insanların arasını düzeltmemek için Allah adına yemin etmekten bahseder. Bir diğer ifadeyle Allah adına edilen yeminler, bu gibi amelleri işlememeye sebep gösterilmiştir. Ancak bu şekildeki davranış yasaklanmıştır.¹³²

Kelimeye yüklenilen bir diğer anlam ise yeminlerde *Allah’ın adını çokça anmaktır*. Sözcüğün bu konuda ifade ettiği anlam *güçlü* kılmaktır. Mesela *nâketun ‘urdetun li’s-sefer* cümlesinden, devenin “güçlü” olması sebebiyle yaratılış amacı gereğince varlık/ontolojik olarak sürekli yolculukta kullanılması kastedilir.¹³³ Bu anlamdan hareketle âyette zikredilen *urdeten* sözcüğüne, Allah adına edilen yeminlerin güçlü olması sebebiyle sürekli/çokça onun adına yemin etme anlamı yüklenmiştir.¹³⁴ Bu şekildeki anlam ile âyet, hak veya batıl yolunda Allah’ın adının yeminlerde çokça kullanılmasının Allah’a karşı edepsizliği ifade ettiği, Allah’ın adını sıradanlaştıracığı dolayısıyla bu davranıştan uzak durulması gerektiğini bildirmektedir.¹³⁵ Zira Kalem Sûresi 68/10. âyetinde *Çokça yemin edip durana uyma* denilmektedir. Ayrıca aynı kökten türetilen *arîd* sözcüğünün, Fussilet Sûresi 41/51. âyetinde *genişçe/çokça dua etme* anlamında kullanıldığı da bilinmektedir.¹³⁶ Buradan hareketle âyette, yeminlerde Allah’ın adının çokça söylenmesinin yasaklandığı, bir bakıma Allah’ı yeminlere alet etmemenin gerekliliğine dikkat çekildiği söylenebilir.

Yukarıda ele alınanlardan yola çıkarak âyetin iki manaya da ihtimalinin bulunduğu ve bu görüşlerin birbirlerine zıt olmadıkları görülmektedir. Bu sebeple

¹³⁰ Buhârî, “Eymân ve’n-Nuzûr”, 83 (No. 6622).

¹³¹ Ebü’l-Hasen Şemsülsîlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed Kiyâ el-Herrâsî, *’Ahkâmü’l-’Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 1403/1983), 1/143.

¹³² İbn Kuteybe, *Tefsîru’l-garîbi’l-’Kur’ân*, 85; Zeccâc, *Me’âni’l-’Kur’ân*, 1/299.

¹³³ İbn Fâris, *Me’âni’l-’Kur’ân*, 4/279.

¹³⁴ Ebü’l-Hasen el-Mâverî, *en-Nuket ve’l-’uyûn*, thk. ‘Abdulmağşûd b. ‘Abdurahîm (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, ts.), 1/285; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 1/254.

¹³⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İklîl fi’s-tinbâti’t-tenzîl*, thk. Ebu’l-Faḍl ‘Abdullâh Muḥammed (b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-’Arabî, ts.), 37.

¹³⁶ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/392.

Cessâs (ö. 370/981), görüşlerin birbirine hamledilmeleri gerektiğini ve bu şekliyle âyetin muradının hem Allah'ın adını gelişigüzel yeminlerde kullanmama hem de Allah'ı mâni kılarak hayırlı işlerden uzak durup yemini tutmama anlamlarının yapılmaması gereken davranışlar olduğunu söyler.¹³⁷

1.4.3. Ta' rîd/Ta' riz

Ölüm iddeti bekleyen kadınlar ile evlenmek isteyenlerin, dileklerini üstü kapalı bir şekilde söyleyebileceklerini ele alan Bakara Sûresi 2/235. âyetinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ

Bu kadınlara evlenme isteklerinizi üstü kapalı bildirirken veya içinizde saklamanızda bir sıkıntı yoktur.

Sözün açık olmadan, ifadelerin kapalı bir şekilde karşı tarafa iletilmesi ve çitlatılması anlamını taşıyan ta' rîd kelimesi,¹³⁸ '-r-đ kökünün yan, kenar manasına gelen 'urđ sözcüğünden türemiştir. Bir bayana ta' rîd yapmak; ona doğrudan nikâh teklifinde bulunmamayı bir diğer ifadeyle nikâhın bir ucundan/kenarından tutup evliliğe bağlanmayı ifade eder.¹³⁹

Taberî (ö. 310/923), eşi vefat eden bayanları nikâhlamak isteyen erkeklerin, kadın iddette iken ve sarâhaten olmamak kaydıyla bu isteklerini onlara bildirmelerinin mubah olduğuna değindikten sonra bu konuda Araplar arasındaki bazı kullanımları nakleder. Bunlardan bazıları şunlardır: “Ben evlenmek istiyorum! Saliha bir kadın buldum! Sen güzelsin! Sana karşı boş değilim.”¹⁴⁰ Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere ta' rîd yapılan kadına, kelamın manasının evliliğe delalet edecek şekilde üstü kapalı olarak aktarılması gerekir. Hatta erkek evlenme isteğini içinde gizli de tutabilir.¹⁴¹ Ancak kadının iddeti bitmeden evvel kendisiyle nikâh akdini gerçekleştirmek haramdır.¹⁴² Zira aynı âyette *Mühlet bitinceye kadar nikâh akdini gerçekleştirmeye*

¹³⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Cessâs, 'Aḥkāmü'l-Kur'ân, thk. Muḥammed Şâdık Kamḥâvî (Beyrut: Dâru İḥyâ'î Turâsî'l-'Arabî, 1412/1992), 2/43; Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, 'Aḥkāmü'l-Kur'ân, 1/240.

¹³⁸ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 89; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 7/183.

¹³⁹ Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, 'Aḥkāmü'l-Kur'ân, 1/285.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/261, 268.

¹⁴¹ Cessâs, 'Aḥkāmü'l-Kur'ân, 2/129.

¹⁴² Kiyâ el-Herrâsî, 'Aḥkāmü'l-Kur'ân, 1/198.

kalkışmayın (el-Bakara 2/235) emri bulunmaktadır. Âlimlerin çoğunluğu âyeti bu şekilde yorumlarken Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), âyetin farklı cümlelerinin birbirini nesh ettiğini; aynı âyette zikredilen ve iddet mühleti bitinceye kadar kadınlarla nikâhlanmamayı ifade eden cümlenin, âyetin başında yer alan ta'ri'd ve benzeri bütün izinleri kaldırdığını nakleder.¹⁴³ Ancak ölenin saygınlığının korunması, kadının eski eşine olan duygusal bağının kopması gibi hassasiyetlerin gözetildiği iddet süresinde açık bir evlilik teklifinin yapılmaması, insan doğasına daha uygun görünmektedir. Ayrıca miras, nesep, sağlık güvencesi, maaş, banka hesaplarının denetlenmesi gibi bir takım hukukî süreçlerin de tamamlanması için iddet süresince kadının yeni bir evlilik gündemiyle meşgul edilmemesi daha isabetlidir. Bu yönüyle nesihten bahsetmek mümkün görünmemektedir.

1.4.4. Geniş

Cennetin kapladığı alanı ifade eden Âl-i İmrân Sûresi 3/133. âyette bu kullanımda olduğu görülmektedir.

وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ

Rabbinizin mağfiretine ve muttakiler için hazırlanmış genişliği gökler ve yer kadar olan cennete ulaşmak için yarışın.

'-r-đ sözcüğünün kök manası *uzunluğun zıddıdır*. Sözcüğün âyetteki anlamına değinen Mukâtil (ö. 150/767), yedi kat gök ve yedi kat yerin birbirlerine eklendikleri zaman cennetin genişliğini ifade ettiğini belirtir.¹⁴⁴

Taberî (ö. 310/923) ise âyette teşbihin varlığına değinerek cennetin gökler ve yer kadar geniş ve büyük olduğunu nakleder.¹⁴⁵ Burada özellikle genişliğin ele alınması, bir şeyin genişliğinin aynı zamanda onun uzunluğuna da delalet etmesindendir. Ancak bir şeyin uzun olması, her zaman geniş olduğuna işaret etmez. Mesela ip uzundur ancak geniş değildir. Bu ise genişliğin genelde uzunluktan daha düşük olmasından

¹⁴³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İdāh li-nāsihi'l-Kur'ân ve mensūhih*, thk. Ahmed Hasan Ferhāt (Cidde: Dāru'l-Menāre, 1407/1987), 185.

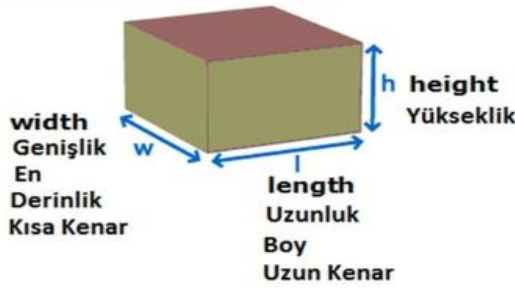
¹⁴⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002), 1/301.

¹⁴⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/53.

kaynaklanır. Bu anlamdan hareketle cennetin geniş ve yeterince büyük olması göklere ve yere istiare/temsil edilerek tabir edilmiştir.¹⁴⁶

Bazı müfessirler ise cennetin uzunluğunun idrak edilemeyeceğinden ve bunun sadece Allah tarafından bilinebileceğinden hareketle cennetin kapladığı alanın “genişlik” ile ifade edildiğini söyler.¹⁴⁷ Âyete aynı perspektiften yaklaşan Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), cennetin aslında daha büyük bir alanı kapladığını, genişliği bu kadarsa uzunluğunun daha fazla olduğunu belirtir.¹⁴⁸

GEOMETRİK CİSİMLERDE BOYUTLAR:



Ancak İbn Kuteybe (ö. 276/889), âyette ele alınan bu kelimenin uzunluğun zıddı anlamında olmadığını, buradaki genişliğin kapsam yönüyle olduğunu söyler. Zira ona göre bir şey geniş değilse dardır.¹⁴⁹ Bu ise cennetin kapladığı alanın/boyutunun gökler ve yer kadar olduğunu ifade eder.¹⁵⁰

Netice itibariyle âyette geçen ‘arḍuhā kelimesi ister uzunluğun zıddı olsun ister olmasın, cennetin, göklerin ve yerin genişliği veya daha fazla bir alanı kaplaması anlamındadır.

1.4.5. Göstermek

Azabı hak edenlerin ahirette cehenneme atılmadan önce cehennem ateşinin kendilerine gösterileceğini ifade eden Kehf Sûresi 18/100. âyetinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِّلْكَافِرِينَ عَرَضًا

O gün cehennemi kâfirlere öyle bir gösteririz ki!...

¹⁴⁶ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. ‘Abdusselâm Muḥammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1422/2001), 1/509; Kurtubî, *el-Câmi‘*, 5/315; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'aqlî'l-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. ‘Abdulkâdir Ahmed ‘Aṭâ (Riyad: Mektebetu'r-Riyâdi'l-Ḥadîse, ts.), 1/556.

¹⁴⁷ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, thk. Alî Mu‘avvad - ‘Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1413/1993), 1/298; Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muḥammed Sâlim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1436/2015), 1/159.

¹⁴⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 9/6.

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Kur‘ân*, 111.

¹⁵⁰ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 4/89.

‘Arade kelimesinin anlamlarından bir tanesi *göstermek/meydana çıkarmaktır*. Bir şeyin kapladığı alanı görmek bu sözcük ile ifade edilir. Bu anlamın kök ile alakası ise *genişlik* yönüyledir. Mesela başkasıyla karşılıklı durma manası aslında vücutların birbirine baktığını ve insanın uzunluğuna nazaran genişliğinin dikkate alındığının göstergesidir. Canlılar dışındaki varlıkların genişliği ise kapladıkları alan ile ifade edilir. Bu bağlamda bir şeyin kapladığı geniş alana bakmanın *görme* anlamını barındırdığı görülmektedir.¹⁵¹

Yukarıda ele alınanlardan hareketle Mukātil, bu sözcük ile kâfirler ile cehennem arasındaki örtünün kaldırılmasının kastedildiğini söyler.¹⁵² Ferrâ’ ise kelimenin açıkça göstermek/ortaya çıkarmak anlamlarında olduğunu belirtir.¹⁵³ Bu konuda Zeccâc (ö. 311/923), âyette zikredilen ‘*aradnâ* fiilinin cehennemin kâfirlere açıkça gösterileceği anlamında olduğunu ifade eder.¹⁵⁴ Aynı âyette mef’ûl-ü mutlak olarak zikredilen ‘*arden* mastarı ise o zamanki hâlin şiddetini/vahametini göstermek üzere kullanılmıştır.¹⁵⁵

Ahkâf Sûresi 46/34. âyet, cehennemin kâfirlere gösterileceği düşüncesini desteklemektedir. Bu ayette de ‘*arđ* kökü kullanılmıştır. Nitekim âyetin metni ve meâlî aşağıdaki gibidir:

وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبِّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ

O gün kâfirlere cehennem [bütün genişliğiyle] gösterilir de bu gerçek değil miymiş? denilir. Onlar da evet Rabbimize and olsun ki gerçektir derler. Bunun üzerine Allah onlara, yalanlamanız sebebiyle azabı tadın buyurur.

Kâfirler, dünyada iken cehennem ateşinin varlığını yalanlamışlardır. Ancak âhirette onu görünce kendilerine “Bu gerçek değil miymiş?” denilecektir. Onlar da ateşin gerçekten var olduğunu itiraf edecekler ve bunun neticesinde Allah, o zaman

¹⁵¹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 4/270, 278.

¹⁵² Mukātil b. Süleymân, *Tefsîru Mukātil b. Süleymân*, 2/603.

¹⁵³ Ferrâ’, *Me’âni'l-Kur’ân*, 2/160.

¹⁵⁴ Zeccâc, *Me’âni'l-Kur’ân*, 3/313.

¹⁵⁵ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 3/544.

“Tadın şimdi azabı” diyecektir.¹⁵⁶ Kâfirler, ateşe girmeden evvel cehennem ateşi ile kendileri arasındaki örtü kaldırılacak, onu bizzat göreceklerdir.¹⁵⁷

Firavun’a kabirde âhirette varacağı cehennem ateşinin gösterilmesini ele alan el-Mü’min 40/46. âyette de aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir:

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا

Sabah akşam vakitlerinde ateşteki yerleri kendilerine gösterilir.

Mekkî b. Ebû Tâlib, Katâde’nin bu âyeti, “Firavun ve ehlini azarlamak, onlara ceza vermek ve onları zelil düşürmek için sabah akşam vakitlerinde ateşin kendilerine gösterildiğini” ve âyeti ‘Bakın bu ateş, varacağınız yerdir’” şeklinde yorumladığını nakleder.¹⁵⁸ Bu bağlamda Elmalılı Muhammed Hamdi’nin (1878-1942), “Yâni Âl-i Fir’avn’ın, dünyada kötü azâb ile mahvoldukları gibi âhirete kadar âlem-i berzahta da akşam, sabah nâra arz ile ta‘zîb olunmaktadır”¹⁵⁹ sözü manidardır. Zira son cümle, “nâr ile ta‘zîb olurlar” değil aksine “nâra arz ile ta‘zîb olurlar” şeklinde ifade edilmiştir. Bu da aslında ateşin kendilerine gösterilmesi anlamını barındırmaktadır. Bütün bu bilgilere bakarak şunu söyleyebiliriz: Nüzûl dönemi kullanımda ele aldığımız “Sizden biriniz öldüğü vakit sabah-akşam ahirette varacağı yer kendisine gösterilir”¹⁶⁰ hadisinin, bu âyet ile paralellik taşıdığı görülmektedir.

Taberî ise Firavun ve ehlinin ruhlarının siyah kuşların karnında sabah akşam cehenneme *götürüldükleri* rivayeti ile onların âhiretteki menzillerinin bu vakitlerde azap için kendilerine *gösterileceği* rivayetini naklederek her iki mananın da ihtimaller çerçevesinde olduğunu söyler.¹⁶¹ Cehenneme arz edilmeyi ‘ateşe girmek’ olarak yorumlayan müfessirler âyeti kabir azabına delil olarak kullanmışlardır.¹⁶² Bununla beraber âyetin kabir azabının varlığına delil olmasının, siyakta zikredilen *Kıyamet*

¹⁵⁶ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye ilā bulūgi’n-nihāye*, thk. Şâhir el-Büşîhî vd. (Birleşik Arap Emirlikleri: Cāmi’atu’ş-Şārika, 1429/2008), 11/6871.

¹⁵⁷ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/237.

¹⁵⁸ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 10/6440.

¹⁵⁹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Emir Basın Yayın-Dağıtım, 1996), 6/534.

¹⁶⁰ Buhârî, “Cenā’iz”, 89 (No. 1379).

¹⁶¹ Taberî, *Cāmi’u’l-beyān*, 10/337, 339.

¹⁶² Nehhâs, *Me’āni’l-Kur’ân*, 6/230; Cessâs, *Ahkāmu’l-Kur’ân*, 5/261.

kopunca, Firavun'un ehlini azabın en şiddetlisine koyun (el-Mü'min 40/46) cümlesinden çıkarıldığı fark edilmektedir.

Ancak Firavun ve ehline âhiretteki menzillerinin sabah ve akşam vakitlerinde *gösterilmesinin* psikolojik bir azap olduğu düşünüldüğünde aslında bunun da bir azap çeşidi olduğu ve bu şekilde cezaya uğradıkları düşünülebilir. Mesela kuşluk vaktinde kesinlikle idam edileceğini bilen bir hükümlünün, şafağın doğmasına kadar geceleyeceği her saniyede hissedeceği ruhsal acının tarifi mümkün değildir. Bu bağlamda âyetin sibakının, Firavun ve ehlinin âhirette daha şiddetli bir azaba uğrayacaklarını ifade ettiği söylenebilir.

Ayrıca cehenneme gireceklere ateşin *gösterilerek* aralarındaki örtünün kaldırılıp cehennemliklerin ateşe göz ucuyla baktıklarını ifade eden eş-Şûrâ 42/45. ve el-Ahkâf 46/20. âyetlerinde,¹⁶³ Hz. Dâvûd'a *gösterilen* soylu koşu atlarının ele alındığı Sâd 38/31. âyetinde¹⁶⁴ sözcüğün “göstermek” anlamında olduğu görülmektedir. Aynı anlamdan hareketle aslında *görme* anlamını barındıran ve askerlerin komutana arz edilmesi gibi herkesin teker teker açıkça *görünerek* Allah'a arz edilmesi anlamını ifade eden Hûd 11/18, el-Kehf 18/48 ve el-Hâkka 69/18. âyetlerinde de anlamın *göstermekten* türediği görülmektedir.¹⁶⁵ Bununla beraber Allah'ın Âdem'e öğrettiği şeyleri meleklerle *göstererek* mahiyetini sormasını ele alan Bakara Sûresi 2/31. âyet ile emanetin göklere ve yere *gösterilerek/meydana çıkarılarak* onu yüklenmekten çekinmelerini ele alan Ahzâb Sûresi 33/72. âyetinde de arz/teklif etmek anlamında kullanılıp *göstermekten* türediği müşahade edilmektedir.¹⁶⁶

Dolayısıyla bu ve benzeri âyetlerde kelimenin mana cihetiyle bir teklif/arz anlamı taşıdığına rastlanmaktadır. Zira bir şeyin teklif edilebilmesi veya sunulabilmesi için “gösterilmesi” gerektiğinden hareketle kelimenin yüklendiği bu manalar ile anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir.

¹⁶³ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 6/323; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/223.

¹⁶⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 26/204.

¹⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/231; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/292; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 30/109.

¹⁶⁶ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *'Îrâbu'l-Kur'ân*, nşr. Hâlid el-'Alî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1429/2008), 782; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/422.

1.4.6. Bulut

Hûd peygamberin gönderildiği Âd kavminin şiddetli bir rüzgârla cezalandırıldığını ifade eden Ahkâf Sûresi 46/24. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَّتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّطَرٌ

Derken onu vadilerine doğru ufukta yayılan bir bulut olarak gördüklerinde “Bu, bize yağmur yağdıracak ufukta yayılan bir bulut kütesidir” dediler.

Âyette putperestleri yok edeceği vadedilen tufanın vadiye yönelişi anlatılmaktadır. Bu afet Âd kavminin yerleşim yerlerini ve evlerini alt üst eden bir kasırğa olup kasırğanın başlangıcı bulutların vadiye doğru gelmesidir. Âyetteki ‘-r-ğ kökü, gökyüzünde geniş bir alanı kaplaması sebebiyle *bulut* anlamında kullanılmaktadır.¹⁶⁷ Kök anlam ile olan ilişkinin bulutların kapladığı alanın *genişlik* yönüyle olmasındandır. Bu bağlamda ‘âriğ sözcüğüne *genişlik* anlamı yükleyen müfessirler, ilgili kelimeyi *ufukta yayılan bulut* olarak yorumlamışlardır.¹⁶⁸ Bazı müfessirler ise bu kelimenin uç/yan/taf manasına gelen ‘urğ kökünden türemesinden hareketle ‘âriğ sözcüğüne *ufkun bir kenarında yayılan bulut* anlamını yüklemişlerdir.¹⁶⁹ Dolayısıyla ufkun bir *kenarında* veya ufkun *kaplayan* bulut ‘âriğ sözcüğü ile ifade edilmiştir.¹⁷⁰

Ancak Ebu Bekr İbnü’l-‘Arabî (ö. 543/1148), ‘arağ kelimesinin birden fazla anlama geldiğini ve her bir mananın *menetmek* anlamında yoğunlaştığını düşünür. Bu bağlamda gökyüzünde geniş bir alan kaplayan buluta ‘âriğ denildiğini zira bulutun kapladığı alan sebebiyle göğün, yıldızların veya ayın görülmesine mâni olduğunu söyler.¹⁷¹ Fakat bütün âyetleri *menetmek* manası üzerine hamletmenin Kur’ân’ın anlaşılabilirliği konusunda problem teşkil edeceği kanaatindeyiz.

¹⁶⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/748; Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1083.

¹⁶⁸ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 407; Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâikiğavâmiğit-tenzîl*, thk. ‘Alî Mu’avvağ - ‘Âdil Abdulmevcûd (Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1418/1998), 5/505; Nâsirüddin Ebû Said Kâdî el-Beyzâvî, *‘Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Abdurrahman el-Mer’âşî (Beyrut: Dâru ‘İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 5/115.

¹⁶⁹ Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, 2/213; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/156; Ebü’l-Hasen Alî el-Vâhidî, *el-Vasîf fî tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. ‘Âdil Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1415/1994), 4/113.

¹⁷⁰ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/445; Nehhâs, *‘I’râbu’l-Kur’ân*, 985.

¹⁷¹ Ebû Bekir İbnü’l-‘Arabî, *‘Ahkâmu’l-Kur’ân*, 1/239.

1.4.7. Yüz Çevirmek

Kur'ân-ı Kerîm'de *yüz çevirmeyi* ifade eden âyetler mastar, ism-i fâil, mâzi, muzâri ve emir formlarında kullanılmıştır. Bu âyetlerde 'i'râda muhatap olanlar; insanlar, müşrikler, Ehl-i kitap/Yahudiler, münafıklar, kâfirler, müminler, Hicr halkı, Sebe' halkı, Hz. Peygamber, Hz. İbrâhîm, Hz. Yûsuf, İsrâiloğulları ve cahillerdir. Bu bağlamda Kur'ân'da yüz çevirmeyi ifade eden kelimeleri tablo hâlinde bölüm sonunda ele aldık. Tabloda "Âyette 'İ'râd'ın Muhatabı" adlı bölümü Taberî'nin *Câmi'ul-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı eserinden ilgili âyetleri inceleyerek oluşturduk. Bu âyetlerin detayına ise ayrıca değinmeyeceğiz.

Kur'ân'daki *yüz çevirme* köklerinin geçtiği âyetler bazen temel anlama yakın manada *yüz çevirmeyi* anlatır. Mesela Allah'ın âyetleri hakkında ileri geri konuşan müşriklerden "yüz çevirmeyi" ifade eden el-En'âm 7/68 âyette kök, bu kullanımdadır. Bu âyette Allah Hz. Peygamber'e *Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşanları gördüğünde onlardan "yüz çevir"* buyurmakta ve Taberî'nin de belirttiği şekilde Allah'ın Hz. Peygamber'e, onlardan *yüzünü çevir* dediği anlaşılmaktadır.¹⁷² Ancak bu anlam, ileride ele alacağımız üzere ortamdan kalkıp gitmesini/aynı ortamda bulunmamasını ifade eder.¹⁷³ Bazı Kur'ân âyetleri ise mecazi olarak *yüz çevirmeyi* ifade eder. Mesela Tâhâ Sûresi 20/100 âyetinde (*Kim ondan yüz çevirirse kıyamet günü ağır bir yük yüklenecektir*) böyledir. Bu âyetin sibakında Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın verildiği zikredilmiş ve ondan *yüz çevirenlerin* kıyamet günü ağır bir günah yükleneceği belirtilmiştir. Bu bağlamda *Artık kim ondan "yüz çevirirse" kıyamet günü ağır bir günah yüklenecektir* âyeti, fiili olarak yüz çevirmeyi değil, Kur'ân'a iman etmemeyi, içindikileri doğrulamamayı ifade eder.¹⁷⁴ Bu ise kalbî olarak Kur'ân'a inanmama anlamını barındırmaktadır. Buradan hareketle 'i'râd kelimesinin aslının kalp ile alakalı olduğu söylenmiştir.¹⁷⁵

¹⁷² Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 9/313.

¹⁷³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 4/119.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 16/108; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 5/320.

¹⁷⁵ Ebû'l-Bekâ Eyyûb Kefevî, *el-Küllîyyât*, nşr. 'Adnân Dervîş, Muḥammed Mıṣrî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1419/1998), 28.

1.5. 'İ'rād ve Yüz Çevirmek Anlamı Arasındaki İlişki

Çalışmamızın temel konusunu oluşturan *yüz çevirmek* anlamındaki 'i'rād kelimesi, 'urđ sözcüğünden türemektedir. Bu kelime, bir şeyin kenarını/yanını ifade eder. Mesela *nezare ileyhi bi 'urđi vechihī* sözünden başkasına yan bakıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kelime bazen *yüz çevirmek* anlamında olmadan *herhangi bir taraf* anlamını barındırır. Örneğin *yađribūne'n-nāse 'an 'urđin* cümlesiyle her taraftan insanların vurulması kastedilir.¹⁷⁶

İf'āl kalıbına konarak elde edilen 'i'rād kelimesi, bazen bir şeyin *görünmesi* anlamında kullanılır. Mesela *'e'rağe leke eş-şey'u min ba'īdin* ifadesi, aslında bir şeyin ortaya çıkması, görünmesi anlamındadır. Bu ise o şeyin kapladığı genişliğin/alanın göz önünde olduğunu ifade eder. Kelime bu yönüyle *uzunluğun zıddı* olan 'arđ kökünden türemektedir.¹⁷⁷ Aynı kalıba konarak elde edilen i'rād kelimesinin ifade ettiği bir diğer mana ise *yüz çevirmektir*. Bu bağlamda *'e'rağe 'annī* cümlesi, bir tarafını çevirerek dönmeyi anlatır. Kelimenin yüz çevirme anlamında olabilmesi için 'an harf-i cerri ile ya açıkça ya da takdiri olarak kullanılması gerekmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı kullanımları böyledir (bkz. es-Secde 32/22; Sebe' 34/16).

İlgili sözcüğün *yüz çevirme* anlamında kullanılabilmesine dair iki kullanım şekli bulunmaktadır. Birincisi, insanın uzunluğuna karşılık genişliğinin dikkate alınmasıdır. Nitekim bahsi geçtiği üzere insanın iki omzu arasındaki mesafe 'arđ olarak isimlendirilir.¹⁷⁸ Kökün if'āl kalıbına konarak elde edilen anlamına göre bu mana, omuzların kapladığı alanı göstermeme ile ortaya çıkmaktadır. Bu ise sırt dönmeyi ifade eder.¹⁷⁹ Ancak bu kelimeyi sırt dönme olarak çevirmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira sırt dönüldüğü zaman kişinin bu sefer arka taraftan 'arđı/genişliği görülecektir. Ancak kelimenin *genişlik* anlamı göz önünde bulundurularak insanın omuzları arasını göstermeyerek sadece bir *kenarını* göstermesinin dolaylı olarak yüz çevirmeyi ifade ettiği, bu anlamdan hareketle kelimenin 'urđ sözcüğünden türediği söylenebilir.

¹⁷⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/459; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 1/305; Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1089; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/398; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 7/177.

¹⁷⁷ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 4/272.

¹⁷⁸ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Maḥmûd Ömer ed-Dimyâkiṭî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1997), 5/67.

¹⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 7/176.

İkinci kullanım ise *'āriḍā insān*¹⁸⁰ ifadesindeki söz konusu sözcüğün “yanak” anlamında olmasıdır. Çünkü yanak, insanın sağ kenarında veya sol kenarındadır. Bu bağlamda *'areḍehū* fiili, bir şeyin yanında/kenarında yürümeyi ifade eder.¹⁸¹ Bu anlama göre kişinin, yan tarafta olduğu veya omuzların diğer kimseye baktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca *'araḍe'l-ferasu fī 'adviḥī* cümlesinde dörtmala koşan atın başını meylettiği anlamı mevcuttur. Bununla beraber *'e'raḍe leke ez-ẓabyū* ifadesi, ceylanın bir kenarını gösterdiğini anlatır.¹⁸² Buradan hareketle yüzün, yüz seksen derece dönme imkânı da zor bir durumdur. Yanakları tamamen göstermeme ise yüz çevirme değil, sırt çevirme olarak tabir edilmektedir. Bu sebeple kelimenin yan/taf anlamını dikkate alarak “yanağı bir tarafa çevirmek” anlamından hareketle *yüz çevirme* olarak kullanıldığı kanaatindeyiz. Bu ise bir kimse veya şeye karşı tavrını değiştirip soğuk davranmak, ilişkisini kesip ilgilenmemek anlamını ifade eder.¹⁸³ Ayrıca bu kelime “yüzünü çevirmek” olarak kullanılacağı zaman yönelmek, teveccüh etmek gibi pozitif anlamlar barındırır.¹⁸⁴

Kur'ân-ı Kerîm'deki *i'râḍ* kelimeleri, bazen fizikî yüz çevirmeye yakın çoğunlukla da mecazi olarak kullanılmıştır. Şimdi bu kullanımlara değineceğiz.

1.5.1. Hakiki Anlama Yakın Yüz Çevirme

Hakiki yüz çevirmeden kastımız, âyette fiili olarak yüz çevirme anlamının bulunmasıdır. Bu ise kelimenin kök manalarından biri olan *'urḍ* sözcüğünden türemektedir. Nitekim bu sözcük, kenar/taf anlamlarını ifade eder. Bu çerçevede Hz. Peygamber'e Allah'ın âyetleri hakkında ileri geri konuşan müşriklerle “oturmamasının” emredildiği En'âm Sûresi 7/68. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ وَإِمَّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ

الدِّكْرِ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

¹⁸⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 2/748.

¹⁸¹ Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Ķāmûsu'l-muḥîṭ*, thk. Muḥammed Na'im el-'İrḩasûsî vd. (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 647.

¹⁸² Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fî'l-luğa*, 1/305; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/459.

¹⁸³ Ayverdi, “Yüz”, 1371.

¹⁸⁴ Abdülcelil Bilgin, “Kur'an'da Geçen Bazı Kalıplaşmış İfadelerin Meallerdeki Karşılıkları İle İlgili Eleştirel Bir İnceleme”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 170.

Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşanları gördüğünde başka bir konuşmaya dalıncaya kadar onlardan “yüz çevir”. Ancak şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık zâlimler topluluğu ile oturma.

Müfessirlerin büyük çoğunluğu, bu âyetin Hz. Peygamber’in müşriklerle aynı mecliste oturmaması, onlarla bir arada oturmayı terk etmesi anlamında olduğunu ifade ederler.¹⁸⁵ Ancak Taberî (ö. 310/923), Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) söz konusu kelimeyi *yüz çevirmek* şeklinde yorumlarlar. Fakat onlar da âyetler hakkında ileri geri konuşanlarla aynı ortamda bulunması durumunda Hz. Peygamber’in bu ortamı terk etmesi emrini taşıdığını belirtirler.¹⁸⁶ Cessâs (ö. 370/980), bu durumun aslında bütün Müslümanları ilgilendirdiğini belirterek âyetler hakkında ileri geri konuşanlarla aynı ortamda oturulmaması gerektiğini ifade eder.¹⁸⁷

Hz. Peygamber, İslâm’a davet için müşriklerle oturuyor, onlara öğütler veriyordu. Ancak onlar, Kur’ân ile alay ederek karşılık veriyorlardı.¹⁸⁸ Müşriklerin alay etmeleri sebebiyle Hz. Peygamber’e sözü uzatarak onlara cevap vermemesi ve bulunduğu ortamı terk etmesi emredilmiştir.¹⁸⁹ Ortamı terk etmesi bu fiillerini hor görüp davranışlarının çirkin olduğunu göstermek içindir.¹⁹⁰ Bu âyet her ne kadar müşriklerle oturmayı yasaklasa bile tebliğ her zaman devam etmiştir.¹⁹¹ Ayrıca âyetteki ‘i’râd sözcüğü, sadece kalbî anlamda buğz etmeyi ifade etmez.¹⁹² Hz. Peygamber’in kalkıp gitmesi veya aynı ortamda bulunmaması da fiilî bir tepkidir.¹⁹³ Buradan hareketle Allah’ın âyetlerinin alaya alınması veya inkâr edilmesi işitildiği zaman bunu yapanlarla aynı ortamda *felâ teḵ’udū ma ‘ahum/oturmamamayı* emreden en-Nisâ 4/140. âyetinin bu

¹⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/567; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/119; Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/442; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/492; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîz*, thk. Ebû ‘Abdillâh Hüseyin - Muhammed el-Kenz (Kahire: el-Fârûku’l-Ḥadîse, ts.), 2/76; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002), 4/157; Ebû’l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Leṭâifu’l-İşârât*, thk. Abdullaṭîf Ḥasen Abdurrahmân (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1428/2007), 1/299.

¹⁸⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 9/313; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 3/2059; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/119.

¹⁸⁷ Cessâs, *Aḥkâmu’l-Kur’ân*, 4/166.

¹⁸⁸ Nehhâs, *‘I’râbu’l-Kur’ân*, 269.

¹⁸⁹ Kuşeyrî, *Leṭâifu’l-İşârât*, 1/299.

¹⁹⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Ḥabîb Kaşîr el-‘Amilî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1399), 4/166.

¹⁹¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 4/119.

¹⁹² Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, thk. ‘Alî Muhammed Mu’avvaḍ - ‘Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1413/1993), 4/157.

¹⁹³ İbn ‘Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 7/289.

âyet ile aynı anlamda olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Semerkandî (ö. 373/983), Müslümanların bu ortamlarda oturmaktan *imtinâ ettiklerini* söyler.¹⁹⁴

Aynı âyette *ra'eyte* fiili kullanılmıştır. Bu fiil ise *'izā* zarfının şart cümlesidir. Cevap cümlesi ise *fe 'e'riḍ 'anhum* ifadesidir.¹⁹⁵ Buradan hareketle âyet, âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşanları *görürsen*, onlardan yüz çevir yani onlara *bakma* anlamındadır. Zaten yüz çevirme, muhataba yönelmemektir. Bu durumda göz de çevrilmiş olmaktadır. Bu yönüyle kelimenin hakiki manaya yakın anlamda olduğu söylenebilir. Ancak âyetin kastının zâhirî olarak yüz çevirmeyi ifade etmediği görülmektedir. Çünkü âyetin sibakında Hz. Peygamber'e, bundan sonra *oturmaması* gereken bir yerde oturmuş ve şeytan bunu kendisine unutturmuşsa hemen oradan kalkması gerektiği bildirilmektedir. Bu ise yüz çevirme ifadesinin aslında *felā tek'udloturmama* anlamı üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Zira bir şeyi yapmayı emretmek, zıddını yapmayı yasaklamaktır.¹⁹⁶

Ayrıca bu âyette yüz çevirmenin bağlantıyı kesme, ilgilenmeme anlamında olduğu düşünülmemelidir. Çünkü Hz. Peygamber'in başka zamanlarda aynı ortamlarda bulunacağını belirtmesi, onlarla ilişkiyi kesmediğini, tebliğe devam ettiğini göstermektedir. Bu ise *hatta yehūdū fī ḥadīsin gayrihī* ile başlayan cümleden anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Bu sebeple kelimeyi *yüz çevirmek* anlamında tercüme etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Sözcüğe *yüz çevirmek* anlamını yüklemenin, cümlenin mefhumuna uygun olmayacağını, âyetin yanlış anlaşılma müsait hale getirebileceğini düşünmekteyiz.

Bu bağlamda âyetin *Âyetlerimiz hakkında ileri geri konuşanları gördüğünde başka bir konuşmaya dalıncaya kadar (onlarla oturmaktan) imtinâ et/sakın/geri dur. Ancak şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık zâlimler topluluğu ile oturma* şeklinde olabileceğini söyleyebiliriz.

Hakiki manaya ihtimali olduğunu düşündüğümüz bir diğer âyet ise karı-koca ilişkilerinin ele alındığı Nisâ Sûresi 4/128. âyetindedir.

¹⁹⁴ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/398.

¹⁹⁵ Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-maşûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed el-Harrâṭ (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 4/674.

¹⁹⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 7/291.

¹⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/359.

وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا

Eğer bir kadın kocasının nüşûzundan veya “yüz çevirmesinden” korkarsa/endişe ederse, aralarında bir uzlaşmaya varmalarında ikisine de günah yoktur.

Bazı müfessirler, âyete zâhirî anlamda yüz çevirmek anlamını yükledikten sonra bunu açıklamaya giderek âyeti erkeğin; karısı ile konuşmaması, aynı ortamda oturmaması veya bazı menfaatlerini temin etmemesi ile tefsir etmişlerdir.¹⁹⁸ Buna göre âyette zikredilen 'i'râd sözcüğü ile herhangi bir sebepten dolayı bir kocanın karısına meylinin kesilmesinin kastedildiği görülmektedir.¹⁹⁹

Kadın ile konuşmamak veya meclis birliği sağlamamak 'i'râd kelimesinin hakiki manada olduğunu gösterse de buradan kastın kocanın gösterdiği ilgiyi kesmesi, hanımına soğuk davranması olduğu fark edilmektedir. Bu ise 'i'râd sözcüğünün mecazi anlamda kullanıldığını gösterir.²⁰⁰ Bunu destekler bir diğer ifade ise nüşûz sözcüğünün fiilî veya kavli kabalığı ifade etmesidir.²⁰¹ 'i'râd ise kalbî davranışları mesela önceden gösterdiği sevgiyi ya da muhabbeti göstermemeyi simgeler. Konuşmama veya aynı ortamda bulunmama da bu bağlamda anlam kazanmaktadır.²⁰² Dolayısıyla âyetten, kocanın eşinden tamamen bağlantısını kestiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple âyette zikredilen yüz çevirmek ifadesinin mecazi anlamından hareketle gösterdiği ilgiyi kesmek/soğuk davranmak anlamında olduğu kanaatindeyiz. Bu bağlamda âyet meâlinin *Eğer bir kadın kocasının nüşûzundan veya ilgisini kesmesinden korkarsa/endişe ederse, aralarında bir uzlaşmaya varmalarında ikisine de günah yoktur* şeklinde olabileceğini söyleyebiliriz.

Ele alınan âyetlerde hakiki manada yüz çevirmek ihtimali bulunsa bile mecazi anlamda kullanıldıkları görülmektedir. Mesela Hz. Peygamber için kullanılan el-En'âm 7/68. âyetinde onlardan “yüz çevir” ifadesi, aslında aynı ortamda oturmaktan

¹⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/458; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/393; Nehhâs, *'Î'râbu'l-Kur'ân*, 208; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/394; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1423/2002), 342; Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 2/101; Celâleddîn el-Mahallî - Celâleddîn es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2016), 99.

¹⁹⁹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/533; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/156; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 3/379.

²⁰⁰ Ayverdi, “Yüz”, 1371.

²⁰¹ Râzî, *Meḥātîhu'l-gayb*, 11/66.

²⁰² Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Naẓmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâtî ve's-suver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 5/422.

kaçın/sakın/ortamı terk et anlamındandır. Yukarıda incelediğimiz ve eşler arası münasebetin ele alındığı en-Nisâ 4/128. âyetinde de aynı durum söz konusudur.

1.5.2. Mecazi Yüz Çevirme

Kur'ân'daki 'i'râd âyetlerinin tamamının mecazi anlamda *yüz çevirmek* anlamında olduğunu ve 'i'râd ifade eden âyetlerin aslında fizikî manada yüz çevirmeyi anlatmadığını düşünüyoruz. Zira bu âyetler incelendiği zaman söz konusu kelimenin; âyetlerden yüz çevirmek (es-Secde 32/22), Kur'ân'dan yüz çevirmek (Tâhâ 20/100), Kur'ân'dan/Allah'ı anmaktan yüz çevirmek (Tâhâ 20/124), nimetten yüz çevirmek (el-İsrâ 17/67), kıyameti düşünmekten yüz çevirmek (el-Enbiyâ 21/1), imandan yüz çevirmek (el-En'âm 6/35), gökyüzündeki delillerden yüz çevirmek (el-Enbiyâ 21/32), boş sözden yüz çevirmek (el-Kasas 28/55), hükme yüz çevirmek (Âl-i İmrân 3/23), mucizeden yüz çevirmek (el-Kamer 54/2) anlamlarında olduğu görülmektedir.

Bu âyetlerde ele alınan 'i'râd kelimelerinin fizikî/hakiki manada yüz çevirmek anlamında olduğunu söylemek biraz zor görülmektedir. Bu durumun, âyetin daha iyi anlaşılmasını engelleyecek bir sorun teşkil edeceğini düşünüyoruz. Çünkü *yüz çevirmek* ifadesi, mecazi bir kullanımdır. Aksi halde nimetten veya âyetlerden/Kur'ân'dan/hükümden/mucizeden nasıl yüz çevrilebilir? Kanaatimizce 'i'râd ifade eden âyetler mecazi olarak kullanılmışlardır. Bu sözcüğün fizikî manadaki rolünü ise bahsi geleceği üzere ilişkili olduğu kelimeler yüklenmiştir. Bu doğrultuda bu gibi âyetlerin *imtinâ etmek/reddetmek* ve *aldırmamak* anlamlarında oldukları düşünülmektedir.

1.5.2.1. İmtinâ etmek

'Arağe fiilinin etimolojik tahlilinde belirttiğimiz üzere i'râd sözcüğü bazen mâni kılmak anlamında kullanılır. Nitekim *Yeminlerinizde Allah'ı çokça anarak O'nu, iyilik yapmaya, takvalı olmaya ve insanların arasını düzeltmeye mâni/engel kılmayın* (el-Bakara 2/224) âyetinde bu manadadır. Herhangi bir işi yapmaya mâni olan durum, 'arağe fiili ile ifade edilmektedir. Mesela *lâ ta'tariğ li fulânin* cümlesi ile falan kişinin yoluna gitmesine/işini yapmasına mâni olmama anlamı kastedilir. Dolayısıyla bu

durumda kullanılan ‘araḍe fiili, yolun ortasında yürümeyi engelleyen ve oradan geçenlere mâni olan odun parçaları gibi mâni/engel çıkarmayı ifade eder.²⁰³

‘İrâḍ kelimesine yüklenen bir diğer anlam ise *mâni*‘ kelimesinin ifti‘âl kalıbına konulmasıyla elde edilen *imtinâ*‘ anlamıdır. Zaten ‘araḍe/’i‘tirâḍ sözcüğü bir şeyi engellemek, menetmektir.²⁰⁴ Mene‘a sözcüğü bu sığaya dönüştüğünde imtinâ‘ şekline dönüşmektedir. Ayrıca *yüz çevirmek*, lâzîmî/geçişsiz bir ifadedir. Mûte‘addî/geçişli olan menâ‘e fiilinin lâzîmî olabilmesi için muṭâva‘at anlamını barındırması gerekir. Bir diğer ifadeyle bazen lâzîmî fiiller, muṭâva‘at anlamını barındırdıkları zaman mûte‘addî olurlar.²⁰⁵ Bu ise *mena‘tu er-recule ‘ani’ş-şey’i fe imtena‘e minhu* ifadesinde olduğu gibi birinden bir şeyi menetme ve sonucunda bu kişinin de bundan geri durması/kaçınması anlamını ifade eder.²⁰⁶ Ayrıca menâ‘e kelimesi, şulâṣî üçüncü bابتan mâzi formunda olan bir fiildir. Bu konuda Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eserinde bu formdaki fiillerin ‘ifti‘âl kalıbında muṭâva‘at anlamını ifade ettiklerine dair bir başlık açtığı görülmektedir.²⁰⁷ Nitekim Halîl b Ahmed (ö. 175/791), kelimenin lâzîmî formunu ‘ifti‘âl kalıbında ele almaktadır.²⁰⁸ Dolayısıyla ‘ifti‘âl formu, muṭâva‘at anlamını barındırmakla beraber tef‘îl ve ‘if‘âl sığalarına da bu anlamı yükler.²⁰⁹ Ayrıca ilgili sözcüğe mübalağa, gayret ve talep, ittiḥâz, iştirâk ve izhâr anlamlarını katar.²¹⁰

İmtinâ etmek terkinin ifade ettiği mana “kaçınmak, çekinmek, geri durmak”tır. Yerine göre bazen “sakınmak” kelimesi de aynı anlamlarda kullanılır.²¹¹ Bu sözcükler, “reddetmek, kabul etmemek” sözcükleriyle yakın anlamlıdır. Bu sebeple söz konusu kelime ‘ebâ fiili ile yakın bir ilişki içerisindedir.²¹² Zira ebâ fiili, imtinâ‘ anlamını da barındırmaktadır.²¹³

²⁰³ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/455; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 7/168.

²⁰⁴ Tûsî, *et-Tibyān*, 4/230.

²⁰⁵ Muṣṭafâ el-Ğalâyînî, *Câmi‘u’d-durûsi’l-‘Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Aşriyye, 1432/2003), 1/37.

²⁰⁶ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1287.

²⁰⁷ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1402/1982), 4/65.

²⁰⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 4/168.

²⁰⁹ Abduh Râcihi, *et-Taṭbîqu’ş-şarfî* (Beyrut: Dâru’n-Nehḍe, 1435–2014), 38.

²¹⁰ Ahmed Hamlâvî, *Şeza’l-‘arf fî Jenni’ş-şarf*, thk. ‘İrfân Maṭracî (Beyrut: Müessesetu’l-Kutubi’ş-Şekâfiyye, ts.), 44, 45.

²¹¹ Ayverdi, “İmtinâ”, 558, “Sakınmak”, 1050.

²¹² İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, 1/45; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 14/3; Ebû’l-Bekâ Eyyûb Kefevî, *el-Küllîyyât*, nşr. ‘Adnân Dervîş, Muḥammed Mısrî (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1419/1998), 28.

²¹³ Tâcülkurrâ el-Kirmânî, *Ğarâ’ibu’t-tefsîr*, thk. Şemrân Yûnus el-‘Acelî (Beyrut: Muessesetu ‘Ulûmi’l-Ḳur’ân, ts.), 1/451.

Müfessirler, mevzubahis kelimenin “imtinâ etmek” anlamında olduğuna kanaat getirdiğimiz âyetleri genelde vellâ, tereke, 'edbera, vede'a, keffe, inşarafe 'an fiilleriyle ve âyetin manasına uygun kelimelerle -“kabul etmemek, tefekkür/tedebbür etmemek” gibi- veya çoğunlukla kelimeyi misliyle yani 'i'râd sözcüğü ile tefsir etmişlerdir.²¹⁴ Ayrıca Taberî, bazı âyetleri şafehe veya şadde ile tefsir ettikten sonra sözcüğü kaçınma veya terk etme gibi âyetin muhtevasına göre açıklama yoluna gitmiştir.²¹⁵ İlerde gelecek bahislerde müfessirlerin bu iki kelimenin 'i'râd sözcüğüne mürâdif olduğunu söylediklerini ele alacağız. Bütün bunlar, sözcüğün temel anlamda kullanılmadığını göstermektedir. Bu bağlamda müfessirlerin imtinâ' anlamında olduğunu düşündüğümüz 'i'râd âyetlerini tevellâ, şadde, şadeve veya şafehe kelimeleri ile müradif gördüklerinden bu şekilde açıklama yoluna gittiklerini tahmin ediyoruz. Nitekim tevellâ, şadde ve şadeve sözcüklerinde imtinâ etmek anlamı zaten mevcuttur. Özellikle yukarıda ele alınan -tereke, 'edbera, vede'a, keffe, inşarafe 'an- kelimeleri direkt ya da dolaylı olarak tevellâ sözcüğü ile alakalıdır. Buradan hareketle bu konudaki değerlendirme “Tevellâ ve 'i'râd İlişkisi” başlıklı bölümde ele alınacaktır.

Bahsi geleceği üzere vellâ/tevellâ fiili, v-l-y kökünden türeyip “yakınlık” anlamına gelir.²¹⁶ Fiilin yüz çevirme anlamında olabilmesi için takdirî olarak veya lafzen 'an harf-i cerri ile kullanılması gerekir. Bu durumda kelimenin ifade ettiği mana 'i'râd/yüz çevirme ve yakınlığı terk etme anlamlarıdır.²¹⁷ Tevellâ kelimesi, inşirâf/idbâr/dönme, terk etme, ikbâl/yönelme ve 'i'râd/yüz çevirmek anlamlarında kullanılır.²¹⁸ Kelimenin ifade ettiği bir diğer anlam ise imtinâ etmektir.²¹⁹ Dolayısıyla müfessirlerin 'i'râd sözcüklerini tefsir ederken kullandıkları kelimeler aslında tevellâ sözcüğünün anlam alanına girmektedir veya imtinâ anlamında kullanılabilecek sözcüklerdir.

²¹⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/549; 4/163, 499; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/41, 379; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/158; 9/225; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/248; 3/104; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/77; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 6/253; Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, 760; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/395; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/276; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/260; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 9/5908; Tûsî, *et-Tibyân*, 4/79; Vâhidî, *el-Vasît*, 2/26; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 626; Râzî, *Me'âtilhu'l-gayb*, 18/32; Kurtubî, *el-Câmi'*, 8/366; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 4/222.

²¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/506; 9/313.

²¹⁶ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luḡa*, 10/379; Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2528; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-'a'zam*, 10/457.

²¹⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 534.

²¹⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-luḡa*, 15/452.

²¹⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 144.

Kur'ân-ı Kerîm'deki 'i'râd âyetleri, ilgili âyete göre geri durma/kaçınma/çekinme/reddetme/kabul etmeme anlamlarıdır. Sözcüğün yüklendiği reddetme/kabul etmeme anlamını ifade eden 'ebâ/'ibâ' kelimesi, imtinâ' kelimesinin daha ileri safhasını ifade eder. Bu ise her 'ibâ' sözcüğünün imtinâ' anlamında olduğunu gösterir. Ancak tersi için aynı durum söz konusu değildir.²²⁰

Yukarıda ele alınanlardan hareketle Mâtürîdî (ö. 333/944), 'i'râd kelimesinin hakiki manada değil de *imtinâ'* anlamında kinâyeli olarak kullanılabileceğini söyler.²²¹ Bu bağlamda Semerkandî (ö. 373/983), bazı 'i'râd âyetlerini imtinâ' ile açıklamaktadır.²²² Ayrıca Herevî (ö. 401/1011), 'i'râd sözcüğünün bazen *imtinâ etmek* ile tefsir edildiğini nakletmektedir.²²³ Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un da (1879-1973) bazen 'i'râd kelimelerini imtinâ' ile tefsir ettiği görülmektedir.²²⁴ Aynı durum Vehbe ez-Zühaylî'nin (1932-2015) tefsirinde de görülmektedir.²²⁵ Ayrıca Türkçe'de "îraz" kelimesi, imtinâ etmenin anlamlarından biri olan "kaçınma" manasında kullanılmaktadır.²²⁶ Dolayısıyla 'i'râd kelimesine imtinâ etmek anlamını yükleyen müfessirlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda fuhşiyât/zina bahsinin ele alındığı Nisâ Sûresi 4/16. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَالَّذِينَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا

İçinizden bunu yapan ikiliye eziyet edin. Ancak tövbe eder ve ıslah olurlarsa (onlara eziyet etmekten) imtinâ edin/sakının/kaçının/geri durun. Çünkü Allah, tövbeleri çokça kabul edendir, merhamet sahibidir.

Müfessirler, *imtinâ etmek* anlamında olan 'e'riḍū 'anhumâ cümlesini keffe 'an fiili ile tefsir etmişlerdir.²²⁷ Âyetteki eziyet kelimesinin kavli/sözlü bir ceza olduğunu düşünen âlimler, 'i'râd sözcüğüne *onlara eziyetlerinizi işittirmeyin* anlamını

²²⁰ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 28.

²²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/308.

²²² Semerkandî, *Tefsîr*, 1/398.

²²³ Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk. 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî vd. (Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafa el-Bâz, 1419/1999), 1/373.

²²⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/228.

²²⁵ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-'aḳîde ve's-şerî'a ve'l-menhec* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1430), 8/652.

²²⁶ Ayverdi, "îraz", 570.

²²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/506; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/77; Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murteḍa, 1427/2006), 3/35.

yüklemişlerdir.²²⁸ Bu ise onları fahişelikle azarlamayın, ayıplamayın anlamındadır.²²⁹ Taberî, 'e' *riḍū* 'anhumā ifadesini, *şafehe* kelimesi ile tefsir etmiştir.²³⁰ 'i' *rāḍ*'a mürâdif olduğu sanılan *şafehe* sözcüğünü tahlil ederken ele alacağımız üzere bu sözcük, "azarlama olmadan affetmek" anlamından hareketle hoşgörülü olmak/müşamaha göstermek anlamlarında kullanılmaktadır. Bu bağlamda âyete *Onları af edin ama bu affi yüzlerine vurmayın!* anlamı yüklenebilir.

Âyeti farklı bir yönden yorumlayan İbn Atiyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), zina edenler her ne kadar tövbe etseler bile âyette zikredilen 'i' *rāḍ* sözcüğünün lafız kuvveti sebebiyle onların saygınlığını düşürmek anlamında kullanılabileceğini ve bu şekildeki bir uygulamanın işledikleri mâsiyet sebebiyle kendilerini küçümsemeyi, hor görmeyi ifade ettiğini belirtir.²³¹ Bu bağlamda 'i' *rāḍ* sözcüğünün kalbî durumları ifade ettiği göz önünde bulundurulduğunda âyetin; onları dilinizle azarlamayın, hoşgörülü olun ancak kalbinizde kendilerine karşı bir muhabbet de bulunmasın anlamını barındırdığı söylenebilir.

Müfessirlerin söz konusu kelimeyi tefsir ettikleri k-f-f kökü "bir şeyi yakalamak, kapmak, tutmak" anlamlarındadır. İnsanın avuç içi de aynı sözcük ile isimlendirilir. Zira bir şeyi tutmaktadır.²³² Avuç içinde tutulan şeyler bir arada olduğu için bu kelime *bütünlük* anlamını da ifade eder.²³³ Avuç içindeki şeylerin başkası tarafından alınması engellendiği için kelime *menetmek* anlamında kullanılır.²³⁴ Ayrıca istediği kişiyi görmesi için elini kaşının üzerine koyup gün ışığının gözünü kamaştırmasına mâni olan ve bu sebeple bu ışığı kendisinden def eden kişi için *istekeffe eş-şemse* ifadesi kullanılır.²³⁵ Aynı durum *kefeftu 'ani's-şey'i* cümlesinde de görülmektedir. Bu ifade ile o şeyi yapmaktan imtinâ ettim/geri durdum/kaçındım anlamı kastedilir.²³⁶ Buradan

²²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/363; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. 'Es'ad Muhammed eṭ-Tayyib (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 3/896; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/339.

²²⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Kur'ân*, 122.

²³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/506.

²³¹ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/23.

²³² İbn Fâris, *Meġâyîsu'l-luġa*, 5/129.

²³³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûġu'l-luġaviyye*, thk. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Şekâfe, ts.), 112.

²³⁴ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnussûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 3/410.

²³⁵ Râġıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 433.

²³⁶ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luġa*, 1/162.

hareketle Ezherî (ö. 370/980), keff sözcüğünün aslının mene‘a anlamını ifade ettiğini nakleder.²³⁷ Ebû Hilâl el-Askerî de (ö. 400/1009’dan sonra) fiile aynı perspektiften yaklaşarak keff kelimesinin imtinâ‘ ve ‘imsāk anlamında değerlendirildiğini; keff sözcüğünün eylemi devam ettirmekten imtinâ etmek, ‘imsāk kelimesinin ise eylemi yapmamak için kendini tutmak/nefsi hapsetmek anlamında olduğunu ifade eder.²³⁸ Buraya ‘imsāk sözcüğünü almamızın sebebi, bazı müfessirlerin yukarıda ele aldığımız âyeti ‘imsāk kelimesi ile tefsir etmesidir.²³⁹ Dolayısıyla *keffe* ‘an, bir şeyi yapmaktan imtinâ etmek anlamında kullanılan bir kelimedir.

Ayrıca İbnü’l-Kütiyye (ö. 367/977), *kefefe* fiilinin *terekelterk etme* anlamında da kullanıldığını söyler.²⁴⁰ O halde *kefefe* sözcüğü hem tereke hem de imtinâ‘ anlamında değerlendirilebilen bir sözcüktür.²⁴¹ Bu ise tereke fiilinin, imtinâ‘ kelimesi ile bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu ilişkinin imtinâ‘ kelimesinin yakın anlamlısı olan ‘ebā fiili sebebiyle olduğu söylenebilir. Zira Halîl b. Ahmed, bir şeyi yapmayı *terk eden* veya onu reddeden kimsenin eyleminin ‘ebā anlamını ifade ettiğini bu sebeple itaat etmeyi *terk edip* mâsiyete meyletmenin ‘ebā/‘ibā‘ olarak isimlendirildiğini söyler.²⁴² Bu bağlamda ‘ebā ve imtinâ‘ kelimeleri de birbirine yakın anlamlı olan sözcüklerdir.²⁴³ Bu ise ‘ebā kelimesi ile yakın anlamlı olan tereke fiilinin, imtinâ‘ anlamında da kullanılabileceğini gösterir. Zaten ‘ebā, imtine‘a ve tereke fiillerinin nezâirden oldukları söylenir ve bunların aynı anlamı ifade ettikleri belirtilir.²⁴⁴ Ancak *keffe* ve tereke fiillerinin tamamen aynı anlamda olduğu söylenemez. Zira Ebû Hilâl el-Askerî’nin “el-Farķu beyne’t-terk ve’l-keff” adlı bir başlık açması,²⁴⁵ bu iki sözcüğünün aralarında ince bir ayrımın olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla asıl manada imtinâ etmek anlamını barındıran “keffe” sözcüğünün “tereke” fiili ile

²³⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-luġa*, 9/455.

²³⁸ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûķu’l-luġaviyye*, 112.

²³⁹ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed Necmeddin en-Nesefî, *et-Teyisîr fî (‘ilmi)’t-tefsîr*, thk. Mâhir ‘Edîb Habbûş (İstanbul: Dâru’l-Lubâb, 1440/2019), 4/470; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru’l-vecîz*, 2/23.

²⁴⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî İbnü’l-Kütiyye, *Kitâbu’l-‘Ef‘âl*, thk. ‘Alî Fûdeh (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1371/1952), 224.

²⁴¹ Ebû’l-Abbâs Hatîbüddehşe el-Hamevî Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu’l-munîr fî ġarîbi’s-şerhi’l-kebîr li’r-Râfi’î*, thk. ‘Abdulazîm eş-Şenâvî (Kahire: Dâru’l-Me‘arif, 1397/1977), 2/536.

²⁴² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, 1/54.

²⁴³ Kefevî, *el-Külliyât*, 28.

²⁴⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/148; Ebû İshâk İbrâhîm b. Ebi’l-Hasan el-Fihri el-Bûnesî, *Kenzu’l-kitâb ve muntehel’-Âdâb* (Abu Dabi: el-Mecma‘u’s-Şakafî, 1425/2004), 1/125; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-‘A’lâm* (Beyrut: Dâru’l-‘İlmi’l-Melâyiñ, 2002), 1/51.

²⁴⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûķu’l-luġaviyye*, 112.

bağlantısının, ortak kelime olan imtinā‘ anlamı üzerinde birleşmeleri olduğu fark edilmektedir. Buraya tereke fiilini almamızın sebebi ise bazı müfessirlerin yukarıda ele aldığımız âyetteki ‘i‘râd sözcüğünü *tereke* fiili ile tefsir etmeleridir.²⁴⁶

Değınmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise bazen ‘i‘râd sözcüklerinin mâzi formu bulunmayan *yede‘u* fiilinin²⁴⁷ emir sığası olan *de‘* kelimesi ile tefsir edilmesidir.²⁴⁸ Bu durumda kelimenin ifade ettiği mana *terk etmek* olacaktır.²⁴⁹ Öyle ki tereke fiili, mâzi formu bulunmayan bu fiilin yerine kullanılmaktadır. Mesela *vede‘ahū* yerine *terekehū* veya *vādi‘un* yerine *tārikun* kelimeleri kullanılır.²⁵⁰ Bu bağlamda Lût kavmine azap götüren meleklerle mücadele eden/tartışan Hz. İbrâhîm hakkındaki Hûd Sûresi 11/76. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

يَا إِبْرَاهِيمُ اَعْرِضْ عَنْ هَذَا

Ey İbrâhîm! Bundan (Onlar hakkında bizimle mücadele etmekten) imtinâ et/sakın/geri dur/kaçın/aklına bile getirme

Müfessirlerin bir kısmı bu âyeti *de‘* emir fiili ile bir kısmı ise ‘*utruk* emir fiili ile tefsir etmiştir.²⁵¹ Ancak yukarıda ele aldığımız üzere iki kelime anlamca birbirlerine çok yakındır. Nitekim tereke fiili de imtinā‘ anlamında kullanılabilir. Bu çerçevede âyet Hz. İbrâhîm’e Lût kavmi hakkında meleklerle mücadeleye girmekten sakınmasını emretmektedir. Ayrıca ‘i‘râd sözcüğünün kalbî anlamda değerlendirilebilmesinden hareketle kelime tefekkürün varlığından söz edilebilir.²⁵² Bu ise Hz. İbrâhîm’e Lût kavminin helak edilmemesi için meleklerle tartışıp konuşmaması bir tarafa böyle bir şeyi düşünmemesi ve aklından dahi geçirmemesi emrinin yöneltildiğini gösterebilir.²⁵³

Müfessirlerin, incelenen âyetlerde ‘i‘râd sözcüklerini tefsir ettikleri kelimelerin genelde birbirine yakın anlamlı olduğu ve bunların imtinā‘ anlamı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca bazen ‘i‘râd sözcüğünü yakın anlamlı/misli bir sözcükle tefsir

²⁴⁶ Vâhidî, *el-Vasîf*, 2/26; Râzî, *Mefâtîhu‘l-ğayb*, 9/243; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru‘l-muḥîṭ*, 3/207.

²⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitābu‘l-‘Ayn*, 4/358, 359.

²⁴⁸ Taberî, *Cāmi‘u‘l-beyān*, 12/494; Begavî, *Me‘ālimu‘t-tenzîl*, 626; Kurtubî, *el-Cāmi‘*, 11/173.

²⁴⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu‘l-luğa*, 6/96.

²⁵⁰ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1296.

²⁵¹ Taberî, *Cāmi‘u‘l-beyān*, 12/494; Semerkandî, *Tefsîru‘l-Semerkandî*, 2/136; Sa‘lebî, *el-Keşf ve‘l-beyān*, 5/180; Begavî, *Me‘ālimu‘t-tenzîl*, 626; Râzî, *Mefâtîhu‘l-ğayb*, 18/32; Kurtubî, *el-Cāmi‘ li‘l-aḥkāmî‘l-Kur‘ân*, 11/173.

²⁵² Tûsî, *et-Tibyān*, 6/37.

²⁵³ Tabersî, *Mecma‘u‘l-beyān*, 5/240.

ettikleri veya âyetin muhtevasına göre anlam verdikleri fark edilmektedir. Mesela Hz. Yûsuf ile Züleyha arasında cereyan eden meselede kelimeye “olayı gizlemek, kimseye anlatmamak, ifşa etmemek” anlamlarını yüklemişlerdir.²⁵⁴ Dolayısıyla âyette (Yûsuf Sûresi 12/29) Yûsuf’un olayı başkasına anlatmaktan imtinâ etmesi/sakınması/kaçınması anlamının varlığından söz edilebilir. Zira bir şeyi gizlemek veya anlatmamak, başkasının ona ulaşmasına *mâni* olmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı ‘i’râd âyetleri, iman ve esasları ile ilişkilidir. Bu gibi yerlerde imtinâ kelimesiyle yakın anlamlı olan ‘ebâ’/‘ibâ’ fiilinin öne çıktığı²⁵⁵ söylenebilir. Nitekim bu âyetlerde genelde gayr-ı müslimler mevzubahistirlir. Bu sebeple mucize, iman veya Kur’ân’dan imtinâ etmek ifadeleriyle kelimenin ‘ibâ’ manası üzerine yoğunlaştığı ve ilgili âyet ile uyumlu olacağı öngörülmektedir. Çünkü bunları kabul etmemek veya reddetmek ‘ibâ’ kelimesinin barındırdığı anlamlardır. Buralarda ‘ibâ’ sözcüğünün kelimeye yüklediği anlam ise tercihen imtinâ etmektir.²⁵⁶ Bahsi geleceği üzere imtinâ anlamında olan âyetlerin insanın hür iradesiyle/tahyîr bir bağlantısı bulunmaktadır. Zira Ragıb el-İsfahânî, her imtinâ sözcüğünün ‘ibâ’ anlamında olmadığını ancak her ‘ibâ’ kelimesinin imtinâ manasında değerlendirilebileceğini söyler.²⁵⁷ Çünkü ‘ibâ’ fiili, imtinâ’nın şiddetlisini, ileri safhasını ifade eder.²⁵⁸ Buradan hareketle Şûrâ Sûresi 42/48. Âyetteki kullanımın bu şekilde olduğunu söylemek mümkündür:

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا

Eğer imtinâ ederlerse/kabul etmezlerse/reddederlerse biz seni onlara bekçi göndermedik.

Müşrikler, Hz. Peygamber’in hidayet davetini reddetmişlerdir.²⁵⁹ Bu ise iman etmeme veya davete icabet etmeme anlamındadır.²⁶⁰ Nitekim Taberî, kelimeye ‘ibâ’ anlamını yükleyerek âyeti, eğer kendilerini çağırdığın şeyi kabul etmeyi

²⁵⁴ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/41; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/113; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/104; Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/418.

²⁵⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, 1/45.

²⁵⁶ Kefevî, *el-Külliyât*, 28.

²⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 7.

²⁵⁸ Kefevî, *el-Külliyât*, 28.

²⁵⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/774.

²⁶⁰ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/200; Tûsî, *et-Tibyân*, 9/173; Necmeddin en-Nesefî, *et-Teysîr*, 13/254.

reddederlerse... şeklinde yorumlamaktadır.²⁶¹ Dolayısıyla âyetin mefhumu *Eğer iman etmezlerse* anlamı üzerine kuruludur.²⁶² Bu ise söz konusu kelimenin “kabul etmemek” anlamı üzerine yoğunlaştığını göstermektedir.²⁶³ Ayrıca Mâtürîdî, ‘i’râd sözcüğünü *tevellâ* kelimesi ile açıklayarak âyete, davete icabet etmeme anlamını yükler.²⁶⁴ Bu da bahsi geleceği üzere *imtinâ* anlamını ifade eder. Zira *tevellâ* kelimesinin ifade ettiği anlamlardan bir tanesi de *imtinâ* etmektir.

Yukarıdaki âyette yer alan mevzubahis sözcüğe *yüz çevirmek* anlamının yüklenmesi mecazi bir ifadedir. Zira yüz çevirdikleri şey *hudâ*, iman veya icabettir. Bu bağlamda iman veya davete icabetten *yüz çevirmek* yerine imanı kabul etmemek veya icabeti reddetmek anlamlarının daha anlaşılır olduğu kanaatindeyiz.

Bir diğer kullanım isa Tâhâ Sûresi 20/126. âyettedir:

وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى

Kim de benim zikrimden imtinâ ederse/kabul etmezse/reddederse onun için dar bir geçim vardır ve biz onu kıyamet gününde amâ olarak haşrederiz.

Mukâtil, âyette zikredilen *zikir* sözcüğünden kastın Kur’ân olduğunu ve mana itibariyle âyette Kur’ân’a iman etmemekten bahsedildiğini söyler.²⁶⁵ Sonraki müfessirler de aynı kanaatte görüş bildirmişlerdir. Nitekim Taberî, ‘i’râd sözcünü, *tevellâ* ile tefsir ettikten sonra kelimeye kabul etmeme, icabet etmeme ve öğüt almama anlamlarını yükler.²⁶⁶ Söz konusu âyet *zikri* kabul etmeme üzerine yoğunlaştığından âyetin mefhumu Kur’ân’a iman etmeme ve ona tâbi olmama üzerine kuruludur.²⁶⁷

Mezkûr âyet, Kur’ân’a iman etmeyenlerin kıyamet günü amâ/kör olarak haşredileceklerinden bahseder. Hadisenin muhakkaku’l-vukû‘ ke’l-vukû‘ prensibiyle ele alındığı âyette iman etmeyenler bu şekilde haşredilmelerinin sebebini sorduklarında; âyetlerin kendilerine geldiğini ancak onların nesiye/unuttuğu gibi bugün de şahıslarının

²⁶¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 20/536.

²⁶² İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 4/173.

²⁶³ Râzî, *Meḡâṭihu’l-ğayb*, 27/184.

²⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/139.

²⁶⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/44.

²⁶⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 16/192.

²⁶⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 6/265; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 9/4711; Vâhidî, *el-Vasît*, 3/225.

unutulacağı bildirilir.²⁶⁸ Buradan hareketle Zeccâc, âyette zikredilen *nesiye* fiilinin *terk etme* anlamında olduğunu söyleyerek âyete “nasıl ki siz âyetlerimizi terk ettiniz biz de bugün sizi ateşte terk ederiz” anlamını yükler.²⁶⁹ Bu bağlamda tereke fiilinin ‘ibâ’ anlamında kullanılabileceğini belirtmiştik. Yani sizler nasıl âyetlerimizden imtinâ ettiniz biz de bugün sizden imtinâ eder, ateşten çıkmanıza müsaade etmeyiz anlamında olduğu düşünülebilir. Ayrıca bir sonraki âyet, Allah’a esrafe/şirk koşup da âyetlerine *iman etmeyenlerin* bu şekilde cezalandırıldıklarından bahseder.²⁷⁰ Bu son âyetin yukarıda ele alınan âyetin sonucu olduğu söylenebilir. Buna göre âyet, *Kim Kur’ân’a iman etmezse, biz de onu bu şekilde cezalandırırız* manasına olmaktadır. Bu çerçevede ‘i’râd sözcüğünün Kur’ân’ı kabul etmeme/reddetme anlamı üzerine olduğu ve dolaylı olarak ona iman etmeme anlamını barındırdığı görülmektedir.

Söz konusu kelimenin aynı anlamda olduğu bir diğer örnek ise Tâhâ 20/100. âyettedir:

مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وِزْرًا خَالِدِينَ فِيهِ

Kim ondan imtinâ ederse/kabul etmezse/reddederse kıyamet günü ebedi olarak ağır bir günah yüklenecektir.

Burada Kur’ân’a iman edilmediği ve onun inkâr edildiği anlatılmaktadır.²⁷¹ Âyet metninde geçen *vizr* kelimesi “yük” anlamında olup bu *yük* sebebiyle ateşte ebedî olarak kalınacağından bahsedilmektedir.²⁷² Günahlara da *yük* denilmektedir. Çünkü günahlar, dünya hayatında insanın taşıdığı yükün belini büküp kırdığı gibi cehennem ehlinin belini bükecek ve kıracaktır.²⁷³ Bu çerçevede Kur’ân’ın reddedilmesi, yükün haram bir fiil olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de, yüklerinin haram olması sebebiyle Allah’ın gazabına uğrayan bazı kavimlerden bahseden âyetler bulunmaktadır.²⁷⁴

²⁶⁸ Harun Bekiroğlu, “Kur’ân’da Bir Anlatım Sanatı Olarak Muhakkaku’l-Vukû’ Ke’l-Vukû’ Prensibi”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Haziran 2019), 119.

²⁶⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/379.

²⁷⁰ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/358.

²⁷¹ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 594; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/354.

²⁷² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/159; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 7/4696; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 22/114.

²⁷³ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/307.

²⁷⁴ Harun Bekiroğlu - Ahmet Taşdoğan, “İsrâiloğulları’nın Taşıdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme”, *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 721, 754.

Mâtürîdî, ilgili âyetteki 'î'râd sözcüğüne “Kur’ân’a iman etmeme” anlamını yükledikten sonra diğer bir ihtimalin içindekilerle amel etmeyenler anlamında olabileceğini ve Müslümanlardan Kur’ân’la amel etmeyi terk edenlerin bu âyetin tehdidi kapsamına girme endişesinin bulunacağını belirtir.²⁷⁵ Buna göre Mâtürîdîlere göre günahkâr Müslüman ebedi cehennemde kalacaktır. Bu çerçevede Mâtürîdî mezhebine göre Kur’ân’a iman edip de onunla amel etmeyen Müslümanların cehennemde ebedi kalması fikri, çözülmesi gereken bir problem olarak görülmektedir.

'î'râd sözcüğünün kalbî durumları ifade etmek üzere bazen tefekkür ve tedebbür anlamlarını da barındırdığı görülmektedir. Mesela Allah’ın birliğini inkâr edenlerin imanı kabul etme adına uyarılarla öğütlenmeyip onları tefekkür etmedikleri (el-Ahkâf 46/3), insanların hesap gününün yaklaşması sebebiyle içinde oldukları gafletten sıyrılamayıp bu konuda tefekkür etmedikleri (el-Enbiyâ 21/1), Hicr Halkı’nın deliller ve hüccetleri kabul etmeyerek öğüt almadıkları (el-Hicr 15/81), gökyüzündeki güneş, ay ve yıldızlara bakarak bunları yaratan ve düzene koyan birinin varlığından hareketle tefekkür ve tedebbür etmeyerek Allah’ın vahdaniyetinin delillerinden “imtinâ etmenin” ele alındığı bu gibi âyetlerde bu kullanımlara rastlanmaktadır.²⁷⁶ Dolayısıyla *imtinâ etmek* anlamlarında olan bazı âyetlerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.5.2.2. Aldırmamak

Çalışmamızın etimoloji bölümünde ‘arağe kelimesinin “uzunluğun zıddı” anlamında kullanıldığını belirtmiştik. Bu ise *genişlik* anlamını ifade eder. Mesela gökyüzünde *geniş* bir alan kaplayan yağmur dolu buluta ‘âriğ denir (el-Ahkâf 46/24). Genişlik anlamı mecazi olarak “aldırmamak, rahat ve telaşsız olma” manalarında. Bu ise kelimenin “önem vermemek, umursamamak, üzerinde durmamak ve tınmamak” anlamlarıyla yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.²⁷⁷

Hz. Peygamber’in muhatap olduğu 'î'râd âyetlerinin büyük çoğunluğu bu anlamdadır. Çünkü Kur’ân’da müşrikler iman etmiyorlar diye Hz. Peygamber’in adeta kendini helâk edeceğini ifade eden âyetler bulunmaktadır (el-Kehf 18/6; eş-Şuarâ 26/3). Dolayısıyla bu ve benzeri âyetlerde genel bir teselliden söz edilebilir. Bununla beraber Hz. Peygamber’in onlarla ilgisini kesmesi veya onların iman etmeleri için çaba

²⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/307.

²⁷⁶ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 14/104; 16/221, 263; 21/111.

²⁷⁷ Ayverdi, “Aldırmak”, 39; “Genişlik”, 413.

harcamaktan vazgeçmesi, gönderiliş hikmetine aykırıdır. Bu ise onun en üstün ahlâkla ahlaklandığını ve tebliğ vazifesini lâyıkıyla icra ettiğini göstermektedir. Öte yandan onun Müslümanlara da değer verip şahsiyetlerine zarar vermediği bilinmektedir. Zira Uhud Savaşı'nın er meydanında yapılmasını teklif eden ve sonuçta büyük zayıat verilmesine neden olan gençlere iyi davranmıştır. Bu durum âyetle şöyle anlatılmaktadır: *Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın [gençler] etrafından dağılıp giderlerdi* (Âl-i İmrân 3/159) âyeti, aslında Hz. Peygamber'in vazifesini en yumuşak halde yerine getirdiğinin göstergesidir.

'İ'râd sözcüğünün *aldırmamak* anlamında kullanılmasının üç problemi çözeceği öngörülmektedir. Bunlardan birincisi; kelimeye yüklenilen *yüz çevirmek* anlamının ilgilenmeme manasını barındırması ve "artık onları uyarma!" manasının anlaşılması neticesinde 'i'râd'tan sonra Müslüman olanların varlığıdır. Zira Hz. Peygamber'in onlardan yüz çevirmesi, ilgi ve alakasını kesmesi, bir diğer ifadeyle onlardan imtinâ etmesi demektir. İmtinâ ise burada davetten geri durma, imana çağırmaktan kaçınma anlamını ifade etmektedir. Ancak tezkîr/öğüt/davet her zaman devam etmiştir. Çünkü bu âyetlerden sonra o zamanlar henüz Müslüman olmayanların sonradan İslâm'ı kabul ettikleri görülmektedir. Özellikle Müslümanlığın en azılı muhaliflerinden biri olan ve İslâm karşıtı faaliyetlerin neredeyse hepsinde bulunan İkrime b. Ebû Cehil'in (ö. 13/634) yirmi bir yıl sonra Müslüman olması, bu âyetlerin yüz çevirmek anlamında olmadığını göstermektedir.²⁷⁸

İkinci husus ise bu âyetlerde özellikle müşriklerin mevzubahis olduğu 'i'râd sözcüklerinden sonra Hz. Peygamber'e öğüt verme/tebliğe devam etme emirlerinin bulunmasıdır (bkz. en-Nisâ 4/63). Bu bağlamda hem yüz çevirmek hem de öğüt vermeye devam etme bir arada nasıl düşünülebilir? Bu soruya cevap arayan müfessirlerin kelimeleri şu şekilde açıkladıkları görülmektedir:²⁷⁹

I. Onların eziyetlerinden 'i'râd et ve öğüt ver

II. Onların özürlerini kabul etmekten 'i'râd et ve öğüt ver

²⁷⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 27/24; Abdullah Aydın, "İkrime b. Ebû Cehil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/42; "Allah'a (cc) Davet, Her zaman Her Yerde", haz. Abdurrahman Ateş, *Youtube* (11 Şubat 2022).

²⁷⁹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/502, 503; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Ebû Temîm Yâsîn (Riyad: Dâru'l-Vaţan, 1418/1997), 1/443.

III. Onlara düşmanlıkla (düşmanlık yaparak) 'i'râd et ve öğüt ver.

Son mana hariç ilk iki maddenin *aldırmamak* manasını ifade ettiği görülmektedir. Üçüncü maddenin ise tebliğ/öğüde etkisi tartışmalıdır.

Çözülmesi ön görülen üçüncü problem ise 'i'râd âyetlerinin “seyf âyeti” ile neshedildiği düşüncesidir. Bazı müfessirler, 'i'râd âyetlerinin savaştan yüz çevirmek anlamında olduğunu, seyf âyetiyle artık bu nehyin kaldırıldığını bu sebeple ilgili âyetlerde neshin söz konusu olduğunu düşünürler. Ancak kelimeye *aldırmamak* anlamı yüklenildiği vakit her iki âyet de başlı başına birer âyet olacaktır. Bu yönüyle Müslümanların zayıf ve güçsüz olduğu bir zamanda sabırlı olmaları gerektiği ve onlara aldırımları ancak savaş emri gelince artık çatışmaya girebilecekleri anlaşılmaktadır. O halde âyetlerde tederrüc söz konusudur.²⁸⁰ Aksi durumda 'i'râd sözcüğüne müşriklerden vazgeçmek anlamı yükleyen müfessirlerin âyetleri nesh etme yoluna gittikleri fark edilmektedir. Ancak *aldırmamak* manası üzerine kurulu olan manaya göre nesih söz konusu değildir.²⁸¹ Bazı müfessirlerin yaşadıkları dönemde Müslümanların dünya siyasetinde güç sahibi olmalarının verdiği bir psikolojiyle “seyf âyeti”nin pek çok âyetin hükmünü kaldırdığına kanaat getirerek onları göz ardı etmeleri, yanlış bir cihad anlayışına sahip olduklarını gösterebilir.²⁸² Buradaki hatanın, kelime kökenlerini yanlış anlamlandırmaktan kaynaklandığını da söyleyebiliriz.

Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise müfessirlerin bu vb. bazı âyetlerde yer alan 'i'râd sözcüklerini *tereke* fiili ile yorumlamış olduklarıdır.²⁸³ Ayrıca *de'* veya *zer* fiilleri de ilişkili bir anlamı ifade etmektedir.²⁸⁴ Buradan hareketle İbn Âşûr, bu kelimelerin mecazi anlamda 'iktirâs/aldırmamak ve 'iğtimâm/kederlenmemek/kafaya takmamak anlamlarında kullanılabileceğini söyler.²⁸⁵

Yukarıda ele alınanlardan hareketle el-A'râf 7/199. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

²⁸⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/583, dip 2; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-'İdâh*, 252; Ebû'l-Hasen Ali el-Vâhidî, *el-Basîf fî tefsîri 'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Hamd vd. (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1430), 12/673.

²⁸¹ Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 2/177.

²⁸² Hikmet Akdemir, “Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/20 (Aralık 2008), 8.

²⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/197; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/506.

²⁸⁴ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru 'l-Kur'ân*, 6/343.

²⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 22/58.

حُذِرَ الْعَفْوُ وَأُمِرَ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

Af yolunu tut, marufu emret ve cahillere aldırma

Taberî, âyetin özelde Hz. Peygamber'e genelde ise Müslümanlara kendilerine karşı zulüm ve haddi aşanlara tahammül etmeyi emrettiğini söyleyerek bunun ise 'i'râd ve yüz çevirmek yoluyla olmaması gerektiğini belirtir. Aksi halde durumun Müslümanlar için savaş anlamını ifade edeceğini söyler.²⁸⁶ Bu bağlamda Cessâs, bu emrin câhiller ve sefihlere karşılık vermemeyi ve nefsi onlardan korumayı ifade ettiğini belirtir. Çünkü o zamanlarda Hz. Peygamber'e farz olan şeyin İslâm'ı tebliğ edip hakka davet etmek olduğunu belirtir.²⁸⁷ Bu sebeple âyetin "seyf âyeti" ile nesh edildiğini söyleyenler bulunmaktadır.²⁸⁸ Ancak âyet muhkem olup yumuşak ve tahammüllü davranmayı emreder.²⁸⁹

Âyette ele alınan *câhil* kelimesi, "bilgisiz" anlamında olmayıp "onlara/bilgisizlere bir şey öğretme, onları doğru yola ulaştırma" manasında değildir. Çünkü Allah'a isyan eden herkese *câhil* denir.²⁹⁰ Câhillere/sefihlere karşılık vermemenin, onlara aldırmanın, kendilerine yumuşak davranmanın ve kötülüklerinin görmezden gelinmesinin ele alındığı bu âyet, Kur'an'ı Kerîm'de mekârimu'l-'ahlâk'a işaret eden en kapsamlı âyettir.²⁹¹ Çünkü onlarla söz dalaşına girmek aslında kadri ve kıymeti düşürmektir.²⁹² Nitekim müfessirler, bu âyet indiği zaman Hz. Peygamber'in Cebrâîl'e âyetin manasını sorduğunu, Cebrâîl'in de *seninle akrabalık bağını koparanla ilişkilerini devam ettirmen, sana vermeyene vermen ve sana zulmeden affetmendir* şeklinde cevap verdiğini ifade etmişlerdir.²⁹³ Fahreddîn Râzî'nin belirttiği gibi ilim ehli, Cebrâîl'in bu tefsirinin âyetin lafzına mutabık olduğunu düşünür. Nitekim 'afvı akrabalık bağını koparanı ziyaret etmek, *ma'rûfu* vermeyene vermek, 'i'râd ise

²⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/645.

²⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 4/214.

²⁸⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/82; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, 3/162; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-İdâh*, 293.

²⁸⁹ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 4/2691.

²⁹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu dâri's-sa'ade ve menşûru velâyeti'l-'ilm (elviyeti'l-'ilm) ve'l-irâde*, thk. 'Abdurrahman b. Hasen Kâ'id (Mekke: Dâru 'Alemlî'l-Fevâ'id, 1432), 1/277.

²⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/545.

²⁹² Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 4/307.

²⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/644; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 5/1638; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/318.

zulmedeni affetmek şeklinde yorumlamışlardır.²⁹⁴ Bu sebeple âyetteki 'i'râd sözcüğü önemsememe, umursamama anlamlarındadır.²⁹⁵ Buradan hareketle âyet; eziyete tahammül etme, zarar vereni affetme ve kabalık yapana yumuşak davranmayı anlatır.²⁹⁶ Câhillere karşı 'i'râd ise sabırlı olmak, halîm olmak, aşırı tartışma ve onları muhatap almama gibi yönlerden nefsi tenzih etmektir.²⁹⁷ Bu anlamlardan hareketle âyetin mensuh olmadığı ve âyetten Hz. Peygamber'in onlara aldırmayarak tebliğ vazifesini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.²⁹⁸ Dolayısıyla cumhur ulemaya göre bu âyet muhkem olup insanlık var olana kadar aynı anlamı sürdürecektir.²⁹⁹

Ahlâkın en güzel örneklerini taşıyan Hz. Peygamber'in bunlarla ahlâkını şekillendirmesini emreden³⁰⁰ bu âyete olumsuz mana barındıran “yüz çevirmek” anlamının eklenmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Peygamber'e 'i'râd emredildiğine göre bu emir, *yüz çevirmek* eyleminin de güzel ahlâklardan biri olmasını gerektirir. Ancak anlam yüz çevirmek olarak aktarıldığında ifade, karşıdakine soğuk davranmak, ilişkiyi kesmek veya irtibatı koparmak anlamlarını ifade eder. Ayrıca Hz. Peygamber'in eziyete sabrettiği, cefaya aldırmadığı da bilinmektedir. Öyle ki bir gün taksimatın adaletli dağıtılmadığını söyleyen birinin sözünü duyan Hz. Peygamber öfkelenmiş ve “*Allah Mûsâ'ya rahmet etsin, bundan daha fazlasıyla eziyet gördü ancak hep sabretti*” buyurmuşlardır.³⁰¹ Bu bağlamda sözcüğün müfessirlerin çoğunun belirttiği üzere zulmedene karşılık vermemek, affetmek ve tahammül etmek anlamlarından hareketle *onlara aldırmmamak* manasında olmasının âyeti daha anlaşılır kılacağı fark edilmektedir.

'Arđ kökünün yukarıdaki âyetlerle aynı bağlamda kullanıldığı bir diğer âyet ise müminlerin câhilleri muhatap almadığını ifade eden ve güzel ahlâkın örneklerinden birini anlatan Kasas Sûresi 28/55. âyettedir:

²⁹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15/101.

²⁹⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 2/288.

²⁹⁶ Necmeddin en-Nesefî, *et-Teyisîr*, 7/106.

²⁹⁷ Ebû Zeyd Abdurrahmân es-Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. 'Alî Mu'avvağ - 'Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1418/1997), 3/106.

²⁹⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ'i'u't-tefsîr*, thk. Yûsri es-Seyyid Muhammed - Salih Ahmet eş-Şâmî (Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427), 1/435.

²⁹⁹ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muħarreru'l-vecîz*, 2/491.

³⁰⁰ Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 3/47.

³⁰¹ Buhârî, “De'avât”, 19 (No. 6336); Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *'Aħkâmu'l-Kur'ân*, 2/361.

وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ

Lağv/boş laf işittiklerinde ona aldırılmazlar ve bizim amellerimiz bize sizinkiler sizedir, derler.

Âyette zikredilen 'a'raḍū 'anhu cümlesindeki zamir sibakta geçen lağv sözcüğüne râcidir.³⁰² Bu ise “yüz çevirdikleri” şeyin boş laf olduğunu göstermektedir. Ancak soyut bir şey olan lağv'dan nasıl yüz çevrilebilir? O halde burada mecazi bir kullanım söz konusudur. Nitekim Zeccâc, ilgili kelimeye *lem yeltefitū ileyhi* anlamını yükler.³⁰³ Zira “iltifât” sözcüğü bir şeye dönmek, onunla ilgilenmek, rağbet göstermek anlamlarını ifade etmekle beraber olumsuz mana içeren 'i'râḍ sözcüğüyle beraber ilgisiz, lâkayd kalmak, alâka veya rağbet göstermemek anlamlarında kullanılır.³⁰⁴ Bu ise sözcüğün aldırmmamak/umursamamak anlamında değerlendirildiğini göstermektedir.

Müfessirler, âyette ele alınan müminlerin kimler olduğuna dair farklı rivayetler aktarırlar.³⁰⁵ Bu bağlamda Nehhâs, burada bahsedilen müminlerin Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar olduğunu nakleder.³⁰⁶ Bu âyetten önceki âyetlerde Ehl-i kitabın zikredilmesi ve kendi ifadeleriyle *Biz daha önceden de Müslümandık* sözü, âyetin ehl-i kitaptan müslüman olanların kastedildiğine işaret ettiğini gösterebilir. Ancak âyetin her ne kadar sebep-i nüzûlü özel olsa da genel anlam ifade ettiği ve lağv işiten herkesin diliyle ya da kalbiyle *bizim amelimiz bize sizinki sizedir* demesini ifade ettiği söylenebilir.³⁰⁷

Ayrıca âyetin tefsirinde müminlerin, -Ebû Cehil ve arkadaşlarından- “Dininizi terk edip bizden bir gulâma uydunuz; elleriniz kurusun, sizden daha ahmak ve câhil kimseleri görmedik” şeklinde işittikleri kötü söz ve hakaretlere tahammül edip eziyete güzel sözle karşılık verdikleri aktarılmaktadır.³⁰⁸ Bu bağlamda müminlerin, kendilerine

³⁰² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/350.

³⁰³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/149.

³⁰⁴ Ayverdi, “Aldırmazlık-Aldırmamazlık”, 39; “İlgilenmek”, 553; “İltifât”, 555.

³⁰⁵ Mâverdi, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/258.

³⁰⁶ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/187.

³⁰⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetu'l-lehfân min meşâyidi's-şeytân*, thk. Muḥammed 'Uzeyr Şems (Mekke: Dâru 'Aleml-i-Fevâ'id, ts.), 1/427.

³⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/282; Nehhâs, *I'râbu'l-Kur'ân*, 720; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 4/148.

hakaret edildiği zaman karşılık vermeyip buna aldırmadıkları fark edilmektedir.³⁰⁹ Bununla beraber âyetin son cümlesi olan *Biz câhillere takılmayız* şeklinde anlaşılabilir. Ayrıca âyetin kital/savaş ile neshedildiğini ifade edenler olsa bile âyet muhkem olup mensuh değildir.³¹⁰

Netice itibariyle bu âyetteki 'i'râd sözcüğüne *yüz çevirmek* anlamının yüklenmesinin âyetin muradını yansıtmadığı görülmektedir. Çünkü "boş sözden" *yüz çevirmek* ifadesi, âyetin mecazi anlamda tercüme edilmesini zorunlu kılmaktadır. Aynı zamanda bu şekildeki anlam, âyetin sibakına da uygun düşmemektedir. Zira *yüz çevirmek* soğuk/katı davranmayı, ilgiyi kesmeyi ifade eder. Buradan hareketle âyetin sibakı, müminlerin onlara en güzel şekilde cevap verdiklerini ve câhillerin ahlâkının zıddı olan hilm/yumuşaklık sıfatını kuşandıklarını belirtir.³¹¹ Bu yönüyle âyet yalan, boş veya eziyet verecek bir söz işittikleri zaman ağırlarına gitmesine rağmen onlara karşılık vermediklerini anlatmaktadır.³¹² O halde âyetin eziyet veya hakarete tahammül etme anlamını barındırdığı ve bu sözlere aldırış etmemek/umursamamak manalarını taşıdığı söylenebilir.

Ayrıca 'i'râdın bu kullanımına Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesini yerine getirirken karşılaştığı eziyetlere "aldırmayarak" peygamberlik görevini icrâ etmesinin ele alındığı Hicr Sûresi 15/94. âyetinde de rastlanmaktadır:

فَاَصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ

Sana emredileni açıkça söyle ve müşriklere aldırma. Biz, alay edenlere karşı sana yeteriz.

Müşriklerden bir grup Hz. Peygamber'le alay edip dalga geçiyorlardı. Bunun üzerine Allah, Peygamber'ine hitaben *Sen Allah'ın emrini açıkça duyur ve hiçbir şeyi artık gizleme, biz seninle dalga geçenlere ve sana eziyet verenlere karşı sana yeteriz* buyurmuştur.³¹³ Zira âyetin sibakında *Onların söylediklerinden dolayı göğsünün*

³⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/350; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/521; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, 3/329; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 8/5552; Vâhidî, *el-Basît*, 17/419.

³¹⁰ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-'İdâh*, 375.

³¹¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 20/145, 146.

³¹² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/180.

³¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/145, 146; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/187.

daraldığını iyi biliyoruz cümlesi, Hz. Peygamber'in onların sözlü eziyetlerine maruz kaldığını bir kez daha göstermektedir (el-Hicr 15/97). Bu bağlamda Semerkandî (ö. 373/983), Hz. Peygamber'in bu âyet ininceye kadar İslâm'a davette takip ettiği gizlilik metodundan sıyrılarak insanları açıkça iman etmeye çağırdığını nakleder.³¹⁴

Bu âyet, İslâm'a açıkça davet etmeyi emretmiştir. Zira *feşda' bi mâ tu'mer* cümlesi, tebliğin devam ettiğini göstermekle beraber Dârülerkâm'da gizlenmeyi kaldırmıştır.³¹⁵ Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesini îfâ ederken onların sözlü eziyetine maruz kaldığı da âyetin sibakından anlaşılmaktadır. Bu bağlamda âyetteki 'i'râd sözcüğünün hakka davet ederken onların levmelerine, eziyetlerine aldırmmamak/umursamamak anlamlarında olduğu görölmektedir.³¹⁶ Aksi halde müşriklerden *yüz çevirmesi* onlarla ilgilenmemesi, onları İslâm'a davet etmemesi demektir. Bu bağlamda pagan bir inanışa sahip olan bu milletin İslâm'a çağrılmayacağı düşünölemez. Bu sebeple *yüz çevirmek* ifadesi âyetin muradını tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü hem tebliğ hem de "yüz çevirmek" emirleri zahiren bir tenâkuz vehmini yaratmaktadır. Aynı durum 'i'râd ve öğüt vermenin beraber ele alındığı *Onlar, kalplerindekini Allah'ın bildiğı kimselerdir. O halde onlara aldırma; öğüt ver ve kendilerine etkili söz söyle* âyetinde de görölmektedir (en-Nisâ 4/63).

Belirtmek istediğimiz bir diğör konu ise bu âyetin de nesh tartışmalarına açık olmasıdır. Bu konuda Taberî, söz konusu kelimenin müşriklerle savaşmaktan imtinâ etmek anlamında olduğunu söyler. Buna göre âyette neshin varlığı söz konusudur.³¹⁷ Ancak Mâtürîdî, âyetin "Onlardan korkma! Çekinme! Tebliğ vazifeni yerine getirirken korku, akrabalık veya herhangi bir şeyin buna mâni olmasına müsaade etmeyerek emrolunduğün şeyi yap, yerine getir" anlamında değörlendirildiğı zaman mensuh olmayacağını söyler.³¹⁸ Bu bağlamda 'i'râd âyetlerine savaş/kitâl'den imtinâ etmek anlamı yükleyen müfessirlerin âyeti nesh ile bağdaştırmak zorunda kaldıkları görölmektedir.³¹⁹ Ancak Vâhidî'nin (ö. 468/1076) belirttiğı üzere bu âyetler lâ

³¹⁴ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/225.

³¹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 14/88.

³¹⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/355; Vâhidî, *el-Vasîl*, 3/53.

³¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/145.

³¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/467.

³¹⁹ Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 2/177.

tubâli/aldırmamak ve umursamamak manası üzerine kurulu olduğu zaman böyle bir problemin varlığı kalmayacaktır.³²⁰

Bu yöntem, günümüz dünyasında da takip edilmesi gereken bir yoldur. Çünkü 'i'râd kelimesi, fikri bir mücadelede kişinin çıktığı yoldan dönmeme ve bu uğurda karşılaştığı sözlü linç ve hakaretleri umursamama anlamında değer kazanır. Çeşitli medya organları aracılığıyla kişinin şahsiyetine kastedilmesi, onurunun çiğnenmesi ya da sosyal medyadaki sahte hesaplarla bir insanın itibarsızlaştırılması yöntemleri günümüzde de Müslümanlara dönük sindirme çalışmaları olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle 'i'râd/itiraz fiilinin, kişinin bu yıpratma eylemlerini umursamadan doğru olduğuna inandığı fikrini savunmasını ve davasını sürdürmesini ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Netice itibariyle 'i'râd ve türevleri; Kur'ân'ın nüzûl öncesi döneminde genişlik, yüz çevirmek, 'şeref/nefis, vadi, meydana çıkarmak/göstermek, oku yan atmak, kenar/ta'raf, yanından geçmek, büyük ordu, mal, azı diş, ansızın, kötü konuşmak ve üstü kapalı söz/ta'rîd anlamlarında kullanılmıştır. Kur'ân'ın nüzûl döneminde bir diğer ifadeyle hadislerde genişlik, yüz çevirmek, şeref, görünmek, kenar/ta'raf, vücut/beden, dert/afet, teklif, mal, sunmak ve okumak manalarında değerlendirilmiştir. İlgili sözcük Kur'ân-ı Kerîm'de ise genişlik, yüz çevirmek (imtinâ', aldırmamak), ta'rîd, mal, mâni/engel, göstermek ve bulut anlamlarında kullanılmıştır.

Bazı 'i'râd sözcükleri, imtinâ' manasına yoğunlaşmaktadır. Örneğin zinadan bahseden Nisâ Sûresi 4/16. âyet olan وَأَلَدَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا âyetinde, müfessirler söz konusu sözcüğü *keffe* fiili ile yorumlamışlardır. Bu ise kök anlam itibariyle “men etmek” anlamındadır. Dolayısıyla bu âyetin bir şeyi yapmaktan imtinâ etmek anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ya da âyetin bu şekildeki eyleme dolaylı olarak “hoşgörülü olma” anlamı kattığı da söylenmiştir. Bu ise sözcüğün bazen şafehe kelimesi ile yorumlanmasındadır. İlgili kelimenin iman ve esasları hakkında kullanıldığı âyetlerde ise imtinâ' anlamına çok yakın olan ebâ/'ibâ' fiili öne çıkmaktadır. Mesela Şûrâ Sûresi 42/48. âyette ele alınan فَإِنْ أَعْرِضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا pasajında 'i'râd edilen şeyin iman/hüda olması sebebiyle kelimenin bu gibi âyetlerde

³²⁰ Vâhidî, *el-Basîṭ*, 12/673.

imani kabul etmemek/reddetmek/'ibā' anlamında kullanılması, âyetin anlaşılabilirliğine katkı sağlayacaktır.

Hız. Peygamber'e hitap edilen *yüz çevirmek* 'i'râd âyetlerinin çoğunluğu *aldırmamak* anlamındadır. Zira Kur'ân'da mekârimu'l-'ahlâk'a işaret eden el-A'râf 7/199. âyet olan حُذِّ الْعَمَى وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ cümlesini “Affet, iyiliği emret ve yüz çevir” şeklinde yorumlamak, mekârimu'l-'ahlâk ile pek örtüşmeyen bir ifadedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki bu gibi âyetlerde yer alan 'i'râd sözcüklerine *aldırmamak* anlamının yüklenmesinin üç problemi çözeceği görülmüştür. Birincisi, yüz çevirmek/'i'râd'tan sonra Müslüman olanların varlığı, ikincisi 'i'râd âyetlerinden sonra Hız. Peygamber'e öğüt verme/tebliğe devam etmenin emredilmesi, üçüncüsü ise 'i'râd âyetlerinin seyf âyeti ile neshedildiği düşüncesidir. Nitekim 'i'râd ve türevlerinin yüz yirmi dört âyeti neshettiği söylenir. Buna sebep olan şeyin ise 'i'râd ve türevlerine her zaman *yüz çevirmek* anlamını yüklemekten kaynaklandığını düşünüyoruz.

1.5.3. Kur'ân-ı Kerîm'de İ'râd İfade Eden Âyetler

Âyetlerde bir kelimenin kullanımının tespit edilmesinde, âyetin indiği tarihsel süreç ve âyetin konusu öneme haizdir. Zira kelimelerin bazen sadece Mekke döneminde ya da sadece Medine döneminde kullanılması, kelimenin anlam dünyası göz önüne alınarak seçildiğine işaret edebilir. Biz 'i'râd kelimesinin geçtiği âyetleri ve konularını sıralamaya tabi tutacağız. Bunu yaparken 'i'râdın muhatabının yani 'i'râdın kime dönük olduğunu da göstereceğiz. Böylece kelimenin hangi muhataba yöneltildiğinde nasıl bir anlam ifade ettiğini de ortaya çıkarmaya çalışacağız.

'İ'râd kelimesi, türevleriyle birlikte Kur'ân'da mâzi, muzâri, emir, mastar ve ism-i fâil gibi farklı sızılarda³²¹ toplamda elli bir (51) âyette elli üç sefer (53) yer almaktadır.

'İ'râd'ın geçtiği âyetler ve kime dönük olduğunu gösteren tablo aşağıdadır:

MUHATAP: İNSANLAR			
SIRA	KONUSU	SÛRE	ÂYET
1	Karı-koca muamelesi/ ilgisini kesmek	en-Nisâ 4/128	وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِن بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا
2	Allah'ın âyetlerinden imtinâ etmek/reddetmek	es-Secde 32/22	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ
3	Allah'ın âyetlerinden imtinâ etmek/reddetmek	el-Kehf 18/57	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ
4	Kur'ân'dan imtinâ etmek/reddetmek	Tâhâ 20/100	مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وِزْرًا

³²¹ 'Âlâ' Cihâd Fevzî Sâlih, *el-'İ'râd ve nezâiruhû fi'l-Kur'ân* (Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi, Usûlüddîn Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 5-8; Muhammet Atasoy, *Kur'an'a Göre İlâhi Mesajdan Yüz Çevirmenin Sebep ve Sonuçları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 5.

5	[Hz. Peygamber'in kavmi-Müşrikler] Kur'an'dan imtinâ etmek/reddetmek	Fussilet 41/4	بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ
6	Zikir'den imtinâ etmek/reddetmek	el-Cin 72/17	لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا
7	Zikir'den imtinâ etmek/reddetmek	Tâhâ 20/124	وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى
8	[Nimete şükretmeme] İman ve ihlas'tan imtinâ etmek [el-Ankebût 29/65]	el-İsrâ 17/67	وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَاهًا فَلَمَّا نَجَّيْكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الْإِنْسَانُ كَفُورًا
9	[Nimete şükretmeme] İman, şükür ve tã'at'ten imtinâ etmek/kaçınmak-aldırmamak	el-İsrâ 17/83	وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَا بَاجَانِيَةً وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُوسًا
10	[Nimete şükretmeme] İman-şükür-tã'at'ten imtinâ etmek/kaçınmak-aldırmamak	Fussilet 41/51	وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَا بَاجَانِيَةً وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ
11	[Tefekkür] Ahiret-Hidayet'ten imtinâ etmek/kaçınmak/ reddetmek	el-Enbiyâ 21/1	اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ
MUHATAP: MÜŞRİKLER			
12	İman'dan imtinâ etmek/reddetmek	Fussilet 41/13	فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ
13	İman'dan imtinâ etmek/reddetmek	eş-Şûrâ 42/48	فَإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِظًا إِنْ عَلَيْكَ إِلَّا الْبَلَاغُ

14	Kur'ân-Hz. Peygamber'den imtinâ etmek/reddetmek	el-En'âm 6/35	وَإِنْ كَانَ كِبَرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ
15	İman'dan imtinâ etmek/kabul etmemek	el-Enfâl 8/23	وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ
16	Âyetler'den imtinâ etmek/reddetmek	Yâsîn 36/46	وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ
17	Kur'ân-Hak'tan imtinâ etmek/reddetmek	el-Enbiyâ 21/24	هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي بَلْ أ كُتِرْتُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ
18	Kur'ân'dan imtinâ etmek/reddetmek	Sâd 38/67, 68	قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ
19	Kur'ân'dan imtinâ etmek/reddetmek	el-Enbiyâ 21/42	قُلْ مَنْ يَكْلِكُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ
20	Kur'ân'dan imtinâ etmek/reddetmek	el-Mü'minûn 23/71	وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ آتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ
21	Tezkire'den imtinâ etmek/kaçınmak	el-Müddessir 74/49	فَمَا هُمْ عَنْ التَّذَكُّرِ مُعْرِضِينَ
22	[Tefekkür] Gökyüzünün delillerini düşünmekten imtinâ etmek/geri durmak	el-Enbiyâ 21/32	وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَفْهًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ

23	Uyarı/öğüt imtinâ etmek/reddetmek	eş-Şuarâ 26/5	وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ
MUHATAP: EHL-İ KİTAP/YAHUDİ			
24	[Müminler] Boş söze aldırmamak	el-Kasas 28/55	وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ
25	Hükümden (Kitap) imtinâ etmek/kabul etmemek	Âl-i İmrân 3/23	أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ
MUHATAP: MÜNAFİKLAR			
26	Sadaka vermekten imtinâ etmek etmek/kaçınmak	et-Tevbe 9/76	فَلَمَّا أَتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ
27	Hükümden imtinâ etmek/kabul etmemek	Nûr 24/48	وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ يَتَوَلَّوْا إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ
MUHATAP: KÂFİRLER			
28	Uyarılardan imtinâ etmek/reddetmek	el-Ahkâf 46/3	مَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا مُّعْرِضُونَ
29	Âyetlerden imtinâ etmek/reddetmek	el-En'âm 6/4	وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ
30	Âyetler'den imtinâ etmek/reddetmek	Yâsîn 36/46	وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ
31	Mucize'den imtinâ etmek/kabul	el-Kamer	وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ

	etmemek	54/2	مُسْتَمِرٌّ
MUHATAP: SEBE HALKI			
32	İman'dan imtinâ etmek/kabul etmek	Sebe' 34/16	فَاعْرِضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمَطٍ وَاتْلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ
MUHATAP: HİCR HALKI			
33	Mucizelerden imtinâ etmek/kabul etmek	el-Hicr 15/81	وَاتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ
MUHATAP: İSRAİLOĞULLARI			
34	Hiz. Peygamber'e iman etmekten imtinâ etmek/kabul etmek	el-Bakara 2/83	ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ
MUHATAP: MÜMİNLER			
35	Şahitlikten imtinâ etme/kaçınmak	en-Nisâ 4/135	وَأَن تَلُؤْاْ أَوْ تُعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا
36	Levme'den imtinâ etmek/(1)geri durmak/(2)ilgi kesmek	et-Tevbe 9/95	سَيَخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ
37	Eziyet vermekten imtinâ etmek/sakınmak – Hoşgörülü olmak	en-Nisâ 4/16	وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِيَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا فَإِن تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا
38	Lağv'dan imtinâ etmek/sakınmak/kaçınmak	el-Mü'minûn 23/3	وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ
39	Olayın bir kısmını anlatmaktan imtinâ etmek/kaçınmak	et-Tahrîm 66/3	وَإِذْ أَسْرَ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَرْوَاحِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ

MUHATAP: HZ. PEYGAMBER			
40	Akraba, miskin ve yolda kalmışlara yardım edememekten onlara ilgisiz kalmak	el-İsrâ 17/28	وَأَمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَّهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا
41	Aldırmamak	es-Secde 32/30	فَاعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرِ إِلَهُكَ مُتَمَنِّئًا
42	Hüküm vermekten imtinâ etmek/kabul etmemek	el-Mâide 5/42	سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْأَلُونَ لِلشُّحِّ فَإِنْ جَاؤُكَ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا
43	Aldırmamak	en-Nisâ 4/81	وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَأُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّنُونَ فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ
44	Aldırmamak	el-En'âm 6/106	اتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ
45	Aldırmamak	el-Hicr 15/94	فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ
46	Aldırmamak	en-Necm 53/29	فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
47	Oturmaktan imtinâ etmek/sakınmak/kaçınmak	el-En'âm 6/68	وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتَّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ

48	Aldırmamak	en-Nisâ 4/63	أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا
49	Aldırmamak	el-A'râf 7/199	خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ
MUHATAP: HZ. İBRÂHÎM			
50	(Mücadele) İmtinâ etmek/kaçınmak/sakınmak	Hûd 11/76	يَا إِبْرَاهِيمُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا إِنَّهُ قَدْ جَاءَ أَمْرٌ رَبِّكَ وَأَنْهُمْ أْتَتْهُمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْذُودٍ
MUHATAP: HZ. YÛSUF			
51	(olayı anlatmaktan) imtinâ etmek/kaçınmak	Yûsuf 12/29	يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِحُدُوبِكَ إِنَّكَ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ

İKİNCİ BÖLÜM

‘İ‘RÂD’IN MÜRÂDİFİ OLDUĞU VARSAYILAN KELİMELERİN ANALİZİ

Bu bölümde ‘i‘râd ile mürâdif olduğu varsayılan kelimelerin tahlili yapılacaktır. İncelenecek kelimeler, ‘i‘râd ile köken birliği olmamasına rağmen bazen “yüz çevirmek” manasıyla tercüme edilmektedir. Yüz çevirmek manasına geliyorsa âyetlerde farklı bir fiil kalıbının kullanılmasının amacı ne olabilir? Bu çerçevede ‘i‘râd ile eş anlamlı olduğu sanılan kelimelerin etimolojik analizi, nüzûl öncesi ve nüzûl dönemi (Kur’ân ve hadisler) kullanımları ele alındıktan sonra ilgili kelimenin ‘i‘râd sözcüğü ile bağlantısı kurulacak ve yüz çevirmek ifadesiyle olan ilişkisi aktarılacaktır. Bu bağlamda ‘i‘râd kelimesi ile eş anlamlı olduğu varsayılan sözcükler tevellâ, şadde, şafehe ve şadefe kelimeleridir.

2.1. Tevellâ / تَوَلَّى Kelimesinin Etimolojik Tahlili

V-l-y kökü, “yakınlık” anlamına gelir. Mâzi formu *velîye* olan fiilin muzârisi *yeliyu/yelî* mastarı ise *vilâyeten/velâyeten* şeklindedir.¹

Kök, iki mastar üzerine kuruludur. Bunlardan *vilâyet* kelimesi *otorite* manasında *velâyet/vilâyet* ise *yardım etme* anlamlarında kullanılır.² Söz konusu mastarlardan olan *velâyet* sözcüğünden *velî*, *vilâyet* mastarından ise *vâli* ismi türetilir. Allah’ın isimleri arasında hem *velî* hem de *vâlinin* yer alması bu iki mastar arasında fark gözetildiği kanaatini göstermektedir.³

Kelimenin kök anlamı *yakınlığı* ifade eder. Mesela *tebâ‘edâ ba‘de velyin* cümlesi “yakınlaştıktan sonra uzaklaştılar”, *celese mimmâ yelînî* ifadesi ise “yakınıma oturdu” manasını barındırır.⁴ Kök anlamından hareketle yağmurdan hemen sonra yağan yeni yağmura *velîyyu* denir.⁵ Bu çerçevede peş peşe sıralanan bu şeylerin birbirlerine

¹ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luġa*, 10/379; Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2528; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/457.

² Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2530.

³ H. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/15.

⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luġa*, 6/141.

⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, 4/400.

yakınlığı söz konusudur. Mesela *dāru fulānin velyu dāri fulānin* cümlesi, falan kişinin evi falan kişinin evinden hemen sonradır; onun evine yakındır, anlamında kullanılır.⁶ Devenin sırtındaki semer veya eyer *veliyyetu* olarak isimlendirilir. Zira semer veya eyer devenin sırtında, bir diğer ifadeyle hemen ardındadır. Dolayısıyla sırtta bulunan her türlü giysi vb. eşyalar bu sözcük ile ifade edilir.⁷ Ayrıca peş peşe anlamında olup *yakınlık* manası göz önünde bulundurulmuş ve iki eylemin art arda olması anlamını ifade eden *muwālāt* sözcüğü de buradan türemektedir.⁸

Velā/tevālī kelimeleri, *yakınlık* anlamına istiâre edilerek iki şey arasına, kendilerinden olmayan bir şeyin girmemesini ifade eder. Bu yakınlık da mekân, soy, din veya dostluk, yardımlaşma ve inanç açısından olabilir.⁹ Bu anlamdan hareketle velî kelimesi dost veya yardımcı anlamlarında kullanılır.¹⁰ Kelimenin kök anlam ile olan ilişkisi ise kişinin arkadaşına yardımıyla yakınlık kurmasıdır.¹¹ Buradan hareketle Allah müminlerin velisidir veya mevlâsıdır ifadeleri kullanılır.¹² Ayrıca insanlar arasındaki yakınlığı ifade etmek üzere akraba, komşu, yardımcı, efendi-köle manaları *mevlā* kelimesinden türemektedir.¹³

Aynı kökten dost edinmek, sevmek anlamları türetilir.¹⁴ Kişinin sırtını yasladığı ve güvendiği insanla arasında bir sevginin de oluşması kaçınılmazdır. Mesela Yahudi ve Hristiyanların velî edinilmemesi gerektiğini ifade eden el-Mâide 5/51. âyette bu kullanımdadır. Zira âyette kâfirlerin ne sırtını yaslanıp güvenme ne de tasarruf ve dostluk açısından Müslümana velî olmadığı anlamı mevcuttur.¹⁵ Çünkü velî, düşmanın zıddı demektir.¹⁶

⁶ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/246.

⁷ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/458.

⁸ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 10/380.

⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 533.

¹⁰ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/458.

¹¹ Cessâs, *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*, 4/99.

¹² Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 15/451; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 533; Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi* - 'azîz, thk. 'Abdul'âlîm eṭ-Ṭahavî (Kahire, ts.), 5/281.

¹³ Cârullah ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/355.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 15/409, 411.

¹⁵ Cessâs, *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*, 4/99.

¹⁶ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/246.

Söz konusu kelimenin ifade ettiği bir diğer anlam ise *yönelmek/ikbâldir*. Bu ise *tevliye* kelimesinden türetilmektedir.¹⁷ “Tevliye” mastarının bu kökün ifade ettiği anlamın şekillenmesinde etkili bir rol oynadığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in namazda kible olarak Mekke’ye *yönelmesini* ifade eden el-Bakara 2/144. âyette sözcük “yönelme” anlamındadır.¹⁸ Bu âyette Hz. Peygamber’in razı olacağı bir kibleye *yönünün çevrileceği* ve kendisinin de bu yeni kibleye *yöneldiği* istenmektedir.¹⁹ *Tevliye* mastarına yüklenen bir diğer anlam ise *dönme/çevirmel/gitmelinsirâftır*.²⁰ Bu ise bazen başkasıyla olan yakınlığı terk etme/uzaklaşma anlamına gelir. Nitekim *Size eziyetten başka bir zarar veremezler. Hele sizinle savaşa girecek olsalar sırtlarını dönüp kaçarlar* mealindeki Âl-i İmrân 3/111. âyette bu kullanımdadır. Burada savaşı kaybedenlerin korunacak bir sığınak buluncaya kadar düşmana sırtlarını dönüp kaçacaklarından bahsedilmektedir.²¹ Ayrıca *tevliye* kelimesinin *tevellâ* sözcüğü ile aynı anlamda kullanılabileceğini nakleden Ezherî, bu sözcüğe *yüz çevirmek* anlamı da yükler.²² Bu konuda Râgıb el-İsfahânî, tefe‘ul kalıbına konarak elde edilen *tevellâ* kelimesinin başlı başına müteaddî/geçişli olduğu yerlerde *yönelme* anlamında kullanıldığını söyler. Ancak fiilin takdirî veya lafzen ‘an harf-i cerri ile istimalinde ise ‘i’râdlyüz çevirmek ile yakınlığı terk etme manalarını barındırdığını belirtir.²³

Öte yandan her *tevellâ* ‘an kalıbı, *yüz çevirmek* manasını ifade etmez. Çünkü bu sözcük *inşirâf/uzaklaşma/dönme* ya da *‘iktirâb/yakınlaşma* anlamında da değerlendirilir. Mesela Hz. Süleyman’ın, Sebe’ kraliçesine mektubunu götüren hüdhüde *Şu yazımı götürüp onlara at! Sonra onlardan “uzaklaş” da bak bakalım nasıl davranacaklar* şeklindeki sözlerinde *tevellâ* kelimesi ‘an harf-i cerri ile kullanılmıştır (en-Neml 27/28). Ayrıca Mukâtil (ö. 150/767), buradaki sözcüğün *dönme/uzaklaşma/inşirâf* anlamında olduğunu söyler.²⁴ Bu bağlamda mektubu bıraktıktan sonra onlardan uzaklaş anlamı ortaya çıkmaktadır. Aslında âyette takdim-tehir olduğunu savunan müfessirler, ilgili kelimeye uzaklaşmak, dönmek, sırt çevirmek, gizlenmek, bir kenara çekilmek

¹⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 15/451.

¹⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/222.

¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/659.

²⁰ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 15/452.

²¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/680.

²² Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 15/452.

²³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 534.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/302.

anlamalarını yüklemişlerdir.²⁵ Dolayısıyla *tevellā* kelimesinin ‘*an* harf-i cerri ile kullanılmasına rağmen *yüz çevirmek* manasında olmayıp yakınlığı terk etme anlamını ifade ettiği fark edilmektedir. Aslında yüz çevirmenin, sırtını dönüp uzaklaşmaktan kinaye olduğu düşünüldüğünde kelimeye ‘*i rād* anlamı da yüklenebilir.²⁶ Ancak Taberi, *insirāf* görüşünü naklettikten sonra kelimenin kök anlam ile ilişkisi çerçevesinde buradaki mananın onlara *yakınlaş* olduğunu tercih eder.²⁷ Bu görüşün ise gizlenme, bir kenara çekilme anlamları ile paralellik taşıdığı görülmektedir.

Bazen de *tevellā* kelimesi tamamen ‘*i rād* anlamında kullanılır. Bu yönüyle sırt dönme/uzaklaşma anlamı barındırmaz. Mesela ‘Abese Sûresi 80/1. âyetinde zikredildiği üzere Hz. Peygamber, Abdullāh İbn Ümmü Mektûm’a (ö. 15/636) sırtını dönmemiş aksine ona *yönelmeyip* ondan yüzünü çevirmiştir.²⁸ Ancak lügat âlimlerinin, kelimeye genelde ‘*an* harf-i cerri ile kullanıldığı yerlerde ‘*i rād*/yüz çevirmek, müteaddî/geçişli olduğu yerlerde ise *edbera/sırt çevirme/dönme* anlamını yükledikleri görülmektedir.²⁹

Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise *sırt çevirme/dönme* anlamının her zaman hakikî manada olmamasıdır. Mesela yukarıda ele aldığımız Âl-i İmrân Sûresi 3/111. âyetteki savaştan dönüp kaçmak, hezimetten kinayedir. Bu bağlamda bazen de hakikî manada *sırt çevirmek/dönmek* anlamında kullanılır. Örneğin Hz. İbrâhîm’in *Siz dönüp gittikten sonra Allah’a ant olsun ki putlarınıza planımı uygulayacağım* (el-Enbiyâ 21/57) sözü, kavminin ya putlarının yanından bayram yerine dönüp gitmelerini ya da Hz. İbrâhîm’in yanından dönüp gitmelerini ifade eder.³⁰

Netice olarak *tevellā* kelimesi v-l-y kökünden türemektedir. Bu bağlamda İbn Fâris (ö. 395/104), bu kalıptan türeyen her kelimenin *yakınlık* anlamı üzerine yoğunlaşacağını söyler.³¹

²⁵ Ferrâ’, *Me ‘āni’l-Kur’ân*, 2/291; Zeccâc, *Me ‘āni’l-Kur’ân*, 4/117; Nehhâs, *Me ‘āni’l-Kur’ân*, 5/128.

²⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 8/112.

²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/46.

²⁸ Zeccâc, *Me ‘āni’l-Kur’ân*, 5/283; Ebû Bekir İbnü’l-‘Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 4/362.

²⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-Ayn*, 4/401; İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/991; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 5/452; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 10/380; Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2029; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/459; İbn Manzûr, *Lisānu’l-Arab*, 15/415; Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmûsu’l-muḥîṭ*, 1344.

³⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/353.

³¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 6/142.

2.1.1. Tevellā Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı

Bu başlıkta v-l-y kökünden türeyen kelimelerin Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünden önceki kullanımlarına değinilecektir. Bu çerçevede Câhiliye şiirlerinde kullanılan v-l-y sözcüklerinin; gitmek/arkada kalmak, dönmek/kaçmak, uzaklaşmak, üstlenmek, yönelmek, yüz çevirmek, peş peşe yağan yağmur, ardından gelmek ve yakınlık anlamlarında olduğu görülmektedir.

2.1.1.1. Gitmek/Arkada Kalmak

Hemdân kabilesine nispet edilen Ca'fer es-Sebî'î'nin Yemen krallarından birinden, iki kişiyi öldüren katilden öç almasını istediği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

كُمْلِكَ الْقَيْلَ يَحْمَدُ ذِي مَقَارٍ فَمُلْكُ قَبْلَ مُلْكِكَ قَدْ تَوَلَّى

Senin hükümdarlığından önceki saltanatlar gitti [arkada kaldı]

Yaḥmede Zî Meḳar'ın hükümdarlığı gibi³²

Dizede bahsi geçen Yaḥmede Zî Meḳar, Yemen Krallığı'nın hükümdarlarından biridir.³³ Bu bağlamda şair beyitte “Senin de otoriten bitecek, öcümüzü al” demiştir.

2.1.1.2. Dönmek/Kaçmak

Firās b. Ğanem b. Mālik el-Kinānî'ye nispet edilen ve kavminin başka bir kavmi hezimete uğrattığını ifade ettiği beyitlerin bu kullanımda olduğu görülmektedir

بَيْضُ حَدِيثَاتِ الصَّغَالِ بَوَاتِكَ أَقْمَنَا عَلَى قَيْسٍ عَشِيَّةً بَارِقِ

مَنَازِلُ حَيْرَتِ يَوْمِ ذَاكَ لِمَالِكَ ضَرْبَانَهُمْ حَتَّى تَوَلَّوْا وَخُلِّيتِ

Gece saatlerinde Ḳays'a Bāriḳ'te [mekân] (baskın) verdik

Keskin yeni parlatılmış kılıçlarla

Onlara vurduk ta ki dönüp kaçtılar ve boşaldı

Evler, onlara da o gün Mālik [dedem] sahip oldu³⁴

³² Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *Kitābu'l-İklîl min aḥbâri'l-Yemen ve ensābi Ḥimyey*, nşr. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb (Beyrut: Dāru'l-Menāhil, 1407/1987), 10/64.

³³ Hemdânî, *el-İklîl*, 10/39; *Şi'ru Hemdân ve 'Aḥbāruḥā fi'l-Cāhiliyye ve'l-İslām*, nşr. Ḥasen 'İsā 'Ebû Yāsîn (Riyad: Dāru'l-'Ulûm, 1403/1983), 246.

2.1.1.3. Uzaklaşmak

İmruülkays'ın (ö. 540 dolayları) babası ile aynı dönemde yaşayan Câhiliye dönemi eski şairlerinden 'Amr b. Kāmī'e el-Bekrī'nin (448-540 [?]) bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَفَصَدْتَنِي سِهَامُهُ إِذْ رَمَتْنِي وَتَوَلَّتْ عَنْهُ سُلَيْمَى نِبَالِي

Oklarını attığı zaman beni incitti

Ve uzaklaştı soylu Süleymā [eşim]³⁵

2.1.1.4. Yönelmek

Câhiliye dönemi eski şairlerinden Bişr b. Ebū Hāzim el-Esedī'nin kavminin gücünden övgüyle bahsettiği bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

تَوَلَّوْا عَلَيْهِمْ يَضْرِبُونَ رُؤُوسَهُمْ كَمَا تَعْضِدُ الطَّلَحَ الْوَرِيقَ الْمَعَاوِلُ

(Savaşmak için) onlara yöneldiler, başlarını vuruyorlardı

Baltanın akasya ağacının geniş yapraklarını kesmesi gibi³⁶

Şair burada düşmanlarının başını kestiği kılıcı, akasya ağacını kesen baltalara benzetmiştir.³⁷ Ayrıca bu dizelerde ilgili kelimeye *sırt dönme* anlamının verilmesinin mümkün olmadığı fark edilmektedir.

2.1.1.5. Üstlenmek/Vâli

Câhiliye dönemi şairlerinden 'Efveh el-'Evdī'ye (ö. 570 dolayları)³⁸ ait bir beyitte bu kullanıma rastlanmaktadır:

إِذَا تَوَلَّى سَرَاةَ الْقَوْمِ أَمْرُهُمْ مِمَّا عَلَى ذَاكَ أَمْرُ الْقَوْمِ فَارْدَادُوا

³⁴ Abdullāh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemu me'sta'cem min esmā'i'l-bilād ve'l-mevāki'*, nşr. Muşafā es-Sakkā (Beyrut: 'Alemlü'l-Kutub, ts.), 1/87; 'Adil el-Ferîcât, *eş-Şu'arāu'l-Cahiliyyüne'l-evāil* (Beyrut: Dāru'l-Maşriq, 2008), 221.

³⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarā'*, 1/376; *Dīvānu 'Amr b. Kāmī'e*, nşr. Hasan Kāmil eş-Şayrafî (Kahire: Ma'hedu'l-Mahtutātī'l-'Arabiyye, 1385/1965), 66; *Dīvānu 'Amr b. Kāmī'e*, nşr. Halîl İbrāhîm el-'Atiyye (Beyrut: Dāru Sâdir, 1994), 45.

³⁶ *Dīvānu Bişr b. Ebū Hāzim*, nşr. 'İzzet Hasan (Dımaşk: Vezāretu's-Şekāfe ve'l-İrşādi'l-Kavmî, 1379/1960), 236; *Dīvānu Bişr b. Ebū Hāzim*, nşr. Mecid Tarad (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabî, 1415/1994), 123; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarā'*, 1/270.

³⁷ *Dīvānu Bişr b. Ebū Hāzim*, 1415/1994, 123.

³⁸ Ziriklî, *el-'A'lām*, 3/206.

Kavmin ileri gelenleri işlerini üstlenirlerse

Toplum da bu minvalde gelişir, [güç ve kuvvet yönünden] ziyadeleşir³⁹

2.1.1.6. Yüz Çevirmek

Teebbeta Şerran'ın (ö. 540 [?]) bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَقُلْتُ لَهَا يَا أَنْظُرِي كَيْ تَرَيِ فَوَلَّتْ فَكُنْتُ لَهَا أَغُولًا

Dedim ki ona hey! Bak ki göresin

[Ancak] yüz çevirdi, ben ise daha çok mahvoldum⁴⁰

2.1.1.7. Peş peşe Yağan Yağmur

İmruülkays'ın (ö. 540 dolayları) zenginlik alameti saydığı deve ile yoksulluk olarak gördüğü keçiyi kıyaslayarak zenginlik ve çok malın olmaması durumunda yaşamaya yetecek yeterlilikteki ihtiyacın kâfi olduğunu anlattığı⁴¹ bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَجَادَ لَهَا الرَّيْعُ بِوَأْقَصَاتٍ فَأَرَامَ وَجَادَ لَهَا الْوَلِيُّ

İlkbahar ona (keçiye) bol yağmur getirdi Vākıṣāt'ta [mekân]

Ve 'Ārām'da [mekân] yağmurdan sonra yağmur getirdi⁴²

2.1.1.8. Ardından Gelmek

Câhiliye dönemi eski şairlerinden Muṣaḫḫab el-'Abdî'nin bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَمَا أَذْرِي إِذَا يَمَمْتُ أَرْضًا أُرِيدُ الْخَيْرَ أَيُّهُمَا يَلِينِي
أَلْخَيْرُ الَّذِي أَنَا أَبْتَغِيهِ أَمْ الشَّرُّ الَّذِي يَبْتَغِينِي

Bir yere yöneldiğimde nereden bilebilirim? [Başıma ne gelir]

³⁹ *Dīvānu el-'Efveh el-'Evdī*, nşr. Muḥammed et-Tuncī (Beyrut: Dāru Sādır, 1998), 66; Sadreddin el-Basrī, *el-Hamāsetu'l-Başriyye*, 2/69.

⁴⁰ *Dīvanu Teebbeta Şerran* (Beyrut: Dāru'l-Ğarbi'l-İslāmī, 1404/1984), 165; *Dīvanu Teebbeta Şerran*, nşr. Tīlāl Harb (Beyrut: Dāru Sādır, 1996), 60.

⁴¹ *Dīvānu İmru'u'l-Ḳays*, 2009, 22.

⁴² *Dīvānu İmru'u'l-Ḳays*, 1410/1990, 240.

Hayrı isterim ancak hangisi ardımdan gelir?

Arzuladığım hayır mı?

*Yoksa beni arzulayan şerr mi?*⁴³

2.1.1.9. Yakınlık

Câhiliye dönemi Yemen şairlerinden Mu‘aqqir b. Evs el-Bāriqī’nin (ö. 580)⁴⁴ süvari atlarının etrafındakileri düşürerek öldürdüklerini ifade ettiği bir dizesinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

يَجْرُ عَلَى مَرَافِقِهَا الْكُثُوفُ

تَرَى مَعْنَى الْكُتَيْبَةِ مَنْ يَلِيهَا

Süvari birliğinin sağ tarafına yakın olanları görüyorsun

Çoğu dirsekleri üzerine düşüyor [yıkılıyor/ölüyor]⁴⁵

⁴³ *Dīvānu Muṣaqqab el-‘Abdī*, nşr. Hasen Kāmil eş-Şayrefī (Kahire: Ma‘hadu’l-Maḥtūṭātī’l-‘Arabiyye, 1391/1971), 212; İbn Kuteybe, *eş-Şi‘r ve’ş-şuarā*, 1/396; Sadreddin el-Basrī, *el-Ḥamāsetu’l-Başriyye*, 1/40.

⁴⁴ Zirikli, *el-‘A‘lām*, 7/270.

⁴⁵ Muḥammed b. el-Mubārek Ebû Gālīb İbn Meymūn, *Muntehe’t-taleb min eş‘āri’l-‘Arab*, thk. Muḥammed Nebīl Ṭarīfī (Beyrut: Dāru Sādir, 1999), 8/265.

2.1.2. Tevellā Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı

Bu bölümde ilgili hadislere temas edildikten sonra sadece v-l-y kökünden türeyen cümlelerin olduğu kısım ele alınacaktır. Aynı anlamda olduğu düşünülen hadisler tekrar incelenmeyecektir. Bu doğrultuda v-l-y kökünden türeyen kelimeler hadislerde; sırt dönmek/terk etmek, efendi edinme, efendi, yöneltmek-üstlenmek, savaştan firar etmek, velî, yakınlık ve 'i' rāḍ anlamlarında kullanılmıştır.

2.1.2.1. Sırt Dönmek/Terk etmek

Hz. Peygamber'in ölen bir kimsenin kabirde yakınlarının ayak seslerini duyduğunu ifade ettiği bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا وُضِعَ فِي قَبْرِهِ وَتَوَلَّى عَنْهُ أَصْحَابُهُ وَإِنَّهُ لَيَسْمَعُ قَرْعَ نَعَالِهِمْ

*Kul kabre konulduğunda yakınları dönüp gittikleri zaman onların ayak seslerini duyar.*⁴⁶

Hadis, farklı rivayetlerde *vellev 'anhu mudbirîn/inşarafū* olarak nakledilmektedir.⁴⁷ Bu ise dönüp gitmeyi ifade etmektedir.⁴⁸

2.1.2.2. Efendi Edinme-Efendi

Hz. Peygamber'in azatlı kölenin başkasının kölesi olamayacağını ifade ettiği bir hadisinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَمَنْ تَوَلَّى قَوْمًا بَعِيرٍ إِذْ ذُنُ مَوَالِيهِ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

*(Hürriyetine kavuşmuş bir köle) [eski] efendilerinin izni olmadan başkalarını efendi edinirse Allah'ın ve bütün insanların laneti onadır.*⁴⁹

Hadiste *tevellā* kelimesi, efendi edinmek anlamını ifade eder.⁵⁰ Bu ise köle ve efendi arasındaki *yakınlık* üzerine kuruludur. Bu bağlamda *mevâlî* sözcüğü kölesini azat

⁴⁶ Buhârî, “Cenā'iz”, 86 (No. 1374); Ebû Dâvûd, “Cenā'iz”, 78 (No. 3231).

⁴⁷ Müslim, “Cennet”, 70; Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsne'd*, nşr. 'Âdil b. Sa'd vd. (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009), 17/130 (No. 9715).

⁴⁸ Azîmâbâdî, *'Avnu'l-ma'bûd*, 9/51.

⁴⁹ Buhârî, “Feḍâilu'l-Medîne”, 29 (No. 1870); Müslim, “İtk”, 19.

⁵⁰ Şemseddin el-Kirmânî, *el-Kevākibu'd-derārî fî şerhi Şahîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1401/1981), 13/136.

eden efendi veya âzat edilen köle için ortak kullanılır.⁵¹ Ancak Nevevî, efendiler izin verseler bile cumhura göre bunun caiz olmadığını söyler.⁵²

2.1.2.3. Yönelmek-Üstlenmek

Velîd b. Ukbe'nin (ö. 61/680-81) içki içtiğine dair şahitlerin bulunması üzerine Hz. Osman Hz. Ali'ye had cezasını uygulamasını söyler. Ancak Hz. Ali, oğlu Hz. Hasan'ın had cezasını uygulamasını ister. Bu bağlamda Hz. Hasan'ın Hz. Ali'ye ifade ettiği ve aşağıda ele alınan sözlerinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَلِّ حَارَّتَهَا مِنْ تَوَلَّى قَارَّتَهَا

*Sıcağını, soğuşunu üstlenene yönelt*⁵³

Bu ifade bir darbimeseldir. Buradaki *ḵār* kelimesi soğuk anlamındadır. Ayrıca yukarıda geçen *ḥār* kelimesi ile zor ve zahmetli iş, *ḵār* sözcüğüyle de kolay ve rahat olan şey kastedilir.⁵⁴ Bu bağlamda cümleye “hayrını nasıl görüyorsa bırak şerrini de o çeksin” anlamı yüklenir.⁵⁵ Buradan hareketle darbimeselde zikredilen *velli* kelimesi, yönelt veya döndür anlamlarında değerlendirilir.⁵⁶ Çünkü bu sözcük tevliye sözcüğünden türeyip emir sıgasındadır. Bu ise cümleye Hz. Osman ve yakınları nasıl ki hilafet hususunda avantajlılar ve hilafetin bu rahatlığını üstleniyorlarsa o zaman bu zor işi de onlar yapsın anlamını katar.⁵⁷ Buradan hareketle yukarıda ele alınan *tevellā* sözcüğü, bazen bir işi üstlenmek anlamında kullanılır.⁵⁸ Dolayısıyla Hz. Hasan'ın bu sözlerinin, Velîd b. Ukbe'ye sopa vurma ve had cezasını gerçekleştirme eylemini, Allah'ın Müslümanların işlerini yürütmek üzere görevlendirdiği kimselere yönelt/çevir anlamında olduğu görülmektedir.⁵⁹

⁵¹ Şükrü Özen, “Velâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/11.

⁵² Nevevî, *el-Minhâc*, 10/210.

⁵³ Müslim, “Hudûd”, 38.

⁵⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 11/3624.

⁵⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Ğarîbu'l-hadîs*, nşr. 'Abdu'l-muîd Hân vd. (Haydarâbâd: Maṭba'atu Dâireti'l-Me'arifi'l-'Osmâniyye, 1384/1964), 2/184.

⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 15/451, 452.

⁵⁷ Şafiyyurrahmân el-Mubârekpûrî, *Minnetu'l-mun'im fî şerhi Şaḥîhi Müslim* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1420/1999), 3/152.

⁵⁸ Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2529.

⁵⁹ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 5/544.

2.1.2.4. Savaştan Firar Etmek

Hiz. Peygamber'in savaştan kaçmanın yedi helak edici şeyden biri olduğuna dikkat çektiği bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمَوِیَّاتِ ... وَالتَّوَلَّى یَوْمَ الرَّحْفِ

*Helâk edici yedi şeyden sakının... [bir tanesi de] Savaştan ardını dönüp kaçmak*⁶⁰

Zahf kelimesi, savaş sırasında düşmana doğru atağa geçen orduyu ifade eder. Tevellî, düşmanın taarruza geçtiği savaşın en şiddetli anında bir savaşçının ardını dönüp savaş meydanından firar etmesi ve düşmanın onun ardına takılması şeklindeki bir manzara betimlenmiştir. Böyle bir sahneden kaçmak günah kabul edilmiştir. Bu bağlamda savaştan kaçmaya firar etme denir.⁶¹ Dolayısıyla hadiste, cihâd günü savaştan firar etmenin helâk edici şeylerden biri olduğu anlatılmaktadır.⁶² Ayrıca bazı rivayetlerde *ferernâ mine 'z-zahf* cümlesi kullanılmıştır.⁶³

2.1.2.5. Velî

Hiz. Peygamber'in kadınların, velîleri olmadan evlenemeyeceklerini ifade ettiği bir hadisinde bu kullanımda olduğu görülmektedir.

أَيُّمَا امْرَأَةٍ نَكَحَتْ بِغَيْرِ إِذْنٍ وَلِيِّهَا فَنِكَاحُهَا بَاطِلٌ

*Hangi kadın velîsinin izni olmadan nikâhlanırsa, nikâhı bâtıldır*⁶⁴

Bu hadiste zikredilen velî kelimesinin, kök anlam olan *yakınlıktan* türediği görülmektedir. Zira hadiste ele alınan bu kelime, kişinin 'aşabesini (nesebî-sebebî) yani yakınlarını ifade eder.⁶⁵ Ayrıca velîler anlaşılmazlarsa bu durumda sultan/yetkili mercii velî olur. Zira velîler varken sultan velî olamaz.⁶⁶

⁶⁰ Buhârî, "Veşâyâ", 23 (2766); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 105.

⁶¹ Şemseddin el-Kirmânî, *Kevâkibu 'd-derârî*, 12/80.

⁶² Azîmâbâdî, *'Avnu 'l-ma 'bûd*, 7/305.

⁶³ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 105 (No. 2647).

⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Nikâh", 19 (2083); Tirmizî, "Nikâh", 14 (No. 1102).

⁶⁵ Azîmâbâdî, *'Avnu 'l-ma 'bûd*, 6/98.

⁶⁶ Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-aḥveẓi bi şerḥi Cāmi'i't-Tirmizî*, thk. Abdurrahman Muhammed 'Uşmān (b.y.: Dāru'l-Fikr, ts.), 4/228.

2.1.2.6. Yakın/Ön

Hiz. Peygamber'in yemek adabı hakkındaki bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَكَلْتُ يَوْمًا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ فَجَعَلْتُ أَخِذًا مِنْ لَحْمٍ حَوْلَ الصَّفْحَةِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ كُلْ مِمَّا يَلِيكَ

*Hiz. Peygamber'le yemek yiyordum. Tabağın diğer tarafından bir parça et aldım.
Bana “Önünden ye” dedi.⁶⁷*

Hadisteki *yelî* kelimesi kök anlam olan *yakınlık* manasından türemektedir. Yemek yenirken tabakta insana yakın olan taraf önüdü. Buradan hareketle hadisten tabağın her tarafından değil, kişiye yakın olan taraftan yenilmesi gerektiği çıkarılmaktadır.⁶⁸ Bu bağlamda yemek esnasında kişinin *önündekini* terk edip başkasının tarafına elini uzatması çirkin bir davranıştır.⁶⁹

2.1.2.7. Yüz Çevirmek/Sırtını Dönerek Öneriyi Reddetmek

Hiz. Peygamber'in Roma/Bizans imparatoruna gönderdiği mektubunda bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَتَبَ إِلَى قَيْصَرَ وَقَالَ: فَإِنْ تَوَلَّيْتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمَ الْأَرَبِيِّينَ

*Hiz. Peygamber, Kayser'e mektup yazdı ve şöyle buyurdu: Eğer “yüz çevirirsen”
Erîselilerin (halk) günahı da sanadır.⁷⁰*

Hadiste zikredilen *tevelleyte* fiilinin ifade ettiği anlam “hakka sırtını çevirmek”tir.⁷¹ Bu ise Kayser'in iman etmesi halinde halkın da iman edeceği, imandan imtinâ etmesi durumunda onların da imtinâ edeceği anlamındadır.⁷² Buradan hareketle hadisteki *tevellâ* sözcüğü, bahsi geleceği üzere imtinâ' anlamındadır. Bu ise kabul etmemek, reddetmek anlamlarında değerlendirilir. Dolayısıyla hadis “Eğer iman etmeyi kabul etmezsen/reddedersen” manası üzerine kuruludur.

⁶⁷ Müslim, “Eşribe”, 108; Tirmizî, “Et'ime”, 47 (No. 1857).

⁶⁸ Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-ahvezi*, 5/591.

⁶⁹ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 6/488.

⁷⁰ Buhârî, “Cihâd”, 56 (No. 2936).

⁷¹ Şemseddin el-Kirmânî, *Kevâkibu'd-derârî*, 12/184.

⁷² Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 6/120; Nevevî, *el-Minhâc*, 12/155.

Ayrıca bir sahâbînin Hz. Peygamber'in hizmetinde olduğunu ve Hz. Peygamber'in yıkanmak istediği zaman kendisine “Beni yıkanırken görmemek için kafanı çevir” dediği bölümde bu kullanıma yakın bir anlam olduğu görülmektedir. İlgili hadis şu şekildedir:

كُنْتُ أَخْدُمُ رَسُولَ اللَّهِ فَكَانَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَغْتَسِلَ قَالَ وَلِيَّيْ فَفَاكَ فَأُولَئِهِ فَقَايَ فَأَسْتُرُهُ بِهِ

*Hz. Peygamber'in hizmetini görüyordum. Yıkanmak istediği zaman bana “Kafanı benden çevir” derdi. Ben de arkamı dönüp ellerimle açtığım bir örtü ile kendisini gizlerdim.*⁷³

Hadiste zikredilen *vellinî* kelimesi emir sığasındadır. Bu kelimeye 'i'râd anlamı yüklenilerek *yüz çevir* manasında kullanılır. Ancak sözcüğe 'i'râd anlamı yükleyenlerin buradaki *velli* emrini de *inşırâf* ile tercüme ettikleri fark edilmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in maksadının kendisinin görünmemesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda hadisin “başka tarafa bak/yüzünü benden çevir/kafanı benden uzaklaştır” manasında olacağı görülmektedir. Zira *inşırâf* kelimesi, *çevirmek* anlamı üzerine kurulu olduğu zaman kafayı çevirmekten kasıt *bana bakma* anlamını barındıracaktır. Bu ise bir bakıma yüz çevirmeyi ifade etmektedir. Böyle olunca hadiste zikredilen *ķafā* kelimesi *vellî* emrinin ikinci mef'ûlü, ilk mef'ûl ise *yüz/vech* olmaktadır.⁷⁴ Ancak sözcüğün tamamen *yüz çevirmek* anlamında olduğunu söyleyemeyeceğimizi belirtmemiz gerekir. Bu anlamın cümleinin bağlamından çıkarıldığı, kelimenin ifade ettiği mananın ise *inşırâf* olduğu görülmektedir.

⁷³ Ebû Dâvûd, “Ṭahâret”, 135 (No. 376); İbn Mâce, “Ṭahâret”, 113 (No. 613); Nesâî, “Ṭahâret”, 143 (No. 224).

⁷⁴ Azîmâbâdî, 'Avnu'l-ma'bûd, 2/36; Muhammed b. Ali b. Âdem el-İtyûbî, *Zahîretu'l-uķbā fî şerhi'l-Muctebā* (Kahire: Dâru'l-Mi'râc, 1416/1996), 4/339.

2.1.3. Tevellâ Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'de v-l-y kökünden türeyen kelimeler; yardımcı (el-Hac 22/78), amcaoğlu-asabe-sonraki nesil (Meryem 19/5), dost-velî/mevlâ/evliyâ/yönetici (el-Bakara 2/257, el-Mâide 5/51, Muhammed 47/11, el-Cuma 62/6,) işleri yürütme/üstlenme/yüklenme (el-Enfâl 8/72, er-Ra'd 13/11, Nûr 24/11, el-Ahzâb 33/6), dönme/çevirme (Âl-i İmrân 3/111), yönelme (el-Bakara 2/148) ve yüz çevirmek (Yûsuf 12/84) anlamlarındadır.⁷⁵

Konunun dağılmasının önlenmesi amacıyla burada sadece tevellâ kelimesinin geçtiği âyetler ele alınacaktır. İncelenen âyetlerin mefhumuna değinildikten sonra sadece ilgili bölüm üzerinde durulacaktır. Buradan hareketle Kur'ân-ı Kerîm'deki tevellâ fiilleri; inşirâf-dönmek/yönelmek, /imtinâ'/kaçınmak, dostluk, firar etmek, üstlenmek, aldırmamak ve yüz çevirmek anlamlarındadır.⁷⁶

2.1.3.1. Dönmek/Yönelmek

Hız. Mûsâ'nın Medyen suyunda iki kadının hayvanlarını suladığını ifade eden Kasas Sûresi 28/24. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَسَقَىٰ لَهُمَا ثُمَّ تَوَلَّىٰ إِلَى الظِّلِّ فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ

Onlara (hayvanlarını) suladı. Sonra sırtını gölgeye verdi/yöneldi ve Rabbim, gerçekten bana indireceğin her hayra muhtacım dedi.

Âyette zikredilen *tevellâ* sözcüğü, *vellâ* kelimesinin müradifidir. Bu ise bir yere dönmeyi/gitmeyi veya yönelmeyi ifade eder. Buradan Mûsâ'nın gölgeye yöneldiği/dönüp gittiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *tevellâ* sözcüğü *tevliye* ile eş değerdir. *Tevliye* ise yönelmek/iqbâl veya dönmek/gitmek/terk etmek/inşirâf anlamlarını barındırır. Kelimelerin kök anlam ile olan ilişkileri ise başkasıyla olan yakınlığı terk etmek bir diğer ifadeyle “uzaklaşmak”tır. Bu bağlamda Ezherî, *tevellâ* ve *tevliye* sözcüklerinin aynı anlamda kullanıldığını nakleder. O halde âyetin *Daha önceden gölgelendiği yere döndü* anlamında olduğu söylenebilir. Çünkü kelime *inşirâf*

⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 533-535; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuhfetu'l-erîb*, 322; Semîn el-Halebî, *'Umdetu'l-huffâz*, 4/341-344.

⁷⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 144.

anlamında kullanılacağı zaman *rucū* ' manasını barındırır.⁷⁷ Bu ise kök anlam olan ş-r- f'nin *dönme* anlamı üzerine kurulu olmasındandır.⁷⁸ Ayrıca ez-zıll sözcüğündeki lām-ı tarif yukarıdaki anlamı destekler niteliktedir.

Kelimenin 'ilā harf-i cerri ile kullanılmasından hareketle sözcüğe iqbāl/yönelme anlamı da verilebilir. Bu bağlamda Mûsâ'nın gölgeye *yöneldiği* anlamı ortaya çıkar. Aynı kullanıma *Herkesin yöneldiği bir yönü/kıblesi vardır* (Bakara 2/148) âyetinde rastlanmaktadır. Zira burada mefhum *yönelmek* üzerine kuruludur.⁷⁹

Müfessirlerin çoğu, Mûsâ'nın hayvanları suladıktan sonra ağacın gölgesine çekildiğini ve *Rabbim, gerçekten bana indireceğin her hayra muhtacım* sözünü, belki kendisine yiyecek bir şeyler verirler ümidiyle iki kadına ta'rîd ile ifade ettiğini söylerler.⁸⁰ Bu bağlamda Medyen'de yabancı olan Mûsâ'nın *yiyip* içeceği, geçimini sağlayıp sığınacağı bir yuvayı istemiş olması da muhtemeldir.⁸¹ Zira icâre akdine konu olan bu âyetle⁸² Mûsâ'nın, çalışma şartını kabul ederek bu iki kadından biriyle evlendiği sonraki âyetlerde belirtilmektedir (Kasas 28/27-29).

Tebük Savaşı'na katılmak isteyen fakat savaş için yeterli teçhizatın bulunmaması sebebiyle üzüntüden gözyaşları dökerek Hz. Peygamber'in yanından ayrılan sahâbîlerin durumunun ele alındığı et-Tevbe 9/92. âyetinde, *tevellâ* kelimesinin sırt dönme/idbâr anlamında olduğu görülmektedir.

تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ

İnfak edecek bir şey bulamadıklarından gözleri yaş dökerek [evlerine] dönenlere de (cihada katılmadıkları için sorumluluk yoktur.)

Tevellâ kelimesi burada idbâr/sırt dönme anlamındadır.⁸³ Ancak sırt dönme anlamı hükme ya da Hz. Peygamber'e karşı gelme değil, hakikî manada sırtı dönüp uzaklaşmayı yani dönüp gitmeyi ifade eder. Bunun ise *inşirâf* anlamı ile aynı manada

⁷⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/341; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 5/452; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/514; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 6/213; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 20/101.

⁷⁸ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 3/342.

⁷⁹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/85; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/225; Kefevî, *el-Külliyât*, 28.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/215; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 4/284; Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/258; Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, 4/268.

⁸¹ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 20/103.

⁸² Harun Bekiroğlu, *Kur'ân Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 138.

⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/624.

olduğu görülmektedir.⁸⁴ Ancak inşirâf kelimesinde “bir mekândan dönmek, bir şeyden başka bir şeye dönmek, gitmek” anlamları da mevcuttur.⁸⁵ Bu ise aslında uzaklaşmak anlamındadır.

2.1.3.2. Dostluk ve Yöneticilik

Kur’ân-ı Kerîm’de küfür ehlinin dost edinilmemesi gerektiğini ifade eden bazı âyetler bulunmaktadır. Bu âyetlerde kullanılan kalıp ise tevellâ ve türevleridir. Bu bağlamda *dost edinmek* anlamını ifade eden tevellâ kelimesi, kelimenin kök anlamından hareketle bir kişiyle yakınlaşarak *yardım/nuşret* etmek veya işlerini yürütme şekliyle *otoritelimâre* ile yakınlık kurmaktan türer. Arkadaşlık şahıslar arası yardımlaşma üzerine kurulu olduğundan tevellânın ifade ettiği anlam da yardım etmektir. Buradan hareketle kelimeye *düşmanın zıddı/dost* anlamı yüklenmektedir. Bu ise velâyet ve vilâyet masterlarından türemektedir. Ancak vilâyet mastarı başlı başına *otoriteyi* ifade eder.⁸⁶ İleride ele alacağımız üzere bu kelime ‘an harf-i cerri ile kullanılacağı zaman bu arkadaşlığın bitirilmesi anlamı kastedilir. Bu ise “yüz çevirmek” olarak adlandırılır.

Yukarıda ele alınanlardan hareketle Yahudi ve Hristiyanların dost/yardımcı ve yönetici edinilmemesi gerektiğini ifade eden el-Mâide 5/51. âyette bu kullanımla karşılaşılmaktadır:

وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ

Sizden kim onları dost/yardımcı/idareci edinirse o da onlardandır.

Taberî, Allah’ın bu âyette Yahudi ve Hristiyanların Müslümanlar tarafından yardımcı/dost/destekçi edinilmesini yasakladığını söyler.⁸⁷ Ayrıca aynı âyet, bu toplulukların birbirlerinin dostu olduklarını ifade etmektedir. Bu çerçevede onların müşriklerle, Müslümanların sırlarını birbirlerine vermek suretiyle yakınlık/dostluk kurdukları anlatılmaktadır.⁸⁸ Bundan dolayı Müslümanların onlara güvenip yaslanmamaları yönünde kelimenin kök anlamının dikkate alınması gerekir.

⁸⁴ Vâhidî, *el-Vasîl*, 2/518.

⁸⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, 3/343; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 9/189; Semîn el-Halebî, *‘Umdetu’l-ıhuffâz*, 2/322.

⁸⁶ Cessâs, *‘Ahkâmu’l-Kur’ân*, 4/99; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 15/449; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 15/411.

⁸⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/507.

⁸⁸ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/321.

Âyetin sebab-i nüzûlü göz önünde bulundurulduğunda özelde Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) genelde bütün Müslümanlar için inen bu âyet ile bu topluluklarla olan yardımlaşmanın/dostluğun bitirilmesi emredilmektedir. Zira Ubâde b. Sâmit ve Abdullah b. Übey b. Selûl ile Benî Kaynukâ' arasında bir antlaşma/sözleşme söz konusuydu.⁸⁹ Aksi halde Müslümanların sırlarının müşriklerin eline geçme tehlikesi bulunmaktaydı. Hatta bir sonraki âyette müşriklerin Yahudi ve Hristiyanları veli edinerek/yardımlaşarak onlar lehine Müslümanlara ihanet ettikleri belirtilmektedir.⁹⁰ İşte bu âyetin, yardımlaşma veya ortaklık kurma yönlerinden onlarla yarenlik edilmeyip kendileriyle bağlantıların koparılmasını emrettiği görülmektedir.⁹¹ Dolayısıyla âyet, kâfirlerin hiçbir açıdan Müslümana güven kaynağı olamayacağına aksine onların düşman kabul edilmesi gerektiğine delalet etmektedir.⁹² Bununla beraber âyetin din bağlamında onlarla yakınlık kuran/dost edinenlerin onlar gibi kâfir olacağını ifade ettiği de söylenebilir.⁹³ Buradan hareketle iki görüşün de birbirine yakın olduğu fark edilmektedir. Zira Müslümanlar aleyhine kâfirlere yardımcı olmak onlardan biri gibi olmaktır. Onlar ise zaten kâfirlerdir.⁹⁴ Dolayısıyla *Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu velî edinmeyin* (el-Mümtehine 60/13) âyetinde Allah'ın gazap ettiği kâfirlerin velî veya arkadaş edinilmesi yasağının⁹⁵ bu manayı destekler nitelikte olduğu göze çarpmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın Müslümanların velîsi olduğunu ifade eden âyetler de bulunmaktadır. Nitekim Allah, iman edenlerin; ihtiyaçlarını gidermek, hidayete erdirmek, onlara yardım etmek, amellerinin karşılığını vermek ve onları korumak gibi yönlerden velîsidir. Dolayısıyla bu anlamlar *otorite/vilâyet* masterından türemektedir.⁹⁶ Allah, sadece Müslümanların velîsidir yani emir kaynağıdır. Kâfirlerin velîlerinin ise

⁸⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 3/1775; Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 201.

⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/512.

⁹¹ Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, 2/392.

⁹² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/99.

⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/378.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/537.

⁹⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muştafâ Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Muessesetu Kurtuba, 1421/2000), 13/536.

⁹⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/339.

tāgūt olduğu bazı âyetlerde bildirilmektedir. Bu ise Allah'ın nimetlerine iman edenlerin ibadet, şükür vb. yönlerden, kâfirlerin ise inkâr ile karşılık vermeleri sebebiyledir.⁹⁷

Hiz. Peygamber'in, Allah'ın müminlerin velîsi olduğunu ifade ettiğı el-A'râf 7/196. âyette söz konusu kullanıma rastlanmaktadır:

إِنَّ وَلِيَّيَ اللّٰهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ

Kuşkusuz benim velîm, kitabı indiren Allah'tır. O, Salihlerin de velîsidir.

Müfessirler, bu âyette Allah'ın sâlihleri muhafaza ettiğini; yardımsız bırakmayacağını ve başkalarına ezdirmeyeceğı söylerler.⁹⁸ Kelimenin fiil ile tekrar zikredilmesi manaya istimrar ve teceddüt anlamları katmaktadır. Yani nasıl ki Allah, Peygamber'ine yardım ediyor ve onu koruyorsa sâlihlerle de aynı şekilde bu yardımını devam ettirmektedir.⁹⁹ Dolayısıyla âyette zikredilen velî/tevellâ kelimelerinin, bu anlamların tamamını barındırdığı ve bünyesinde sahiplik, idarecilik, üst merci anlamı taşıdığı görülmektedir.

2.1.3.3. *Firar etme*

Müslümanların savaşta kâfirlerle karşılaştıkları zaman savaştan firar etmemeleri gerektiğinin ele alındığı Enfâl Sûresi 8/15. âyette bu kullanımdadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمْ الْأَدْبَارَ

Ey İman edenler! Kâfirlerle savaşta karşı karşıya geldiğinizde onlara sırtlarınızı dönmeyin (firar etmeyin!)

Âyette geçen *felâ tuvellūhum el-edbār* cümlesi, *onlara sırtınızı dönmeyin* anlamındadır. Bu durumda sözcüğün *tevliyeden* türediğı görülmektedir.¹⁰⁰ Bu ise bahsi geçtiğı üzere inşirâf anlamlarındadır.

Firâr kelimesi, askerî anlamda değerlendirileceğı zaman kaçmak/kaçış anlamlarını ifade eder. Bu hususta askerden kaçan birine firârî denir.¹⁰¹ O hâlde

⁹⁷ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *İştikâku esmâ'illâh*, thk. 'Abdu Rabbil'-Huseyn el-Mubârek (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 114.

⁹⁸ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/589; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 4/2685; Kurtubî, *el-Câmi*, 9/417; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'aqli's-selîm*, 2/455.

⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/224.

¹⁰⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 145.

yukarıda ele alınan *felā tuvellū* nehyi, savaş esnasında düşmanla karşılaşmayıp *savaştan firar etme* anlamındadır.

Âyetin aynı anlamı ifade etmesine rağmen *savaştan kaçmak* şeklinde tercüme edilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira kaçmak kelimesi her ne kadar gizli bir şekilde ayrılmak, birinden kurtulmak için kaçmak¹⁰² anlamlarında değerlendirilse bile bu anlam için bir karîneye ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak firār kelimesinin başlı başına bu manayı ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca müfessirlerin kelimeye yüklediği anlamlar ile bu konudaki hadislerin varlığı, sözcüğün *firar etme* anlamında olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda tevellā kelimesinin hadislerde kullanımı bölümünde ele aldığımız helâk edici yedi şeyden birinin savaştan firār etme olduğunu ve farklı rivayetlerde hadiste zikredilen ilgili kelimenin yerine firārın kullanıldığını belirtmiştik. Bu görüşü destekleyen bir diğer ifade ise Vâkıdî'nin (ö. 207/823) nakletmiş olduğu ve Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile İslâm ordusunun Mûte Savaşı'ndan döndüklerinde Müslümanların, onların yüzlerine topraklar atarak “Allah'ın yolundan mı firār ettiniz” hadisinde görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'in “Onlar firārî değil kerrârdır; [yaptıkları, bir toparlanma hamlesidir]” sözü, savaştan kaçmanın *firār etme* olarak isimlendirdiğini göstermektedir.¹⁰³ Ayrıca Türkçe'de “savaştan kaçmak” şeklinde bir deyim de bulunmamaktadır.¹⁰⁴

Netice itibariyle söz konusu âyette geçen *el-edbār* sözcüğü sırt anlamını, *tuvellū* emri ise mef'ûllerle beraber *onlara sırtlarınızı dönmeyin* manasını ifade eder.¹⁰⁵ Âyetin siyakı savaş günü yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak hariç onlara sırtlarını dönenlerin bir diğer ifadeyle onlardan kaçmaya/savaştan firar etmeye yönelenlerin Allah'ın öfkesine uğrayacağını belirtir.¹⁰⁶ Buradan hareketle kelimenin iki mef'ûl birden aldığı ve bu âyetin kâfirlerle karşılaşıldığı zaman savaşmayıp *firār etmeyi* yasakladığı görülmektedir.¹⁰⁷

¹⁰¹ Ayverdi, “Firar”, 387.

¹⁰² Ayverdi, “Kaçmak”, 598.

¹⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Kitābu'l-Megāzî*, thk. Marsden Jones (Londra: Oxford Universty Press, 1966), 2/765.

¹⁰⁴ Ayverdi, “Kaçmak”, 598, 599.

¹⁰⁵ Taberî, *Cāmi'u'l-beyān*, 11/75.

¹⁰⁶ Zeccâc, *Me'āni'l-Kur'ân*, 2/405; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/166; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 4/2760.

¹⁰⁷ Tûsî, *et-Tibyān*, 5/91.

2.1.3.4. Üstlenmek/Yüklenmek/Organize Etmek

İfk hadisesinin ele alındığı Nûr Sûresi 24/11. âyette bu kullanımın olduğu görülmektedir:

وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ

İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen/yüklenen/organize eden için ise büyük bir azap vardır.

Ferrâ', kırâat âlimlerinin âyette geçen *kibrehû* kelimesindeki *kef* harfini ittifakla esreli okuduklarını ancak sadece Humeyd b. Kays el-'Arec'in (ö. 130/747-48) bu harfi ötreli okuduğunu söyler.¹⁰⁸ Bu hususta Zeccâc, ittifak edilen kırâat okuyuşuna göre (*kibrehû*) cümlenin anlamının "ıfk konusunda günahı yüklenen kimse" olduğunu diğer kırâat göre (*kubrehû*) anlamın "ıfk günahının 'büyüğünü' yüklenen kimse" yönüyle olduğunu söyler.¹⁰⁹ Ancak müfessirlerin bu ayırımı dikkat etmeden âyeti "günahın/mâsiyetin büyüğü" şeklinde tefsir ettiklerini belirtmemiz gerekir.¹¹⁰

Âyette zikredilen *tevellâ* kelimesinin ifade ettiği anlam *hamllyüklenmektir*.¹¹¹ İfk günahını *yüklenen* kişi bu işe ilk başlayan/elebaşdır.¹¹² Buna göre ifk hadisesini yayıp bununla Hz. Peygamber ve Ebû Bekr'e eziyet vermek isteyen münafığın cezası diğerlerine göre daha fazladır. Çünkü bu kişi, insanları etrafında toplayarak direktifleriyle ifk olayının yayılıp genişlemesine sebep olmuştur.¹¹³ Bunu ilk başlatan olması nedeniyle ifk günahının büyüğünü o yüklenmiştir.¹¹⁴

Ayrıca *tevellâ* kelimesi, burada vilâyetü'l-emr anlamından hareketle bir şeyi/işi yüklenmeyi ve bir olaya liderlik etmeyi ifade eder.¹¹⁵ Bu ise âyete sanki o "günahın sahibi" olduğu anlamını katar.¹¹⁶ Dolayısıyla âyetten, bu kişinin ifkin günahını ve yayılmasını üstlenmiş olduğu ele alınmaktadır.¹¹⁷ Bu da *velî* kelimesindeki yöneticilik

¹⁰⁸ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'an*, 2/247.

¹⁰⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, 4/35.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 301; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/192; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/530.

¹¹¹ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'an*, 2/64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/191; Celâleddîn el-Mahallî - Celâleddîn es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 351.

¹¹² İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, 3/224.

¹¹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 5/161.

¹¹⁴ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 8/5043.

¹¹⁵ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, 4/344.

¹¹⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 144.

¹¹⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 15/452.

ve idarecilik anlamıyla ilişkilidir. Zira iftira hadisesine katılanlar da elebaşının yönlendirmelerini arka çıkmıştır.

2.1.3.5. Yüz Çevirmek

Kur'ân-ı Kerîm'de v-l-y kökünden türeyen fiillerden *yüz çevirmek* anlamını ifade eden kalıplar *tefe`'ul* ve *tef`il* sığalarıdır. Bu iki kalıp dışında yüz çevirmeyi ifade eden bir kullanıma rastlamadık. Öncelikle *tef`il* kalıbında olan kullanımlara değindikten sonra *tefe`'ul* kalıbındaki âyetleri ele alacağız.

Kur'ân'da *tef`il* kalıbından türeyen fiillerin mâzi formu *vellâ* şeklindedir. Fiilin mastarı olan *tevliye* ise inşirâf, iqbâl ve `i`râd anlamlarını barındırır.¹¹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelimenin mâzî, muzâri ve emir formlarındaki kullanımları incelendiği zaman emir formlarının tamamen iqbâl anlamında olduğu görülmektedir. Ayrıca bu emirlerin tamamı kible olarak Kâbe'ye *yönelmeyi* emreden el-Bakara 2/144, 149, 150. âyetlerdedir.

Kelimeye `i`râd veya inşirâf anlamlarının yüklenmesi ise sözcüğün çoğunlukla sentaks açısından aldığı i`râb/hâl yönüyledir.¹¹⁹ Bu çerçevede *vellâ* kelimesi, genelde *dubr*, *edbâr*, *idbâr*, *mudbir/in/en* sözcükleriyle kullanılmıştır. Bu âyetlerde zikredilen *edbera* fiili, kök anlam itibariyle ön tarafın zıddını, bir şeyin sonunu, arkasını ifade eder.¹²⁰ Bu ise kullanıma göre ön tarafı göstermemek yani sırt dönmek anlamında değerlendirilir.¹²¹ Bununla beraber *vellâ* kelimesi de bazen *edbera* anlamında kullanılır.¹²² Bu ise sözcüğün kök anlamı çerçevesinde insana en yakın tarafının sırt olması veya peş peşe anlamından hareketle sırtın, insanın hemen ardında bulunması sebebiyledir.¹²³ Dolayısıyla iki kelimenin de aynı anlamları ifade ettikleri fark edilmektedir.

Bu çerçevede *vellâ mudbiren* cümlesinde anlam “sırtını çevirerek dönmek” üzerine şekillenmektedir. Dolayısıyla d-b-r kelimesinin “hâl” olduğu yerlerde bu sözcük cümle anlamını pekiştirmek için kullanılmıştır. Yani bu hâl, aslında cümlede olmasa

¹¹⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 15/452.

¹¹⁹ Muhammed Hasen Cebel, *Mu`cemu'l-İştikâk el-Muaşşıl li `elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Mektebetu'l-`Âdâb, 2010), 4/1941.

¹²⁰ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 2/324.

¹²¹ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/653.

¹²² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-`Ayn*, 4/401.

¹²³ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/459, 460.

bile mefhum yine anlaşılır.¹²⁴ Bu şekildeki hâl, lâzimî hâl olarak isimlendirilip âmile tekit için değerlendirilir.¹²⁵ Bu bağlamda *vellâ/döndü* fiili, zaten *edbera/sırt çevirdi* anlamına gelir. Çünkü döndüğü zaman sırt da çevrilmiş/dönülmüş olmaktadır. Aynı durum, *Doğduğum gün, öleceğim gün ve canlı olarak diriltileceğim gün bana selâm olsun* (Meryem Sûresi 19/33) âyetinde, insanın ölü olarak dirilmesinin mümkün olmamasına rağmen tekit için *'ub 'aşu hayyen* cümlesinde de görülmektedir.¹²⁶

Ayrıca *edbera* fiili, bazen kaçıp gitmeyi ifade eder.¹²⁷ Kelimeye *gitmek* anlamının yüklenmesi ise inşirâf manasından kaynaklanmaktadır. Zira inşirâf, bazen bir yerden başka bir yere dönmeyi/gitmeyi ifade eder.¹²⁸ Bu bağlamda *Asanı at! Mûsâ, asasının yılan gibi hareket ettiğini görünce arkasına bakmadan vellâ mudbiren/sırtını dönüp kaçtı* (en-Neml 27/10) âyetinde bu kullanımdadır.¹²⁹ Aynı anlama, Müslümanların Huneyn Savaşı'nda hezimete uğramalarının ele alındığı ve bu durumu düşmana sırtlarını çevirerek döndüklerini *velleytum mudbirîn* olarak tabir eden et-Tevbe 9/25. âyetinde de rastlanmaktadır.¹³⁰ Dolayısıyla bu iki kelime bir araya geldiği zaman sırt çevirerek gitmeyi/dönmeyi ifade eder. Âyetin muhtevasına göre savaştan firar etmek (el-Enfâl 8/15), kaçmak (el-Kasas 28/31) veya gitmek (el-Enbiyâ 21/57) anlamlarında değer kazanır. Bu anlamların elde edilmesi ise kelimenin inşirâf manası üzerine yoğunlaşması sebebiyledir.

Yukarıda ele alınanlar dışında hâl, farklı bir kelime olup âyetin muhtevasına göre incelendiği zaman *'i'râd* anlamında değer kazanabilir. Mesela *Allah'ın âyetleri kendisine okunduğu zaman vellâ mustekbiran/kibirlenerek "yüz çevirir"* (Lokmân 31/7) âyetinde hâl olan *mustekbiran* kelimesi, sıbakındaki *vellâ* fiiline kibirlenerek *'i'râd/imtinâ etmek/kabul etmemek/reddetmek* anlamını yükler.¹³¹

Tevellâ kelimesinin “yüz çevirmek” anlamına değinmeden önce belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise “tefe‘ul” kalıbından türeyen bu kelime ile *edbera*

¹²⁴ Muştafâ el-Ğalâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabîyye*, 3/474.

¹²⁵ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-Behcetü'l-Marđiyye*, thk. Seyyid Şadık eş-Şirâzî (Lübnan: Dâru'l-'Ulüm, 1433/2012), 1/325.

¹²⁶ *el-Mecmû'atu'n-nâşiye*, nşr. Mehmet Nuri Nas (Midyat: b. y., ts.), 2/263.

¹²⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, 6/2529.

¹²⁸ İbn Fâris, *Meğâyisu'l-luğa*, 3/343; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 9/189.

¹²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/14.

¹³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/387; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/42; Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 3/76.

¹³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/541; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/19; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*, 3/373.

fiilinin aynı âyetinde kullanıldığı zaman aralarında ince bir ayrımın olmasıdır. 'İdbār, bir şeyi arkada bırakmaktır. Bu ise sırtın arkada olması sebebiyle sırt dönme olarak isimlendirilir. Tevellā ise aynı anlamı barındırmakla beraber aslında başkasını tercih etme/dost edinme anlamı üzerine yoğunlaşır. Örneğin cehennemın şiddetli azabının ele alındığı *ted'ū men 'edbera ve tevellā* (el-Meâric 70/17.) âyetinde bu kullanıma rastlanmaktadır. Zira bu âyetinde onların hakka sırtlarını dönüp batılı dost edindikleri; hakka 'idbār, tã'at'e tevellā ettikleri görülmektedir. Bu ise hakkı kabullenmeyip itaat etmeyi reddettikleri ya da itaati reddedip imanı kabul etmedikleri anlamını barındırmaktadır.¹³² Bu yönüyle tevellā kelimesinin imtinā' anlamı öne çıkmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de "yüz çevirmek" olarak tefsir edilen bazı tevellā sözcükleri imtinâ etmek, fizikî olarak yüz çevirmek, sırt dönüp gitmek/ayrılmak ve aldırnamak anlamlarındadır. Ayrıca tevellā kelimesi, asıl olarak bedenî durumlarla alakalıdır.¹³³ Şimdi bu kullanımları ele alacağız.

2.1.3.5.1. İmtinâ Etmek

'Arağe fiilinin etimolojik tahlilinde belirttiğimiz üzere bu kelime bazen *mâni kılmak* anlamında değerlendirilir. Nitekim *Yeminlerinizde Allah'ı çokça anarak O'nu, iyilik yapmaya, takvalı olmaya ve insanların arasını düzeltmeye mâni/engel kılmayın* (el-Bakara 2/224) âyetinde bu manadadır. Herhangi bir işi yapmaya mâni olan durum, 'arağe fiili ile ifade edilir.¹³⁴ Buradan hareketle tevellā kelimesine yüklenen bir diğer anlam ise *mâni* kelimesinin ifti'âl kalıbına konarak elde edilen *imtinā'* anlamıdır.¹³⁵ Bu kelimenin ifade ettiği mana ise "kaçınmak, çekinmek, geri durmak"tır.¹³⁶ Bu manalar ise "reddetmek, kabul etmemek" anlamlarıyla eş değerdir. Bu bağlamda bu sözcük de 'ebā fiili ile yakından ilişkilidir.¹³⁷

Ebû Hilâl el-Askerî, tevellā kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından bir tanesinin imtinā' olduğunu söyler. Ayrıca ilk dönem müfessirlerinden Mukâtil, Taberî, Mâtürîdî ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) gibi âlimler, tevellā sözcüğünün

¹³² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 23/264; Mâverî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 6/94; Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 5/245; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 29/165.

¹³³ Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 1/462.

¹³⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/455.

¹³⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 144.

¹³⁶ Ayverdi, "İmtinâ", 558.

¹³⁷ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 14/3.

imtinā‘ anlamında olduğunu varsaydığımız bazı âyetlerini, ‘ebā kelimesiyle veya *tereke* fiili ile tefsir etme yoluna gitmişlerdir. Aynı zamanda Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1878/1942) bazen *istinkāf*, bazen de *kabul etmemek* kelimeleriyle, İbn Âşûr (ö. 1879/1973) da benzer bir yaklaşım sergileyerek bazen “kabul etmemek” şeklinde yorumlamıştır.¹³⁸

Kur’ân’daki *tevellā* kelimesi bazı âyetlerde “yüz çevirmek” anlamı üzerine kuruludur. Ancak âyetin muhtevasına göre bu anlam *reddetme/geri durma/kaçınma* manaları üzerine yoğunlaşır. Bu âyetlerin tefsirlerinde yine ‘e‘*raḍe* fiili kullanılır. Ancak her ‘e‘*raḍe* fiilinin “yüz çevirmek” anlamında olmadığını belirtmemiz gerekir. Zira müfessirlerin bu ve benzeri âyetleri ‘e‘*raḍe* fiili ile tefsir etmeleri, bu sözcüğün her zaman *yüz çevirmek* anlamında olduğunu göstermez. Dolayısıyla bazı âyetlerdeki anlam, ‘e‘*raḍe* fiilinin *mâni kılma* anlamından türetilen *imtinā‘/reddetme/geri durma/kaçınma*dır. Söz konusu âyetleri tefsir eden müfessirlerin ilgili bölümü ‘e‘*raḍe* fiilinin zikrettiğimiz anlamını kastederek yorumladıklarını düşünüyoruz. Öyle ki genelde bu âyetleri dönme, terk etme, kabul etmeme gibi kelimeler ile tefsir etmeleri aslında maksadın bu anlam üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Buradan hareketle Nisâ Sûresi 4/89. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ

حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا

...Allah yolunda hicret etmedikleri sürece onları velî edinmeyin. Eğer bundan imtinâ ederlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün...

Mukâtil, Mâtürîdî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve İbn Ebû Zemenîn (ö. 399/1008) bu âyeti ‘ebā fiili ile tefsir etmiş, âyete ise hicret etmeyi reddederlerse/kaçınırlarsa anlamını yüklemişlerdir.¹³⁹ Taberî ve Mekkî b. Ebû Tâlib ise bu kelimeyi ‘edbera fiili ile yorumlamışlardır.¹⁴⁰ Ayrıca Zeccâc, söz konusu kelimeyi

¹³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/395; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 8/501; Mâtürîdî, *Te‘vîlât*, 3/293; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/374, 442; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/55, 280; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 5/152.

¹³⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/395; Mâtürîdî, *Te‘vîlâtü Ehli’s-sünne*, 3/293; Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, 1/374; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîz*, 1/394.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 7/291; Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1410.

aynı şekilde tercüme ederek sözcüğü hicret ile ilintilemiştir.¹⁴¹ Aynı şekilde Cessâs âyette zikredilen *Allah yolunda hicret edinceye kadar onları velî edinmeyin* cümlesinden hareketle bir kimsenin Müslüman olması, hicret etmese bile öldürülmesini gerektirmediği tezinden hareketle tevellâ fiilini misli ile tefsir ederek bu kelimenin iman ve hicrete döndüğünü söylemiştir.¹⁴² Ancak Begavî (ö. 516/1122), İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), Tabersî (ö. 548/1154), Kurtubî (ö. 671/1273) ve sonraki müfessirler kelimeyi 'e'raḍe ile tefsir etme yoluna gitmişlerdir.¹⁴³

Yukarıdaki âyette geçen tevellâ kelimesinin 'i'râḍ ile tefsir edilmesi, görüldüğü üzere hicrî altıncı asırdan itibaren başlamıştır. Dolayısıyla ilk dönem müfessirlerinin bu âyetteki kelimeye yüklediği *reddetme/kaçınma* anlamlarının âyetin muhtevasına daha uygun olduğu görülmektedir. Bu bağlamda sözcüğe yüklenilen *yüz çevirmek* anlamının kinayeli olarak bu manayı barındırdığı söylenebilir. Bu anlam ise 'i'râḍ sözcüğünün barındırdığı imtinâ' anlamıyla eş değerdir. Buradan hareketle âyet siyak-sibak çerçevesinde değerlendirildiğinde meâlin; *Eğer hicretten "yüz çevirirlerse" onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün* anlamına nazaran *Eğer hicret etmekten geri dururlarsa/kaçınırlarsa/reddederlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün* şeklinde olmasının daha anlaşılır olacağı görülmektedir.

Ayrıca Hz. Peygamber'e, Yahudiler arasında adaletle hükmetmesinin emredildiği *Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet... Eğer hükmünü reddederlerse/geri dururlarsa/kaçınırlarsa bil ki Allah, bazı günahları sebebiyle kendilerini cezalandırmak istiyor...* (el-Mâide 5/49) âyetinde de bu kullanımdadır.¹⁴⁴

2.1.3.5.2. Fizikî Manada Yüz Çevirmek

Kur'ân'daki 'i'râḍ sözcüklerinin hakikî manada "yüz çevirmek" anlamında kullanılmadığını, âyetlerdeki ifadelerin daha çok mecaz anlam üzerine yoğunlaştığını belirtmiştik. Ayrıca tevellâ kelimesinin, 'i'râḍ sözcüğünün fizikî manada *yüz çevirmek* anlamını yüklediğini düşünüyoruz. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in Abdullâh İbn

¹⁴¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/88.

¹⁴² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/188.

¹⁴³ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 323; İbn Atıyye, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 2/89; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 3/126; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 6/507; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/152.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/501; Semerkandî, *Tefsîru's-Semerḳandî*, 1/374; Vâhidî, *el-Basîṭ*, 7/416; Râzî, *Meḳâtîhu'l-gayb*, 12/16; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 8/43.

Ümmü Mektûm’a (ö. 15/636) *yüz çevirdiğini* ele alan ‘Abese Sûresi 80/1. âyetinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى

Kendisine amā geldi diye suratını astı/eksitti ve yüz çevirdi/tevellâ

Allah resûlünün yanında müşriklerin ileri gelenlerinin olduğu bir sırada Abdullâh İbn Ümmü Mektûm Hz. Peygamber’e “Ey Muhammed! Bana dini öğret” dedi. Ancak Hz. Peygamber yüzünü ondan çevirip başkalarına yönelerek: “Ey falan kişi! Dediğimde bir beis görüyor musun?” diye sordu. O da “Hayır! Söylediklerinde bir beis yok” şeklinde cevap verdi.¹⁴⁵ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber’in müşriklere Müslümanlığı anlattığı bir esnada İbn Ümmü Mektûm Allah’ın ona öğrettiği şeyleri kendisine öğretmesini istemiş ancak bu davranışa hoşnutsuzluk gösteren Hz. Peygamber, Allah tarafından uyarılmıştır.¹⁴⁶

Zeccâc, Hz. Peygamber’in Kureys’in ileri gelenlerini İslâm’a davet ettiği esnada onlarla meşgul olup İbn Ümmü Mektûm’a *yönelmediğini*, Allah’ın da Müslümanlardan herhangi birine karşı bunu yapmaması hususunda kendisine emirde bulunduğunu söyler.¹⁴⁷ Bu bağlamda *tevellâ* kelimesinin ‘i’râd anlamında olduğu görülmektedir.¹⁴⁸ Ancak son devir din âlimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi, kelimeye *döndü* anlamını yükledikten sonra o da âyeti ‘i’râd kelimesi ile tefsir etmiştir.¹⁴⁹ Dolayısıyla müfessirlerin ‘i’râd sözcüğünün harf-i cerrini iki farklı şekilde yorumladıkları fark edilmektedir:

Bazı müfessirler *tevellâ* kelimesini ‘e’*raḍe bi vechihî* ile tefsir etmişlerdir.¹⁵⁰ Bu ise *yüz çevirmek* anlamında olup hakiki manadadır. Çünkü *bā* harf-i cerri ve *vech/yüz* kelimeleri, sözcüğün hakiki manada olduğunu gösterir niteliktedir. Ayrıca

¹⁴⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvaṭṭa’*, nşr. Muḥammed Fu’âd ‘Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâ’i Turâsî’l-‘Arabî, 1985/1406), “Kur’ân”, 8 (1/203).

¹⁴⁶ Abdullah Aydın, “İbn Ümmü Mektûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/434.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/283.

¹⁴⁸ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 5/437.

¹⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 8/413.

¹⁵⁰ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/446; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 10/130; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 1382; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 9/27; Kurtubî, *el-Câmi’*, 22/69.

rivayetlerdeki başkasına yönelmek/'iḳbāl anlamı da bu kullanımı desteklemektedir.¹⁵¹ Çünkü bu kelime, yüzünü bir yöne çevirmeyi ifade eder.¹⁵²

Bazı müfessirler ise *tevellā* sözcüğünü 'e'raḍe/'an ile yorumlamışlardır.¹⁵³ Bu da kelimenin *yüz çevirmek* anlamında değer kazandığını göstermektedir. Bu durumda ilgili sözcük hem hakikî hem de mecazi anlam ifade edebilir. Hakikî manada kullanılması, yukarıda ele aldığımız anlamı destekleyecektir. Ancak mecazi anlamda ele alındığı zaman soğuk davranmak, ilişkisini kesmek veya ilgilenmeyip aldırmamak, umursamamak anlamlarını ifade edecektir. Kelimenin bu anlamları barındırması mümkündür. Zira Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a soğuk davranması söz konusu olabilir. Ancak Hz. Peygamber, İslâm'a davet esnasında İbn Ümmü Mektûm tarafından sözünün kesilmesini hoş karşılamayıp hoşnutsuzluğunu göstermiştir. Zira Ferrâ', Hz. Peygamber'in, sözünün kesilmesini hoş karşılamadığını söyler.¹⁵⁴ Nitekim o esnada Kureyş'in ileri gelenlerine İslâm'ı anlatırken İbn Ümmü Mektûm soru sorarak sözünü kesiyordu.¹⁵⁵ Ayrıca bu durumu tekrarlıyordu.¹⁵⁶ Bu bağlamda Hz. Peygamber yüz çevirerek hoşlanmadığını göstermiş oldu. Öyle ki 'abese/yüzünü astı/kaşlarını çattı.¹⁵⁷

Ayrıca 'i'râḍ sözcüğü kalbî, *tevellā* sözcüğü ise bedenî durumlar için kullanılmaktadır. Bununla beraber Hz. Peygamber'in bir tarafa döndüğünde bütün vücuduyla döndüğü bilinmektedir.¹⁵⁸ O halde İbn Ümmü Mektûm'dan, 'i'râḍ kelimesinin *yüz çevirmek* anlamında değerlendirilmesinde etken iki anlamdan bir olan iki omuz arası genişliğinin gösterilmemesi manası çerçevesinde yüz çevirdiği söylenebilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in kalben İbn Ümmü Mektûm'dan rahatsız olmadığı fakat hoşnutsuzluğunu bedenî olarak gösterdiğini düşünüyoruz. Aksi halde 'i'râḍın kullanılması, ona buğz etmeyi ifade edecektir. Bu anlama ilave olarak âyet sonunda nazım açısından 'i'râḍ fiili yerine benzer mana barındıran *tevellā* sözcüğünün

¹⁵¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/589; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 12/8050; Vâhidî, *Esbābu'n-nuzûl*, 471; Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, 4/362.

¹⁵² Ayverdi, "Yönelmek", 1364.

¹⁵³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/102; Mâverî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 6/202; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/536.

¹⁵⁴ Ferrâ', *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 3/235.

¹⁵⁵ Kuşeyrî, *Leṭâifu'l-İşârât*, 3/392.

¹⁵⁶ Vâhidî, *el-Basîṭ*, 23/210.

¹⁵⁷ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Ḳur'ân*, 6/154.

¹⁵⁸ M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 38/497.

kullanılmış olabileceği de ayrı bir detaydır. Zira tevellâ sözcüğü, 'i' rāda nazaran âyetin sonuna daha uygun düşmektedir. Bu durumda tevellâ kelimesinin “yüz çevirmek” anlamını ifade edebilmesi için gereken 'an harf-i cerrinin âyette yer almaması problem teşkil etmemektedir. Çünkü bu harf-i cerrin mahzûf olduğu ve âyetin takdirinin tevellâ 'anhu olduğu söylenebilir.

Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a yüz çevirip müşriklere yönelmesinin gerçekleştiği ortamdır. Lider konumundaki bu müşriklerin Müslüman olmaları hâlinde pek çok kişi de etkilenecek Müslüman olacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, şahsî bir husumet ya da nefretten dolayı İbn Ümmü Mektûm'a suratını asmamış ve ondan yüz çevirmemiştir. Sözünün kesilmesi sebebiyle diyalogta kesinti olması sonucu onların Müslüman olmayacakları endişesi kendisine zor gelmiştir. Öyle ki kaygılanmış ve bu durum yüzünde belirgin hale gelmiştir. Dolayısıyla zahiren İbn Ümmü Mektûm'a yüz çevirmesi, aslında onların Müslüman olmayacakları endişesi sebebiyledir.¹⁵⁹

Aynı kullanıma Yûsuf peygamberin kardeşi Bünyâmin'i yanında tutması olayını ele alan Yûsuf Sûresi 12/84. âyetinde de rastlanmaktadır:

وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ

Onlardan yüz çevirdi/tevellâ ve ey Yûsuf'a olan tasam! dedi.

Ya'kûb peygamberin oğulları, Bünyâmin'in Mısır'da tutulduğu haberini kendisine iletince Yûsuf hakkındaki kederi yeniden depreşti. Öyle ki üzüntüden gözlerine ak inmişti. Olayı işittiği oğullarından yüz çevirmişti (Yûsuf 12/81-84). Bu konuda müfessirler, tevellâ sözcüğünü 'e' rāde kelimesi ile tefsir etmişlerdir.¹⁶⁰ Ya'kûb'un onlardan yüz çevirmesi, işittiği lafları beğenmemesi; hoş karşılamaması sebebiyledir.¹⁶¹ Bu ise ciddi manada kalbi daralan Ya'kûb peygamberin onlarla olan konuşmasını uzatmak istemediğini göstermektedir.¹⁶² Dolayısıyla hem Yûsuf hem de

¹⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/417, 419.

¹⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/293; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/337; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/247; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 5/3617; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/57; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 658; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/430.

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/315.

¹⁶² İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 4/269; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 18/196.

Bünyâmin'in acıları üst üste binince olayı kendisine anlatan oğullarından yüzünü döndüğü fark edilmektedir.¹⁶³

Müfessirlerin bir kısmı tevellâ kelimesini tefsir ederken sözcüğü 'e' *raḍelinşarefe bi vechihî* veya *zâle bi vechihî 'anhum* cümlesi ile yorumlamışlardır.¹⁶⁴ Ancak Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Fahreddîn Râzî, Ya'kûb peygamberin 'i'râḍ ettikten sonra onların yanlarından ayrıldığını söyler. Ayrıca Fahreddîn Râzî, Ya'kûb peygamberin çocuklarından ayrıldıktan sonra tekrar oraya döndüğünü belirtir.¹⁶⁵ Bu şekildeki anlam, kanaatimizce tevellâ kelimesinin orijinal manasına bağlı kalınarak yapılmış bir yorumdur. Ayrıca âyetin sibakı diyalogun devam ettiğini gösterdiğinden bu minvalde bir geri dönüşün varlığından bahsettiğini düşünüyoruz. Ya'kûb peygamberin bu davranışının kalbî değil bedenî olduğundan hareketle bir darılma göstergesi olduğu kanaatindeyiz.

Netice itibariyle müfessirlerin kelimeyi 'i'râḍ sözcüğü ile tefsir ettikleri görülmektedir. Buradan hareketle âyetin sibakında Ya'kûb peygamberin oğullarıyla konuşmaya devam etmesinin belirtilmesi ile işittiği olaya hoşnutsuzluğunu göstermesi bağlamında ve bedenen/iki omuz arasını göstermemek/bir kenarını göstermek anlamında *yüz çevirmek* olarak kullanıldığı kanaatindeyiz.

2.1.3.5.3. Dönüp Gitmek/Ayrılmak

Tevellâ kelimesi, 'an harf-i cerri ile takdiri veya lafzen kullanıldığı zaman 'i'râḍ ve yakınlığı terk etme anlamlarında değerlendirilir.¹⁶⁶ Nitekim bazı âyetlerde inşirâf/dönüp gitme/ayrılma yani yakınlığı terk etme manasında kullanılmışlardır. Buradan hareketle Semûd kavmine gönderilen Sâlih peygamberin kıssasının ele alındığı el-A'râf 7/79. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ

Onlardan ayrıldı/tevellâ ve "Ey Kavmim! Gerçekten ben rabbimin mesajını size tebliğ etmiş ve size nasihat etmiştim; ancak siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz" dedi

¹⁶³ Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 10/196.

¹⁶⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 6/181; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 3/272; Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân*, 3/346; Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 10/196.

¹⁶⁵ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/173; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 18/196.

¹⁶⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 534.

Kur'ân kıssaları, okuyucuyu doğru bir düşünceye yönlendirme amacı da taşır.¹⁶⁷ Bir imtihan olarak kendilerine verilen deveyi kesmeleri sonucu Sâlih peygamberden, gerçekten peygamber ise vaad ettiği azabı getirmesini isteyen Semûd halkı, şiddetli bir sarsıntı sonucu yurtlarında cāşimîn/diz üstü çöküp kaldı (el-A'râf 7/77-79). Bu durumda Sâlih peygamber yukarıdaki kelimini ifade etti. Ancak müfessirlerin Sâlih peygamberin bu sözü onların ölümünden önce mi sonra mı söylediği hususunda farklı görüşler ifade ettikleri görülmektedir. Bu görüşlerin; *fe tevellâ* ifadesinin baş kısmında yer alan *fe* harfinin ta'kîbiyye anlamında olduğunu söyleyenlere göre azaptan önce olduğu, Sâlih peygamberin *tevellâ* kelimesinden sonra sarf ettiği ve özellikle *siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz* cümlesinden hareketle azaptan sonra ayrıldığı üzerine şekillendiği fark edilmektedir.

Ferrâ', peygamberi içlerinden *ayrılmadığı* müddetçe Allah'ın hiçbir kavmi helâk etmediğini söyler.¹⁶⁸ Bu bağlamda Taberî, Semûd kavminin azabı hemen istemesi sebebiyle Allah'ın üç güne kadar azabın kendilerine geleceğini vahyetmesi üzerine Sâlih peygamberin onlara sırtını *dönüp gittiğini* ayrıldığını belirtir.¹⁶⁹ Ayrıca Mâtürîdî, kelimeyi 'i'râd ile tefsir ettikten sonra Sâlih peygamberin aralarından ayrıldığını söyler.¹⁷⁰ Buradan hareketle kelimeye *yüz çevirmek* anlamı yüklenirse, oradan ayrıldığına dair bir karineye ihtiyaç duyulacağı görülmektedir. Çünkü 'i'râd kelimesinde dönüp gitme anlamı mevcut değildir.

Sâlih peygamberin ifade ettiği sözler incelendiği zaman âyette zikredilen *yâ kavmi* ile başlayan cümlelerin ölülere hitap edemeyeceğini; bunun ise onların canlı olduğunu gösterdiğini özellikle *siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz* ifadesinin onları muhatap aldığını bu sebeple *tevellânın* onlar ölmeden önce olduğu söylenmiştir.¹⁷¹

Semerkândî, Sâlih peygamberin bu sözleri onların ölümünden sonra bir hüznün göstergesi olarak söylediğini söyler.¹⁷² Bu bağlamda Fahreddîn Râzî, bir kimsenin ölü dostuna “Seni ne kadar uyardım ama dinlemedin!” diyebileceğini ayrıca Sâlih

¹⁶⁷ Bekiroğlu, *Kur'ân Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi*, 99.

¹⁶⁸ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/385.

¹⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/304; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 4/2436.

¹⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/485.

¹⁷¹ İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Alî Mu'avvaḍ - Âdil Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 9/202.

¹⁷² Semerkandî, *Tefsîr*, 1/553; Vâhidî, *el-Vasîf*, 2/385.

peygamberin, Hz. Peygamber'in Bedir ölülerine hitap etmesi gibi kavmine seslenmiş olabileceğini söyler.¹⁷³ Nitekim Hz. Peygamber, kuyulara atılan Bedir müşriklerinin ölülerine “Rabbinizin vaadini hak buldunuz mu?” diye sorunca etrafındakilerin onun ölülerle konuşmasına şaşırması üzerine “Onlar sizden iyi duyarlar ancak cevap vermeye güç yetiremezler” buyurmuştur.¹⁷⁴ Bir diğer husus ise âyetteki fâ harfinin ta'kibiyye anlamında olmasıdır.¹⁷⁵ Buradan hareketle âyetin zahirine göre Sâlih peygamberin onları diz üstü çökmüş bir halde gördükten sonra gittiği/ayrıldığı görülmektedir.¹⁷⁶

Netice itibariyle ister azaptan önce ister sonra olsun söz konusu kelime inşirâf anlamında olup bulunduğu yerden ayrılma/dönüp gitme manasındadır. Buna göre âyet sibakına da uygun hale gelecek ve âyetin muradı daha iyi anlaşılacaktır. Aksi halde önceki âyette onların helâk olduklarına değinilmektedir. Bu ise Sâlih peygamberin helâkten sonra bu sözlerini söylediği fikrini desteklemektedir. Sözcüğe yüz çevirmek anlamı yüklenirse helâk olan halktan nasıl yüz çevirebilir? sorusu, sorulması muhtemel sorular arasındaki yerini koruyacaktır.

Aynı durum, Şuayb peygamberin kıssasının ele alındığı *onlardan ayrıldı* ve “*Ey Kavmim! Gerçekten ben rabbimin mesajlarını size tebliğ etmiş ve size nasihat etmişim. Şimdi ben, kâfir bir kavme nasıl üzülebilirim? dedi*” âyetinde de görülmektedir¹⁷⁷ (el-A'râf 7/93). Burada da müfessirler arasında Şuayb peygamberin azaptan önce mi sonra mı ayrıldığına dair fikir ayrılıklarının var olduğu görülmektedir.¹⁷⁸ İlginç olan ise bazı meallerin Sâlih ve Şuayb peygamberlerin kıssalarının ele alındığı bu âyetleri, birinde *yüz çevirmek* diğerinde *ayrılma* olarak değerlendirmesidir.¹⁷⁹ Ancak her iki âyetin de aynı durumu ifade ettiği âşikârdır.

2.1.3.5.4. Aldırmamak

İ'râd sözcüğünün Kur'ân-ı Kerîm'deki manalarından bir tanesinin aldırmamak/umursamamak anlamlarında olduğunu belirtmiştik. Aynı anlam, tevellâ

¹⁷³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/174.

¹⁷⁴ Müslim, “Cennet”, 76.

¹⁷⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/335.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/468.

¹⁷⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/326; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/358; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 4/2455; Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 8/8; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/14.

¹⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/190.

¹⁷⁹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*, ed. Mehmet Okuyan (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007), 89, 91.

kelimesi için de kullanılmaktadır. Bazen mecazi olarak ‘ademu’l-’iktirās/umursamamak anlamında değerlendirilir.¹⁸⁰ Bu manada olduğu âyetler genellikle Hz. Peygamber ile alakalıdır. Tebliğ vazifesinde karşılaşılan zorlukları umursamamanın öne çıktığı bu âyetlerde aslında Hz. Peygamber’e bir teselli verme söz konusudur. Buradan hareketle Saffât Sûresi 37/174. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَقَوْلٌ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ

Bir süreye kadar onlara aldırma

Bu âyet, Hz. Peygamber’e teselli anlamında olup müşriklerin eziyetlerine sabretmesi,¹⁸¹ bir diğer ifadeyle eziyetlerini görmezden gelmesi¹⁸² manasındadır. O halde *tevelle* emri, ‘i’râd sözcüğünde olduğu gibi mecazi anlamda Hz. Peygamber’in onların söylediklerine aldırmasını, yaptıklarını umursamamasını, iman etmemelerinden dolayı üzülmemesini ve onları önemsememesini ifade etmektedir.¹⁸³ Aksi halde *bir süreye kadar onlardan* “yüz çevir” cümlesinin, hakiki manada olduğu kesinlikle düşünülemez.

Âyette zikredilen *bir süreye kadar* cümlesinde sınırlı tutulan süre, tehdit olarak yorumlanmış ve Bedir, kıyamet günü veya ölecekleri gün anlamlarında yorumlanmıştır. Bu konuda Zeccâc, bu sürenin kendilerine mühlet verilen gün olduğunu söyler. Bu çerçevede âyete, onlarla savaşmakla emroluncaya kadar kendilerinden ‘i’râd et/yüz çevir anlamı yüklenmiştir. Bu şekilde yorumlanan âyet, “seyf âyeti”nin neshettiği âyetlerden bir tanesi olarak nakledilmektedir. Ayrıca âyette sibaktan da anlaşılacağı üzere önceki peygamberlere olduğu gibi Hz. Peygamber’e de yardım edileceği belirtilmektedir.¹⁸⁴

Âyette zikredilen *tevelle* emrinin aldırmamak veya onları kendi hallerinde bırakmak anlamları âyetteki nesh problemini çözecektir. Buna göre Hz. Peygamber’in onlara aldırmayıp tebliğe devam etmesi ile müşriklerle savaşmayı emreden âyet ayrı

¹⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 8/228.

¹⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 12/66; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm*, 4/555.

¹⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/236.

¹⁸³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 23/196.

¹⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/623; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/316; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/126; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 4/78; Tûsî, *et-Tibyan*, 8/537; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 4/490; Bikâî, *Naḫmu’d-durer*, 16/315.

konulardan bahseden âyetler olacaktır. Ayrıca bu yorumun çözeceği bir diğer problem ise Medine döneminde Müslüman olan Mekkeli müşriklerin varlığıdır. Zira “Bir müddete kadar *eziyetlerine* aldırış etme” denildiği zaman savaşı emreden âyet ile bu âyet birbirinden farklılık arz edip ikisinin de muhkem olduğu anlaşılacaktır. Nitekim Saffât sûresi tamamen Mekkî bir sûredir.¹⁸⁵ Mekkî âyetlerde bilindiği üzere daha çok tebliğ ön plana çıkmıştır. Bu sebeple henüz belli bir güce ulaşmayan Müslümanlar için savaştan bahsedilmesi çözülmesi gereken bir problemdir. Ayrıca mühletin ne zaman olduğu hususunda nakledilen görüşlerin ortak noktası; ölümdür. Zeccâc’ın ifadesinden hareketle kendilerine mühlet verilen günün bu dünyadan göçecekleri gün olduğunu söylemek en doğru ifade olacaktır. Dolayısıyla ölecekleri günün Bedir ya da başka bir gün olması arasında bir fark yoktur. Bu sebeple tehdit ifadesi olarak belirlenen müddet, ölüm vakitleridir. Bu bağlamda âyetin; “Sen, onlar ölünceye kadar kendilerine aldırma, tebliğe devam et” anlamında olduğu düşünülebilir.

Ayrıca el-Kamer 149/6. âyette de aynı kullanıma rastlanmaktadır:

حِكْمَةٌ بِالْعَمَّةِ فَمَا تُعْنِ التُّدْرُ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نَّكَرٍ

Son derece hikmetli (haberler/Kur’ân geldi.) Ancak uyarılar yarar sağlamıyor.

O halde sen onlara aldırma.

Âyette ele alınan *tevelle* ‘*anhum* cümlesinin vakf-ı tām olduğu belirtilir.¹⁸⁶ Vakf-ı tām ise vakıf yapılan kelimenin, sonrasıyla lafız ve mana yönünden bir bağlantısının bulunmamasıdır.¹⁸⁷ Bu sebeple âyet siyakıyla değil sibakıyla uyumludur.¹⁸⁸

Kamer Sûresi’nin ilk âyetlerinde, ayın yarılmasından sonra müşriklerin görececekleri herhangi bir âyeti/mucizeyi kabul etmeyerek bunun bir sihir olduğu; kendilerini doğru yola iletecek sonsuz hikmet sahibi haberlerin/Kur’ân’ın onlara ulaşmasına rağmen uyarıların fayda vermediği ele alınmaktadır (el-Kamer 149/1-6). Bu çerçevede Mâtürîdî, *tevelle* emrinin onların kötülüklerine cevap vermeme anlamında

¹⁸⁵ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 4/55; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 10/6077.

¹⁸⁶ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/86.

¹⁸⁷ Şemsüddîn İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-kur’âni’l-‘aşr*, thk. Alî ed-Ḍabbâğ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, ts.), 1/225.

¹⁸⁸ Celâleddîn el-Mahallî - Celâleddîn es-Süyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, 528.

olduğunu söyler.¹⁸⁹ Bu ise onların saçmalıklarına, edepsizliklerine çatışmayla karşılık vermemeyi ifade eder.¹⁹⁰ Daha sonra Medine döneminde dini tan edenlerin öldürülmesi emredilmiştir (Tevbe 9/12). Tevelle emri, Hz. Peygamber'in, iman etmeleri için şiddetli bir arzu içerisinde olmasına rağmen onun için bir öğüt¹⁹¹ olup tebliğ vazifesini hakkıyla yerine getirdiğine dair bir tesellidir.¹⁹² Çünkü Hz. Peygamber, iman etmemeleri sebebiyle üzüntülüydü.¹⁹³ Ancak Elmalılı Muhammed Hamdi, âyete “münkirlerden yüz çevir, boş yere mücadele ile uğraşma” anlamını yüklemektedir.¹⁹⁴ Fakat tebliğin her zaman devam ettiği bilinmekle beraber sonradan Müslüman olanların varlığı, âyetin onlardan tamamen vazgeçme anlamında olmadığını göstermektedir.

Müfessirler, bu âyetin de “seyf âyeti” ile nesh edildiğini söylerler.¹⁹⁵ Âyetin sibakı savaştan bahsetmemekle beraber o zamanda bunu gerektirecek bir durum da yoktur.¹⁹⁶ Ayrıca âyet, kelâma karşılık vermeme üzerine kurulu olduğu zaman mensuh olmayacaktır.¹⁹⁷ Buradan hareketle âyetin savaş üzerine kurulu olduğunu söyleyenlere göre mensuh, ancak onlara karşılık vermeme anlamında olduğunu söyleyenlere göre ise muhkemdir.¹⁹⁸ Bu konuda Mekki b. Ebû Tâlib, Kamer sûresiyle beraber er-Rahmân, el-Vâkıa ve el-Hadîd sûrelerinde herhangi bir neshin var olmadığını söyler.¹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de âyetteki tevellâ ile başka âyetlerdeki benzeri kelimelerde neshin söz konusu olamayacağını belirtir.²⁰⁰

İncelenen âyette, Hz. Peygamber'e bir tesellinin söz konusu olduğu ayrıca apaçık mucizelere rağmen iman etmemeleri sebebiyle hüznlenmemesi ve onların sözlü vb. eziyetlerine karşılık vermemesinin emredildiği görülmektedir. Dolayısıyla onlardan *yüz çevir* anlamı yerine onlara aldırma/kendi hallerine bırak anlamlarının yüklenmesi neticesinde âyetin muradı daha iyi anlaşılacaktır.

¹⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/444.

¹⁹⁰ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 9/239.

¹⁹¹ Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 19/99.

¹⁹² İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 27/176.

¹⁹³ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 5/212.

¹⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/313.

¹⁹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/162; Vâhidî, *el-Basîṭ*, 21/94; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1253.

¹⁹⁶ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 27/176.

¹⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 29/33.

¹⁹⁸ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûḥu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî* (Beyrut: Dâru İhyâ'i Turâşî'l-'Arabî, ts.), 27/79.

¹⁹⁹ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-'İdāḥ*, 424.

²⁰⁰ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Nevâsiḥu'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Eşref 'Alî el-Melîbârî (Medine: el-Meclisu'l-'ulyâ 'ihyâ'i't-Turâşî'l-'Arabî, 1984/1404), 477.

Netice itibariyle tevellā kelimesinin kök anlamı “yakınlık”tır. Kök anlam itibariyle tevellā sözcüğü; velî, vâli, dost edinmek, sevmek, yönelmek/iqbāl, inşirāf/dönmek/çevirmek/gitmek/ ve ’i’rād anlamlarında kullanılır. v-l-y kökünden türeyen sözcükler Câhiliye şiirlerinde; yakınlık, ’i’rād, gitmek/arkada kalmak, uzaklaşmak, üstlenmek, dönmek/kaçmak, peş peşe yağın yağmur ve ardından gelmek anlamlarında kullanılmıştır. Bu kök nüzûl döneminde yakınlık, ’i’rād, sırt dönmek/terk etmek, yöneltmek-üstlenmek, velî, efendi edinmek, efendi ve savaştan firar etmek manalarında iken Kur’ân-ı Kerîm’de ise yüz çevirmek, inşirāf-dönmek/yönelmek, dostluk, firar etmek, üstlenmek, kaçınmak/imtinā’ ve aldırmmamak anlamlarında kullanılmıştır.



2.1.4. Tevellā ve 'î'rāḍ Sözcüklerinin Bağlantısı

Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetlerde hem 'î'rāḍ hem de tevellā kelimesi bir arada zikredilmiştir. Mürâdif olduğu varsayılan bu kelimelerin bir arada olması, bazen âyeti hem yorumlama hem de maksadın ne olduğunu anlama hususunda çözülmesi zor bir problem olarak görünmektedir. Ayrıca bu kelimelerin tercümesi de özenle yapılmalıdır. Nitekim farklı dillere tercüme edilen Kur'ân'ın anlam genişliğini ilgili dillere aktarabilmek gerekir. Bunun başari lamaması âyetin yanlış anlaşılmasına yol açabileceği gibi hoşgörü ve savaş gibi konular başta olmak üzere pek çok meselede toplumsal sorunlara neden olabilmektedir. Diğer taraftan davet ve tebliğde yanlış eylemlerin âyetin emri zannedilerek gerçekleştirilmezi söz konusu olabilecektir. Bu sebeple tevellā ve 'î'rāḍ kelimelerinin her birinin kendine özel bir anlamının bulunduğunun ortaya konması, mevzubahis sorunların önüne geçilmesinde belirgin rol oynayacaktır. Bu çerçevede şimdi, aynı âyette kullanılan tevellā ve 'î'rāḍ sözcüklerine değinildikten sonra bu iki kelime arasındaki ilişki ve farklılıklar irdelenecektir.

2.1.4.1. Aynı Âyette Yer Alan Tevellā ve 'î'rāḍ Sözcüklerinin Analizi

Kur'ân'da beş (5) yerde mezkûr iki sözcük aynı âyette bir arada kullanılmıştır (el-Bakara 2/83, Âl-i İmrân 3/23, el-Enfâl 8/23, et-Tevbe 9/76, en-Necm 53/29). Aynı âyetlerde yer alan iki sözcüğe de *yüz çevirmek* anlamı yüklendiği zaman bir anlam kargaşası ortaya çıkacaktır. Bu sebeple her bir sözcüğün kendine özel bir manası ve kullanım alanı olmalıdır ve bu anlama bağlı kalınmalıdır. Şimdi bu âyetleri inceleyerek bu husustaki tespitleri aktaracağız.

Birinci âyet: Her iki kelimenin de muhatabının İsrailoğulları olduğu el-Bakara 2/83. âyetinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا
وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنتُمْ مُّعْرِضُونَ

...Sonra pek azınız hariç (sözünüzden) döndünüz/tevelleytum. Sizler de (atalarınız gibi iman etmeyi) reddediyorsunuz/'î'rāḍ.

Âyette yer alan *summe tevelleytum* cümlesiyle kimin kastedildiği hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Aynı zamanda *ve 'entum mu'riḍūn* cümlesinin nahiv

açısından cümledeki konumu da ihtilaflıdır. Dolayısıyla bu iki cümle hakkındaki görüşleri naklettikten sonra âyeti değerlendireceğiz.

Âyette zikredilen *summe tevelleytum* cümlesi ile kastedilen İsrailoğulları hususunda üç farklı görüş bulunmaktadır.²⁰¹

I. Cümlelerin sibakında bahsi geçen ve kendilerinden söz alınan İsrailoğulları

II. Hz. Peygamber zamanındaki Yahudiler

III. Tevellâ ile önceki İsrailoğulları, 'i'râḍ ile sonraki (Hz. Peygamber zamanı) İsrailoğulları

Zeccâc, yukarıda ele alınan fikirlerden son görüşü tercih eder. Çünkü âyetteki tevellâ sözcüğünü kendilerinden söz alınan İsrailoğulları ile tefsir eder ve 'i'râḍ kelimesinin ise Hz. Peygamber zamanında yaşayan Yahudiler olduğuna işaret ederek onları, söz tutmamada öncekiler gibi olmakla yorumlar.²⁰² Bu konuda Mekkî b. Ebû Tâlib, âyetin bu şekilde yorumlanmasının daha uygun olduğunu söyler. Ona göre cümlelerin sibakı önceki İsrailoğullarından bahsetmektedir. Bu durumda âyette bahsedilen ve kan dökmeleri ve birbirlerini şehirlerinden veya yurtlarından çıkarıp sürgün etmemesi şeklindeki eylemleri Hz. Peygamber'den önceki Yahudilerin eylemleridir ve bunlardan söz alınmıştır. Dolayısıyla öncekilerin haberleri şimdiki muhatap alınarak verilmiştir.²⁰³

Bazı müfessirlerin tefsirlerinde *pek azınız hariç* bölümünü, Yahudi âlimi iken sonradan Müslüman olan sahâbî Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) ve beraberindekilere nispet etmeleri, her iki sözcükle muhatapın Hz. Peygamber zamanındaki Yahudiler olduğu görüşünü tercih ettiklerini göstermektedir.²⁰⁴ Bu doğrultuda âyette iltifat sanatı vardır.²⁰⁵

Söz konusu âyetin sonunda yer alan *ve 'entum mu 'riḍūn* cümlesi yapısal olarak mübteda-haber olup ana cümlede hâl konumundadır.²⁰⁶ Bu hâl'in müekkide olduğunu

²⁰¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 2/200; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 3/182; İbn Âdil ed-Dimaşkî, *el-Lubâb*, 2/244.

²⁰² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/164.

²⁰³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 1/334.

²⁰⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/120; Semerkandî, *Tefsîr*, 1/134; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/134.

²⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/291.

²⁰⁶ Nehhâs, *'I'râbu'l-Kur'ân*, 51; Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 1/472.

söyleyenlere göre *tevellâ* ve *'i'râd* müradif kelimelerdir.²⁰⁷ Zira müekkide olan hâl, cümlede olmasa bile anlam yine anlaşılır.²⁰⁸ Yani âmile tekit için değerlendirilir.²⁰⁹ Bu bağlamda cümlelerin isim cümlesi olması sebebiyle sübûta delalet edip bu durumun onlar için sâbit bir sıfat olduğu; siz, *'i'râd* alışkanlık haline getirmiş bir topluluksunuz, anlamını ifade ettiği söylenir.²¹⁰ Ancak bu cümlelerin mübeyyine hâl olduğunu kabul edenlere göre bu iki kelime farklı anlamlar ifade etmektedir. Çünkü bu şekildeki hâl, kendisi olmadan anlaşılması mümkün değildir.²¹¹ Buna göre her iki kelimenin müteallıklarının farklı olması gerekmektedir. Bu çerçevede *tevellâ* kelimesinin *bedenî*, *'i'râd* sözcüğünün ise *kalbî* olduğu söylenerek²¹² *tevellâ* sözcüğünün söz tutmamak, *'i'râd* sözcüğünün ise Hz. Peygamber'i reddetmek olduğu ifade edilmiştir.²¹³

Ancak âyette yer alan iki fiilin muhataplarının farklı olması sebebiyle *tevelleytum* fiilinin faili hakikatte *mu'riḍūn* kelimesine *zu'l-hâl/hal* sahibi olmamaktadır. Bu sebeple cümlelerin hâl olması uygun değildir.²¹⁴ O halde *وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ* cümlesi, *mu'teriḍe/ara* cümledir.²¹⁵

Netice itibariyle âyette her ne kadar iltifat sanatı olsa bile âyetin muradı Yahudilerin atalarıdır.²¹⁶ Onlar da ataları gibi sözlerinde durmayı *terk etmektedirler/kaçınmaktadırlar*.²¹⁷ Bu ise dolaylı olarak Hz. Peygamber'i kabul etmediklerini ifade etmektedir. Aynı zamanda ona iman etmeyi reddetmeyi barındırmaktadır.²¹⁸ Zira muhatap olarak Hz. Peygamber zamanındaki Yahudilerin ele alındığı bu âyette onların da ataları gibi olduğu; Hz. Peygamber'in nübüvvetine delalet eden hususlara muttali olduktan sonra onu reddedip kabul etmedikleri ve bu sûretle öncekilerle aynı durumda oldukları ele alınmaktadır.²¹⁹ O halde iki grup arasındaki ortak nokta, iman etmemektir. Çünkü öncekilerin sözlerinden dönmeleri aslında Allah'a

²⁰⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/456.

²⁰⁸ Muṣṭafâ el-Ğalâyînî, *Cāmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 3/474.

²⁰⁹ Süyûtî, *el-Behcetü'l-Marḍiyye*, 1/325.

²¹⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/456; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 1/584.

²¹¹ Muṣṭafâ el-Ğalâyînî, *Cāmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 3/474.

²¹² Semîn el-Halebî, *Durru'l-maṣûn*, 1/472.

²¹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/456.

²¹⁴ İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb*, 2/244.

²¹⁵ Âlûsî, *Rûḥu'l-me'ânî*, 1/310.

²¹⁶ Celâleddin el-Mahallî - Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 12.

²¹⁷ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/134.

²¹⁸ İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb*, 2/244.

²¹⁹ Râzî, *Mefâtîḥu'l-ğayb*, 3/182.

itaat etmemeleridir.²²⁰ Sonrakiler de bu konuda öncekiler gibidir. Dolayısıyla âyetin *Sonra pek azınız hariç sözünüzden döndünüz. Sizler de (atalarınız gibi iman etmeyi) reddediyorsunuz* şeklinde olacağı söylenebilir. Bu çerçevede âyetteki *tevellâ* sözcüğü (sözden) *dönmek* 'i'râḍ kelimesi ise *imtinâ'* anlamındadır.

İkinci âyet: Her iki kelimenin de muhatabının İsrailoğulları olduğu bir diğer örnek Âl-i İmrân Sûresi 3/23. âyetinde görülmektedir:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيًّا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَمَنْهُمْ مُعْرِضُونَ

Kendilerine kitaptan bir pay/nasip verilmiş olanları görmedin mi? Aralarında hükmetmesi için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra onlardan bir grup (bunu) kabul etmeyerek (daveti) reddediyor.

Hiz. Peygamber, Yahudilerden bir grubu İslâm'a davet ediyordu. Onlardan iki kişi "Bizi hangi dine çağıryorsun?" dediler. Hiz. Peygamber de "İbrâhîm'in dinine" diye cevap verdi. Bunun üzerine onlar "İbrâhîm, Yahudi dinine mensuptu" dediler. Hiz. Peygamber de "O halde Tevrat'a gelin" deyince onlar bunu kabul etmediler.²²¹

Bu konuda Taberî, onların Allah'ın kitabına davete icabet etmeyi reddettiklerini/ 'ebâ söyleyerek ona sırt döndüklerini söyler.²²² Bu ise *tevellâ* fiilinin mecazi anlamda 'ibâ' manasında olduğunu göstermektedir.²²³ 'İbâ' kelimesi ise *imtinâ'* anlamında değerlendirilir.²²⁴ Buna göre *vehum mu'riḍûn* cümlesi, müekkide hâldir. Bu hâle göre her iki kelime de müradiftir. Çünkü her iki fiilin faili de aynıdır.²²⁵ Bu bağlamda 'i'râḍ sözcüğünün ifade ettiğı anlam da *imtinâ'* dır.

Âyette zikredilen *vehum mu'riḍûn* cümlesinin mübeyyine hâl olduğu da söylenmiştir. Bu durumda müteallıklarının farklı olması gerekir.²²⁶ Bu çerçevede

²²⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 2/199.

²²¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 5/293; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/622.

²²² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 5/295.

²²³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 3/210.

²²⁴ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 28.

²²⁵ Râzî, *Meḳâtîhu'l-ğayb*, 7/236; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḫru'l-muḫîṭ*, 2/434.

²²⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḫru'l-muḫîṭ*, 2/434.

Mâverdî, onların Hz. Peygamber'e tevellâ, hükmüne çağrıldıkları kitaba da 'i'râd ettiklerini söyler.²²⁷ Buradan hareketle bu iki sözcükle;

I. 'İ'râd sözcüğünün kalbî-tevellâ kelimesinin bedenî durumlarla alakalı olduğu

II. Tevellâ ile davet eden Hz. Peygamber'in -'i'râd ile çağrıldıkları kitabın

III. Tevellâ ile âlimlerin -'i'râd ile onlara tabi olanların kastedildiği söylenmiştir.²²⁸ Ayrıca bu cümle 'isti'nâf da olabilir. Bu durumda âyet, elebaşları/âlimleri reddettikleri için onlara tabi olanlar da kabul etmiyorlar anlamını ifade eder.²²⁹

Neticede hem müekkide hem de mübeyyine hâl cümleleri aslında birbirine yakın anlamlıdır. Dolayısıyla her iki sözcüğün ifade ettiği anlamın imtinâ' olup cümlenin her iki "hâl"e de uygun olduğu ancak müteallıklarının farklı olmasının neticesinde âyeti *Aralarında hükmetmesi için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da sonra onlardan bir grup (bunu) kabul etmeyerek (daveti) reddediyor* şeklinde olması daha anlaşılır kılacaktır.

Üçüncü âyet: Her iki kelimenin de muhatabının müşrikler olduğu Enfâl Sûresi 8/23. âyette görülmektedir:

وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ

Allah onlarda bir hayır görseydi elbette onlara işittirirdi. Ancak işittirseydi bile onlar (iman etmeyi) kabul etmeyerek (bunları) reddederlerdi.

Taberî, âyetin münafıklar ya da müşrikler ile alakalı olabileceğini söyleyerek tercihini müşrikler tarafından kullanır.²³⁰ Âyette zikredilen Allah'ın onlara "işittireceği" şeyler ise üç grupta toplanmaktadır.²³¹

I. Delil ve öğütleri anlayıp bilebilecekleri bir işitme

II. Diriltilmesini istedikleri Kuşây b. Kilâb ve diğerlerinin sözleri

²²⁷ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/383.

²²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/367.

²²⁹ Vâhidî, *el-Basît*, 5/139; İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb*, 5/118.

²³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/103.

²³¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/409; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 2/307.

III. Sordukları/istedikleri her şeyin cevabı

Yukarıda ele alınanlardan hareketle *وَهُمْ مُعْرِضُونَ* cümlesinin- önceki âyetlerde olduğu gibi- müekkide veya mübeyyine hâl olduğu söylenmiştir. Bu durumda kelimenin ifade edeceği anlam mecazi olacaktır.²³² Ancak buradaki hâlin mübeyyine olmasının daha uygun olacağını düşünüyoruz. Çünkü bizce iki kelime mürâdif değildir. Bu sebeple müteallıkları farklıdır. Nitekim Taberî'nin de ifade ettiği şekilde onlar, Kur'ân'ın öğüt ve ibretlerinden Allah'a ulaştırarak delilleri kavrayamazlar. Kavrasalar dahi yine Allah ve resûlünü reddederler. Kur'ân'ın öğüt, ibret ve delilleri hakikate ulaştırsa bile iman etmeyi kabul etmezler.²³³ Bu bağlamda onların delillere tevellâ, hakka da 'i'râd ettikleri görülmektedir.²³⁴ Ayrıca kendilerine gösterilen hidayet yolunu kabul etmeyecekleri fark edilmektedir.²³⁵ Bununla beraber *Eğer onlara işittirirse* cümlesiyle o hayırdan faydalanmazlar veyahut ona inanıp kabul ettikten sonra yine irtidad ederler anlamı da anlaşılmaktadır.²³⁶ Bu ise onların iman etmeyi kabul etmeyeceklerini göstermektedir.²³⁷ Dolayısıyla cümlede tekrar olmadığı görülmektedir.²³⁸

Allah'ın onlara işittireceği şeyler hakkında nakledilen üç görüş incelendiği zaman bunların her birinin âyete muvafık olacağı görülmektedir. Zira bu görüşler incelendiğinde; sordukları/istedikleri her şeyin cevabı veyahut delil ve öğütleri anlayabilecek bir kavrayış becerisi kendilerine verilse veya ölü olan Kuşây b. Kilâb ve diğerlerinin diriltip kelâmları kendilerine işittirilse dahi onlar yine bu delilleri reddedip iman etmeyi kabul etmeyeceklerdir. Bu ise onların inatçı olduklarını göstermektedir.²³⁹

Bununla beraber âyette *lâkinne* edatı yer almadığından kullanılan *lev* edatının iktirânî bir kıyas olabileceği ihtimali çerçevesinde âyet meâlinin “Allah onlar hakkında

²³² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 9/189; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 9/311.

²³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/103.

²³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/149.

²³⁵ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 2/514; Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-ḥisân*, 3/123.

²³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/569.

²³⁷ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve ḥaḳâ'iku't-te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Bedevî - Muḥyiddîn Dîb Mutû (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/639.

²³⁸ Necmeddin en-Nesefî, *et-Teysîr*, 7/173.

²³⁹ Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 3/55.

hayır bilseydi -küfür ve şekavetten- yüz çevirirlerdi şeklinde olması da mümkündür.²⁴⁰ Bu durumda âyetin ifade edeceği mefhumun *Allah işittirseydi onlar, (küfür ve şekaveti) reddederek (bunlara inanmaktan) kaçınırlardı* şeklinde olacağı söylenebilir. Bu durumda tevellâ ve 'i'râd'ın yine imtinâ' anlamında değer kazanacağı görülmektedir.

Dördüncü âyet: Her iki kelimenin de kullanıldığı et-Tevbe Sûresi 9/76. âyette görülmektedir:

فَلَمَّا أَتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ

Ancak Allah onlara lütfundan ihsan edince cimrileştiler ve (sadaka vermeyi) kabul etmeyerek (sözlerinden) döndüler.

Âyetin sibakı, Allah'ın kendilerine bol rızık ve mal vermesi durumunda bundan Allah yolunda sadaka vereceklerine ve harcayacaklarına dair bazı münafıkların Allah'a verdikleri sözden bahseder.²⁴¹ Bu sebeple âyet, onların Allah'ın emrine muhalif davrandıklarını; verdikleri sözden tevellâ, Allah'ın emrine 'i'râd edip bu yolda harcama yapmadıklarını göstermektedir.²⁴² Bununla beraber tevellâ kelimesinin bedenî anlamından hareketle sözlerinden sırt çevirdikleri, 'i'râd sözcüğünün de kalbî manasından hareketle kalben sadaka vermeyi kabul etmedikleri de anlaşılabilir.²⁴³ Bir diğer ifadeyle bedenî/elleriyle sadaka verme eyleminde bulunmadıkları gibi kalben de sadak verme niyetinde değillerdi. Netice itibarıyla sözlerinden dönmüşler ve sadaka vermemişlerdir.²⁴⁴ Bu çerçevede son cümlelerin mübeyyine hâl olup müteallıklarının farklı olduğu görülmektedir. Ayrıca bu cümle, 'isti'nâf olup istimrar anlamını barındırarak adetlerinin/huylarının 'i'râd olduğunu da ifade edebilir.²⁴⁵ Bu bağlamda tevellâ kelimesinin sözden idbâr/dönme, 'i'râd sözcüğünün ise sadaka vermekten imtinâ'/kabul etmeme/reddetme (ya da tam tersi olabilir) anlamlarında olacağı söylenebilir.²⁴⁶

²⁴⁰ Harun Bekiroğlu, "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Haziran 2015), 78.

²⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/577.

²⁴² İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/221; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 16/144.

²⁴³ Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 8/553.

²⁴⁴ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/64.

²⁴⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 10/144.

²⁴⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/577; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/64; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 4/3076.

Beşinci âyet: Muhatap olarak 'i'râd sözcüğünün Hz. Peygamber, tevellâ kelimesinin ise zikre/Kur'ân'a iman etmeyenler için ele alındığı en-Necm 53/29. âyetinde de bu kullanıma rastlanmaktadır:

فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

Zikrimizi (Kur'ân'a iman) kabul etmeyip de dünya hayatından başka bir arzusu olmayanlara aldırma

Tevellâ ve 'i'râd sözcüklerinin imtinâ' anlamında değerlendirilebileceğini ifade etmiştik. Ayrıca özellikle iman hususlarının ele alındığı âyetlerde bu anlamın daha çok 'ibâ' manası üzerine yoğunlaştığını belirtmiştik. Bu bağlamda Mukâtil, âyette geçen zikr kelimesinin Kur'ân olduğunu söyleyerek tevellâ kelimesini 'i'râd sözcüğü ile tefsir etmektedir.²⁴⁷ Taberî ise 'i'râd sözcüğünü *de'* emri ile açıklayarak tevellâ kelimesini ise *edbera* fiili ile yorumlamaktadır.²⁴⁸ Aynı kullanımı Nehhâs'ın (ö. 338/950) da tercih ettiği görülmektedir.²⁴⁹ Semerkândî'nin ise 'i'râd sözcüğünü *tereke* fiili ile tefsir ettiği fark edilmektedir.²⁵⁰ Bu konuda Mâtürîdî âyetin; onların eziyetlerine karşılık vermeme ya da onlardan iman etmeyecekleri kesin olan bir grup ile uğraşmama anlamlarını ifade edebileceğini söyler.²⁵¹ Ayrıca yukarıda zikri geçen müfessirlerin âyetteki ilgili kısma yüklediği ortak anlam ise Kur'ân'a iman etmemektir.

Dolayısıyla âyetteki 'i'râd sözcüğü hem imtinâ' hem de aldırmamak anlamlarında değerlendirilebilir. Zira müfessirlerin kelimeye yükledikleri *de'* veya *'utruk* fiilleri bu iki manayı da ifade edebilecek sözcüklerdir. Zaten bu iki sözcük birbirine çok yakın anlamları ifade ederler.²⁵² Ayrıca bu kelimeler 'ibâ' ve imtinâ' sözcükleri ile nezâirdirler.²⁵³ Bazen mecazi olarak da önemsememek veya hüznlenmemek/kafaya takmamak anlamında değerlendirilirler.²⁵⁴ Buradan hareketle aynı sözcüğün kullanıldığı *Onların eziyetlerine aldırma, Allah'a tevekkül et* (el-Ahzâb 33/48) âyetinde de bu kullanımdadır.

²⁴⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/163.

²⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/58.

²⁴⁹ Nehhâs, *'I'râbu'l-Kur'ân*, 1054.

²⁵⁰ Semerkândî, *Tefsîr*, 3/292.

²⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/428.

²⁵² İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 6/96.

²⁵³ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/148.

²⁵⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 22/58.

Hız. Peygamber'in muhatap olduğu 'i'râd sözcüğüne imtinâ' anlamının yüklenmesinin onlardan uzak durma, onlarla ilgilenmeme anlamını ifade edeceği; iman etmeleri için tebliğden vazgeçme anlamını barındıracağından hareketle bu kelimenin "aldırmamak" anlamında olduğunu düşünöyoruz. Aksi halde âyet, onlarla savaşmaktan kaçınma üzerine kurulu olacaktır. Bu bağlamda âyetin mensuh olma durumu söz konusu olmaktadır. Zira diğeri âyetlerde olduğu gibi bu âyetin de "seyf âyeti" ile nesh olduğu nakledilmektedir.²⁵⁵ Ancak 'i'râd âyetlerine onlara karşılık vermeme, onlarla münâzara etmeme anlamı yüklendiği zaman bu durum "seyf âyeti"ne de uygun olacak, âyetin nesh problemi de çözülecektir.²⁵⁶ Âyette yer alan tevellâ sözcüğü ise müfessirlerin yorumları ekseninde Kur'ân'a iman etmekten imtinâ etmek anlamındadır. Bu bağlamda âyette zikredilen 'i'râd kelimesi ile Hız. Peygamber'e hitaben iman etmemelerine *aldırmaması* emredilmiş, tevellâ sözcüğü ile Kur'ân'a inanmayı *reddedenler* kastedilmiştir.

²⁵⁵ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el- 'İdâh*, 424.

²⁵⁶ Râzî, *Meñâtıhu 'l-ğayb*, 28/311.

2.1.4.2. Tevellā ve 'i'rāḍ İlişkisi

Müfessirler, tevellā kelimesini genelde 'i'rāḍ sözcüğü ile tefsir etmişlerdir. Bu bağlamda tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), Kurtubî (ö. 671/1273) ve Âlûsî (ö. 1270/1854) bu kelimelerin aynı anlamda olduklarını,²⁵⁷ Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ve İbn Âdil (VIII./XIV. yüzyıl) mürâdif,²⁵⁸ Muhammed Tâhir İbn Âşûr ise (ö. 1973) mürâdif ya da yakın anlamlı olduklarını söylerler.²⁵⁹

Bu iki sözcüğün ism-i fâilleri olan mu'riḍ ve mutevellî'nin yolu terk etmek hususunda ortak anlamda oldukları ancak mu'riḍ'in daha kötü durumda olduğu belirtilir. Zira mütevellî pişman olduğu zaman yoldan dönüşü kolaydır. Mu'riḍ ise yeni bir isteğe ihtiyaç duyar. En kötü durum ise her ikisinin bir arada olmasıdır. Buradan hareketle tevellā kelimesinin; yola başladığı yere dönmeyi, 'i'rāḍ sözcüğünün ise farklı yollardan/kenardan devam etmeyi ifade ettiği söylenir.²⁶⁰ Bu ise 'i'rāḍ sözcüğünde bir kararlılık/ısrar olduğunu gösterir. Bu bağlamda imtinā' anlamında değerlendirilen her iki sözcük arasında “iman etmeme” hususunda ince bir ayrımın olduğu; mu'riḍ'in imanı kabul etmesinin daha zor olduğu fark edilmektedir.

Âyetlerde özellikle bu sözcüklerin kullanılmasının ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu bağlamda tevellā kelimesinin aslı sırt dönme ve uzaklaşmadır. Bu ise yakınlık anlamından türemektedir. Zira birine vellā 'anhu denildiği vakit dostluğunu bitirip başkasını dost edindi anlamı anlaşılır. Bu ise kelimenin îsâr anlamında kullanıldığını gösterir.²⁶¹ Nitekim Mâtürîdî, 'i'rāḍ sözcüğünün îsâr veya ihtiyâr anlamında kullanılabileceğini söyler.²⁶² Buradan hareketle ilgili âyetlerde küfür ehlinin imanı kabul etmeyip delaleti bizzat tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bu ise küfürde ısrar etmelerini ifade eder. Dolayısıyla hidayet meselesinin asıl itibarıyla insanın elinde olduğu söylenebilir.

'i'rāḍ sözcüğü, Kur'ân-ı Kerîm'de kanaatimizce mecazi anlamda kullanılmıştır. Yani kelimenin fiziki olarak “yüz çevirmek” manasını ifade etmediğini; tevellā

²⁵⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 6/181; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/235; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1/310.

²⁵⁸ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 1/472; İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubāb*, 2/244.

²⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 27/117.

²⁶⁰ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/456; İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubāb*, 2/244; Kefevî, *el-Küllîyyât*, 28; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1/310.

²⁶¹ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 29/165.

²⁶² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/257.

kelimesinin ise bu fonksiyonu yüklenerek gerçek anlamda *yüz çevirmek* anlamını barındırdığını düşünmekteyiz. Bu bağlamda 'i'râḍ sözcüğünün kalbî, tevellâ kelimesinin ise bedenî olduğu söylenmiştir.²⁶³ Bununla beraber 'i'râḍ kelimesinin ifade ettiği anlamlar “uzunluğun zıddı” manasından türeyerek imtinâ' ve aldırmamak, tevellâ sözcüğü ise “yakınlık” anlamından türeyerek inşirâf, 'idbâr, 'ikbâl ve 'i'râḍ (imtinâ', aldırmamak, fiziki 'i'râḍ) manalarındadır. Her iki sözcük arasındaki ortak kullanımların imtinâ' ve aldırmamak anlamları olduğu görülmektedir. Buradan hareketle kök manaları tamamen farklı olan bu sözcüklerin mürâdif değil, yakın anlamlı kelimeler olduklarını düşünüyoruz. Aralarındaki ince ayrımın ise yukarıda ele aldığımız farklar olduğu söylenebilir. Zira tevellâ kelimesi aslında 'idbâr ve 'ikbâl anlamlarında değerlendirilir. Ancak Arap kelimelerinde kullanımı daha çok 'i'râḍ ve 'idbâr üzerine yoğunlaşmıştır.²⁶⁴

Her iki sözcük de “yüz çevirmek” anlamını ifade ederken 'an harf-i cerri ile lafzen veya takdiren kullanılmaktadırlar. Ancak lügat âlimlerinin tevellâ kelimesine harf-i cer ile kullanılmadığı durumlarda 'idbâr anlamını yükledikleri görülmektedir.²⁶⁵

Ayrıca “aldırmamak/umursamamak/kendi hallerine bırakmak” anlamında olan âyetlere müfessirlerin çoğunun mensuh dediği fark edilmektedir. Zira Hz. Peygamber'in muhatap olduğu âyetlerde tevellâ ve 'i'râḍ sözcüklerine “savaştan yüz çevirmek” anlamını yüklemişlerdir. Oysaki bu problem, kelimenin *aldırmamak* olarak yorumlanmasıyla çözülmektedir. Zira 'i'râḍ ve benzeri anlamlı kelimelerin yüz yirmi dört âyeti neshetmesi söz konusudur.²⁶⁶ Buradan hareketle tevellâ kelimesinin kullanıldığı 'irâḍ âyetlerinde bedenî/onlarla münazaraya girmeyerek yaptıklarına hüznlenmeyip *aldırmamak* bedenî olarak değerlendirilebilir. 'İ'râḍ sözcüklerinin kullanıldığı âyetlerin ise genelde kalbî anlamdan hareketle hakaret ve iman etmemelerine üzülmeyip *aldırmamayı*; tebliğde -yukarıda geçtiği üzere- farklı yollar aramayı ifade ettiği söylenebilir.

²⁶³ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 1/472; Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 1/462.

²⁶⁴ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 2/82.

²⁶⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/401; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 2/991; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 5/452; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 10/380; Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2029; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 10/459; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 15/415; Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muḥîṭ*, 1344.

²⁶⁶ Râzî, *Mefâṭihu'l-ğayb*, 28/311; Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 2/177; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şu'ayb el-'Arnaûṭ (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1436/2015), 468; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 27/79.

2.1.4.3. Kur'ân-ı Kerîm'de 'Î'râd Olarak Değerlendirilen Tevellâ Âyetleri

Burada v-l-y kökü ile 'î'râd eşleştirmesi olduğu düşünülen âyetleri tablo halinde göstereceğiz. Tevellâ sözcüklerinin bulundukları bağlamda hangi anlamlara karşılık kullanıldığını da Mushaf sırasına göre göstermiş olacağız:

SIRA	KONUSU	SÛRE	ÂYET
1	'İdbār	el-Bakara 2/64	ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ
2	'İdbār	el-Bakara 2/83	وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ
3	İmtinā'	el-Bakara 2/137	فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ
4	İnşirâf/Vālî	el-Bakara 2/205	وَإِذَا تَوَلَّى سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ
5	'İdbār/Firār	el-Bakara 2/246	فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ
6	İmtinā'	Âl-i İmrân 3/20	فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ ءَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدْ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ
7	İmtinā'	Âl-i İmrân 3/23	أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُونَ
8	İmtinā'	Âl-i İmrân 3/32	قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ

9	İmtinā‘	Âl-i İmrân 3/63	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ عَالِمُ الْغُيُوبِ
10	İmtinā‘	Âl-i İmrân 3/64	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ
11	İmtinā‘	Âl-i İmrân 3/82	فَمَنْ تَوَلَّى بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ
12	Firār	Âl-i İmrân 3/155	إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَمَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ
13	İmtinā‘	en-Nisâ 4/80	مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا
14	İmtinā‘	en-Nisâ 4/89	وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّى يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَحُذِّهُمُ وَإِقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا
15	İmtinā‘	el-Mâide 5/43	وَكَيْفَ يُحْكَمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْلِيَةُ فِيهَا حُكْمُ اللَّهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ
16	İmtinā‘	el-Mâide 5/49	وَأِنْ أَحْكَمُ بَيْنَهُمْ يَأْتِ أُنْزُلَ اللَّهِ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أُنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ دُخُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ
17	‘İdbār/İmtinā‘	el-Mâide 5/92	وَاطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاَعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ
18	İnşirāf	el-A’râf 7/79	فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رَسُولَ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ

19	İnşirāf	el-A'râf 7/93	فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ بِكَيْفِ أَسَى عَلَى قَوْمِ كَافِرِينَ
20	İmtinā'	el-Enfâl 8/23	وَلَوْ عَلِمَ اللَّهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَأَسْمَعَهُمْ وَلَوْ أَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ
21	İmtinā' / İnşirāf	el-Enfâl 8/20	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ
22	İmtinā'	el-Enfâl 8/40	وَأَنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَوْلِيكُمْ نِعَمَ الْمَوْلَى وَنِعَمَ النَّصِيرِ
23	İmtinā'	et-Tevbe 9/3	وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ عَنِ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِيرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ
24	'İdbār/İmtinā'	et-Tevbe 9/74	يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ وَهُمْ بِمَا لَمْ يَنْأَلُوا وَمَا نَعَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْ وَإِنْ يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمُ اللَّهُ عَذَابًا أَلِيمًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ فِي الْأَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ
25	'İdbār	et-Tevbe 9/76	فَلَمَّا أَتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهِ خَلَوْا بِهِ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ
26	İnşirāf	et-Tevbe 9/50	إِنْ تُصِيبَكَ حَسَنَةٌ فَسَبِّحْهُنَّ وَإِنْ تُصِيبَكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَبِتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ
27	İnşirāf/'İdbār	et-Tevbe 9/92	وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا اتَّوَكَّلُوا لِيْتَخِمِلَهُمْ قُلْتُ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ
28	İmtinā'	et-Tevbe 9/129	فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ
29	İmtinā'	Yûnus 10/72	فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَأَلْتُكُمْ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجَرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ

			مِنَ الْمُسْلِمِينَ
30	İmtinā‘	Hûd 11/3	وَأَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِي فَضْلٍ فَضْلَهُ وَإِن تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ
31	İnşirāf/‘İdbār İmtinā‘	Hûd 11/52	وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَىٰ قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ
32	İmtinā‘	Hûd 11/57	فَإِن تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ مَا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ وَيَسْتَخْلِفُ رَبِّي قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا إِنَّا رَبِّي عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَفِيفٌ
33	İ‘rāḍ	Yûsuf 12/84	وَتَوَلَّىٰ عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يُوسُفَ وَأَبْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزَنِ فَهُوَ كَظِيمٌ
34	İmtinā‘	en-Nahl 16/82	فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ
35	İmtinā‘	Tâhâ 20/48	إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَىٰ مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّىٰ
36	İnşirāf	Tâhâ 20/60	فَتَوَلَّىٰ فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَىٰ
37	İmtinā‘	el-Enbiyâ 21/109	فَإِن تَوَلَّوْا فَقُلْ أَدْنَيْكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ وَإِن أَدْرِي أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدُ مَا تُوعَدُونَ
38	İmtinā‘	Nûr 24/47	وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّىٰ فَرِيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ
39	İmtinā‘	Nûr 24/54	قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِن تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ
40	İnşirāf/İktirāb	en-Neml 27/28	إِذْهَبْ بِكِتَابِي هَذَا فَاَلْقِهِ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّىٰ عَنْهُمْ فَانْظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ

41	'İdbār	es-Sâffât 37/90	فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ
42	Aldırmamak	es-Sâffât 37/174	فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ
43	Aldırmamak	es-Sâffât 37/178	وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ
44	'İdbār/İmtinā' Önemsememe	ed-Duhân 44/14	ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلِّمٌ مِّثْلُ نَحْنٍ
45	İmtinā' /Vālī	Muhammed 47/22	فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ
46	İmtinā'	Muhammed 47/38	هَٰ أَأَنْتُمْ هَٰؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُفْسِدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبِخُلُ وَمَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَبْخُلُ عَنْ نَفْسِهِ وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ
47	'İdbār/İmtinā'	el-Fetih 48/16	قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سِتْرُكُمْ إِلَىٰ قَوْمِ أُبُلَىٰ شَدِيدٍ تَقَاتُلُوهُمْ أَوْ يُسْلِمُوهُمْ فَإِنْ تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا
48	İmtinā'	el-Fetih 48/17	لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَمَنْ يَتَوَلَّ يُعَذِّبْهُ عَذَابًا أَلِيمًا
49	'İdbār/İmtinā'	ez-Zâriyât 51/39	فَتَوَلَّىٰ بَرْكَنَّهُ وَقَالَ سَاحِرٌ أَوْ مُجْنُونٌ
50	Aldırmamak	ez-Zâriyât 51/54	فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٌ
51	İmtinā'	en-Necm 53/29	فَاعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
52	İmtinā'	en-Necm 53/33	أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّىٰ

53	Aldırmamak	el-Kamer 54/6	فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نُّكْرٍ
54	İmtinā‘	el-Hadîd 57/24	الَّذِينَ يَبِخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ
55	İmtinā‘	el-Mümtehine 60/6	وَمَنْ يَتَوَلَّ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَنِيُّ الْحَمِيدُ
56	İmtinā‘	et-Tegābün 64/6	ذَلِكَ بِأَنَّهُ كَانَتْ تَأْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَعَالُوا أ_Bَشَرٌ يَهْدُونَنَا فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَعْنَى اللَّهُ وَاللَّهُ عَنِّي حَمِيدٌ
57	İmtinā‘	et-Tegābün 64/12	وَاطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ
58	İmtinā‘ / ‘İdbār	el-Meâric 70/17	تَدْعُوا مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّى
59	İmtinā‘	el-Kıyâmet 75/32	وَلَكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى
60	‘İ‘râd	Abese 80/1	عَبَسَ وَتَوَلَّى
61	İmtinā‘	el-Gāşıye 88/23	إِلَّا مَنْ تَوَلَّى وَكَفَرَ
62	İmtinā‘	el-Leyl 92/16	الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى
63	İmtinā‘	el-Alak 96/13	أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى

2.2. Sadde / صَدَّ Kelimesinin Etimolojik Tahlili

Ş-d-d kökü, “men‘ ve ‘i‘râḍ/meyl” anlamlarındadır. Bazen “‘udûl ve şudûf” manasında da değerlendirilir. Mastarı صُدُّود ve صَدَّ şeklinde gelir.²⁶⁷

Kökün, muzâri formuna ait iki kullanımı vardır. Bunlardan muzârisi *yeşuddu* men‘ ve ‘i‘râḍ anlamında değerlendirilir.²⁶⁸ Bu durumda kullanılan ‘i‘râḍ sözcüğü ile herhangi bir tarafa *meyletmek* anlamı kastedilir. Bu çerçevede kökün ifade ettiği anlamın şade/şade/meyletmek/sapmak olduğu söylenmiştir. Diğer muzâri forum olan *yesiddu* ise kahkaha atarak gülme/yaygara koparma anlamında değerlendirilir.²⁶⁹ Nitekim Kur’ân’daki bazı kullanımları bu şekildedir (bkz. ez-Zuhruf 43/57).

Râgıb el-İsfahânî, şadde kelimesinin lâzimî ve müt’e‘addî olarak kullanılabileceğini; lâzimî formun imtinâ‘ ile inşirâf, müt’e‘addî kullanımın ise şarf ile men‘ anlamlarında olduğunu söyler.²⁷⁰ Buradan hareketle kelimenin men‘ veya imtinâ‘ anlamında olduğunun tespit edilebilmesinin master yoluyla olduğu fark edilmektedir.²⁷¹ Bu bağlamda şudûd mastarı ‘i‘râḍ, şadden mastarı ise men‘ anlamında kullanılmaktadır.²⁷² Bu ise şadden mastarının başkasına da etki edeceğini, şudûd mastarının ise kişinin nefsi ile alakalı olduğunu göstermektedir.

Muzâri formu *yeşiddu* olan fiil, kahkaha atarak gülme, bağırma, yaygara koparma, gürültü-patırtı çıkarma gibi anlamlarda kullanılır.²⁷³ Bu anlamdan türeyen taşıdiye mastarı, alkışlamak/el çırpma anlamında değerlendirilir.²⁷⁴ Nitekim Kur’ân’daki kullanımı bazen bu şekildedir (bkz. el-Enfâl 8/35).

Şadde kelimesi, bazen imtinâ‘ anlamında değerlendirilir.²⁷⁵ Sözcüğün bu doğrultuda ifade edeceği mana ise geri durmak/kaçınmak/sakınmak/kabul

²⁶⁷ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 8/79; İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/282; 4/247; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/261; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 3/245.

²⁶⁸ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/495; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 3/245.

²⁶⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/382; İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/282; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/261; Fîrûzâbâdî, *el-Ḳāmûsu’l-muḥîṭ*, 292.

²⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 275, 276.

²⁷¹ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/364.

²⁷² Cevherî, *es-Şihâh*, 2/495; Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi’t-temyîz*, 3/390.

²⁷³ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/382; İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/282.

²⁷⁴ Taberî, *Cāmi’u’l-beyân*, 11/161; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 12/104.

²⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 275.

etmemek/reddetmek anlamlarıdır.²⁷⁶ Nitekim Kur’ân’da bazen bu şekilde kullanılmaktadır²⁷⁷ (bkz. en-Nisâ 4/61).

Sözcüğün ifade ettiği anlamlardan bir diğeri “menetmek”tir. Bu doğrultuda *şaddehū ‘ani’l-emri* veya *’eşaddehū* cümleleri, bir şeyi yapmaktan engellemek/alıkoymak anlamlarında değerlendirilir.²⁷⁸ Hz. Süleyman ile Sebe melikesinin kıssasının ele alındığı bazı âyetlerde bu kullanımdadır²⁷⁹ (en-Neml 27/24, 43). Bununla beraber sözcük bazen *şarafe* anlamında değerlendirilir. Mesela *’eşdettuhū ‘an zālike’l-emri* ifadesiyle, birini bir işten şarf etmek/vazgeçirmek/geri çevirmek anlamı kastedilir.²⁸⁰

Aynı zamanda *şadde* fiili, “iki taraftan birine meyletmek” anlamında değerlendirilir. Mu‘allağa şairlerinden olan Tarafe b. Abd’in (ö. 564 [?]) ok atmadaki maharetini ifade ettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَأَصِيبُ شَاكِلَةَ الرَّمِيَّةِ إِذْ
صَدَّتْ بِصَفْحَتِهَا عَنِ السَّهْمِ

Hedefin tam şākile/belinden isabet ettiririm

*Her ne kadar oktan (kurtulmak için) kenarını diğer tarafa meyletse bile*²⁸¹

Dizede ele alınan *şadde* sözcüğü, meyletmek anlamında değerlendirilir.²⁸² Buradan hareketle dağın iki kenarını/eteğini ifade etmek üzere *şadde’l-cebeli* cümlesi kullanılır. Çünkü kenar, bir tarafa meyillidir. Aynı durum vadi için de geçerlidir. Nitekim *vehum beyne’s-şaddeyn* cümlesiyle, onların vadinin kenarlarında oldukları anlamı kastedilir.²⁸³ Bu anlamdaki sözcüğün müfredi ise *şudd* kelimesidir.²⁸⁴ Dolayısıyla sözcüğün kenar/yan anlamında değerlendirildiği görülmektedir. Zira *şadde* kelimesi, kenar/taraf/yan anlamlarını da ifade eder.²⁸⁵ Aynı zamanda kelimenin ‘i’râḍ

²⁷⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 1/45; Kefevî, *el-Külliyât*, 28; Ayverdi, “İmtinâ”, 558; “Sakınmak”, 1050.

²⁷⁷ Taberî, *Cāmi’u’l-beyân*, 7/196.

²⁷⁸ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 12/103; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 8/79; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 3/245.

²⁷⁹ Ferrâ’, *Me’āni’l-Kur’ân*, 2/295; Zeccâc, *Me’āni’l-Kur’ân*, 4/122.

²⁸⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/111.

²⁸¹ *Dīvānu Tarafe b. Abd* (Beyrut: Dāru’l-Ma’rife, 1424/2003), 81.

²⁸² *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 2000, 103.

²⁸³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/282; Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; Zemahşerî, *Esâsu’l-belāğa*, 1/539.

²⁸⁴ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/111.

²⁸⁵ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 3/247.

ile aynı anlamda kullanılmasının bu yönle olduğu fark edilmektedir. Zira bahsi geçtiği üzere 'i' rād sözcüğü de aynı anlamı ifade etmektedir.²⁸⁶

Kelime bazen kasıt, amaç ve niyet anlamlarında değerlendirilir. Mesela *huve şadeduke* cümlesinde yer alan *şaded* sözcüğüyle kasıt, niyet anlamı kastedilir. Aynı kullanımın Türkçe'de de olduğu görülmektedir. Buradan hareketle *uzun bir seyahat etme sadedinde bulunuyor* cümlesi ile bu anlamın kastedildiği fark edilmektedir.²⁸⁷

Kelimenin ifade ettiği anlamlardan bir diğeri, istikbāl manasından hareketle “önünde” anlamıdır. Nitekim *hāzihi 'd-dāru 'alā şadedi hāzihi* cümlesiyle “Bu ev, şu evin önündedir” anlamı kastedilir.²⁸⁸ Bu çerçevede sözcüğün *yakınlık* anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir.²⁸⁹ Çünkü *'eḥaztuhū min şadedin* ifadesi, *'eḥaztuhū min ḫurbin* şeklinde tabir edilir.²⁹⁰ O halde tefe'ul kalıbına konmakla elde edilen teşaddā kelimesi; ḫubāle/ön anlamından hareketle “yönelmek”, yakınlık manasından hareketle “yakınlaşmak” anlamındadır. Bu ise kelimenin kök anlamının da etkisiyle bazen *meyletmek* anlamında değer kazandığını göstermektedir.²⁹¹ Nitekim Kur'ân'da bazen bu şekilde kullanılmaktadır (Abese 80/6). Ayrıca yakınlık ve civar anlamlarının Türkçe'de de bulunduğu görülmektedir. Nitekim *şaded* sözcüğü, bu minvalde “asıl mevzû” anlamında kullanılmak üzere *Biz galiba sadetten çıktık* şeklinde kullanılmaktadır.²⁹² Aynı anlamdan hareketle zor bir engel ile karşılaşıldığı zaman onu terk edip başkasına tutunma, mecazi olarak *şaddu's-sebīl* terkibi ile ifade edilmektedir.²⁹³

Ayrıca *şaddā'* kelimesi, su anlamına gelir. “Su yolu” anlamını ifade etmek üzere *şuddād* sözcüğü kullanılır. *Şadīd* kelimesi, vücutta et ile cilt arasında bulunan irine verilen addır. Bu irin, yaralanan bölgede kan ile karışık halde bulunur. Bu yönüyle *şadīd* sözcüğü buradan alınmış olabilir. Çünkü *şadīd* de bir sudur. Ya da *şadīd* ifadesi, *şadde* sözcüğünün kök anlamlarından olan *men'* manası çerçevesinde yüklendiği “senin ile dağ arasına giren şey” yani dağın canibi/kenarı/yamacı manasından hareketle irin için

²⁸⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 1/459; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, 4/275; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/398.

²⁸⁷ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 3/247; Ayverdi, “Sadat-Saded”, 1041.

²⁸⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/383.

²⁸⁹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, 3/282.

²⁹⁰ Zemahşerî, *Esāsu'l-belāğa*, 539.

²⁹¹ Zeccâc, *Me'āni'l-Kur'ân*, 5/283; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/104; Vâhidî, *el-Basīṭ*, 23/214.

²⁹² Ayverdi, “Sadat-Saded”, 1041.

²⁹³ Zemahşerî, *Esāsu'l-belāğa*, 1/540; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 3/247.

de kullanılmış olabilir. Zira irin, cilt ile et arasındadır. Buradan hareketle cehennem ehlinin içeceği olan şadîd, Kur'ân'da darb-ı mesel olarak onlar için kullanılır olmuştur.²⁹⁴

Kelimenin ifade ettiği anlamlardan bir tanesi de dağ gibi görünen yüksek bulutlardır. Nitekim bu şekildeki bulutlar şadd sözcüğü ile ifade edilir. Ancak burada bazen *sîn* harfî ile kullanılır.²⁹⁵

Netice itibariyle şadde sözcüğü genelde başkasını bir yoldan/şeyden saptırmak/engellemek ile kişinin kendisinin bir şeyden imtinâ etmesi anlamlarında kullanılmaktadır. Bazen de bir tarafa “meyletmek” anlamında kullanılmaktadır. Bu ise sözcüğün bazen lâzimî, bazen de müte‘addî olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca kelimenin ifade ettiği anlamların çoğunlukla men‘ manası etrafında şekillendiği fark edilmektedir.

²⁹⁴ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/111; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/105; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 8/79; Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276; Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, 2/322.

²⁹⁵ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 3/245.

2.2.1. Şadde Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı

Şadde sözcüğü Câhiliye şiirlerinde; çevirmek/engellemek, yakın/denk, yüz çevirmek/imtinâ etmek ve yönelmek/meyletmek anlamlarında kullanılmıştır.

2.2.1.1. Geri Çevirmek/Engellemek

İmruülkays'ın (ö. 540 dolayları) bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir.

أَصَدَّ نَشَاصَ ذِي الْقَرْنَيْنِ حَتَّى
تَوَلَّى غَارِضُ الْمَلِكِ الْهَمَامَ

*Zülkarneyn'in [Irak kralı] yüksek bulutlarını (ordusunu) geri çevirdi. Öyle ki
Her dilediğini yapan hükümdarın ordusu arkalarını dönüp gittiler*²⁹⁶

Dizede zikredilen 'eşadde kelimesi şadde anlamında olup defetmek, geri çevirmek, uzaklaştırmak anlamlarındadır. Bununla beraber sözcük, püskürtme, engelleme ve reddetme manalarını da ifade etmektedir. Şiirdeki tevellâ kelimesi *geri dönmek*, 'āriḍ ise *ordu* anlamında kullanılmıştır. Ordu manası ise gökyüzünde geniş bir alana yayılan buluta teşbih edilmiştir.²⁹⁷

2.2.1.2. Yakın/Denk

Diğer Câhiliye şâirlerine nazaran daha fazla şiiri bulunan ve *el-Mu'allakātü't-tis'* veya *el-Mu'allakātü'l-'aşr* adıyla yayımlanan eserlerde muallakası bulunan Meymûn b. Kays A'sâ'nın (ö. 7/629 [?]) bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

لَئِنْ قَتَلْتُمْ عَمِيدًا لَمْ يَكُنْ صَدَدًا
لَتَقْتُلُنَّ مِثْلَهُ مِنْكُمْ فَتَمَثَّلَ

(Size) denk olmayan bir lideri/reisi öldürürseniz

*Biz de sizden onun dengi olan birini kesinlikle öldürürüz*²⁹⁸

Dizede zikredilen şaded sözcüğü, muḳarib anlamındadır. Bu ise şiirde, kişinin derece itibarıyla başkasına yakın/denk olmasıdır. Şairin bu ifadesiyle öldürülen kişinin değersiz biri olmadığına dikkat çektiği görülmektedir. Bu bağlamda beytin sonunda ele

²⁹⁶ Dīvānu İmru'ü'l-Ḳays, 1425/2004, 153.

²⁹⁷ Dīvānu İmru'ü'l-Ḳays, 1410/1990, 225; Dīvānu İmru'ü'l-Ḳays, 2009, 140; İbn Düreyd, Cemheretu'l-luḡa, 1/111.

²⁹⁸ Dīvānu'l-'A'sā el-Kebīr, nşr. Muḥammed Hüseyin (Cemamiz: Mektebetu'l-Âdâb, ts.), 63; Süleyman Tülücü, "A'sâ Meymûn b. Kays", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/544, 545.

alınan *nemteşil* sözcüğünün “kavmin ileri gelenleri” anlamını ifade etmesi, kelimenin bu minvalde kullanıldığını gösterir niteliktedir.

2.2.1.3. *Yönelmek/Meyletmek*

Erken dönem Câhiliye şairlerinden ‘Amr b. Kāmī’e el-Bekrī’nin (ö. 448-540 [?]) bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:²⁹⁹

وَتَصَدَّى لِتَصْرَعِ الْبَطْلِ الْأَرْ
وَعَ بَيْنَ الْعُلَهَاءِ وَالسِّرْبَالِ

[Ölüm] harika yiğidi yere yıkmak için yönelir

İçlik ve zırh arasından³⁰⁰

Dizede zikredilen ‘alhā’ sözcüğü, yaralanmalara karşı zırhın altına giyilen elbiseleri ifade eder. Bu ise şiire, ölümün, zırhlarla kendini muhafaza altına alan kahramanı/yiğidi öldürmek için bu elbiseler arasından vücuduna yöneldiği, meylettği anlamını katar.³⁰¹ Aynı zamanda kelimenin karşılık verme, maruz bırakma anlamlarında olduğu da düşünülebilir. Bu bağlamda şairin, savaş esnasında olası kılıç darbelerini betimlediğini düşünüyoruz.

2.2.1.4. *Yüz Çevirmek/îmtinâ etmek*

Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd’in (ö. 564 [?]) dedesi/amcası olan el-Murakkişu’l-’Ekber Sa’d b. Mâlik b. Dübay’a’ya (ö. 550 dolayları) nispet edilen bir şiirinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

مَنْ صَدَّ عَنْ نِيرَانِهَا
فَأَنَا ابْنُ قَيْسٍ لَا بَرَأخ

Kim (savaşın) ateşinden yüz çevirirse/geri durursa

Ben Kays’ın oğluyum çekinmem [savaşırım]³⁰²

Şairin burada savaşın şiddetinden, savaşta çarpışmayı terk etmekten ‘i’rād edenlere nazaran kendisinin böyle bir durumda savaşı terk etmeyeceğini ifade ettiği

²⁹⁹ Dīvānu ‘Amr b. Kāmī’e, 1385/1965, 69; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-şuarā*, 1/376; Ziriklî, *el-’A’lām*, 5/83.

³⁰⁰ Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî, *Kitābu’l-’Eddād*, thk. Muḥammed Ebu’l-Faḍl ‘İbrāhīm (Beyrut: el-Mektebetu’l-’Aşriyye, 1987/1407), 124; Nehhās, *Şerḥu’l-kaşā’idi’t-tis’i’l-meşhūrāti’l-mevsūmeti bi’l-Mu’allaqāt*, 2/724; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerḥu’l-kaşā’idi(Mu’allaqāti)’l-’aşr*, thk. Muḥammed Muḥyiddîn ‘Abdulḥamîd (Mısır: Mektebetu Muḥammed ‘Alî Şabîḥ, ts.), 507.

³⁰¹ Dīvānu ‘Amr b. Kāmī’e, 1994, 45; Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2242; İbn Manzûr, *Lisānu’l-’Arab*, 13/519.

³⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, 2/296; Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî Ebû Temmâm, *Dīvānu’l-Ḥamāse*, thk. Ahmed Hasan Besec (Beyrut: Dāru’l-Kutubî’l-’İlmiyye, 1418/1998), 91; Ziriklî, *el-’A’lām*, 5/95.

görülmektedir.³⁰³ Ancak burada savaştan yüz çevirmek ifadesi mecazi bir kullanımdır. Çünkü bu ifadeden kasıt savaşmaktan geri durmak/kaçınmaktır.³⁰⁴ Bu ise kelimenin imtinā‘ anlamında olduğunu ve savaştan fîrar etme anlamına yoğunlaştığını göstermektedir.



³⁰³ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân Ebû Sâid es-Sîrâfî, *Şerhu ebyâti Sîbeveyhi*, thk. Muḥâmmed ‘Alî Hâşim (Kahire: Dâru’l-Fîkr, 1394/1974), 2/27.

³⁰⁴ Ebû Temmâm, *el-Ḥamāse*, 91; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî, *Şerhu Dîvâni’l-Ḥamāse*, thk. Ğarîd eş-Şeyḥ (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2003), 1/359.

2.2.2. Şadde Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı

Şadde sözcüğünün hadislerde; engellemek, kovmak/uzaklaştırmak, irin, yönelmek/meyletmek ve yüz çevirmek anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

2.2.2.1. Engellemek

Hz. Peygamber ve ashabının, umre niyetiyle geldikleri Hudeybiye’de (6/628) bir süre kaldıktan sonra anlaşmanın imzalanması sonucu kurbanlarını keserek Medine’ye dönmelerinin ele alındığı bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

سَأَلْتُ أَنَسًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، كَمْ اعْتَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: أَرْبَعٌ: عُمْرَةُ الْحُدَيْبِيَّةِ فِي ذِي الْقَعْدَةِ
حَيْثُ صَدَّهُ الْمُشْرِكُونَ، وَعُمْرَةٌ مِنَ الْعَامِ الْمُقْبِلِ فِي ذِي الْقَعْدَةِ حَيْثُ صَالَحَهُمْ، وَعُمْرَةُ الْجِعْرَانَةِ إِذْ قَسَمَ غَنِيمَةً - أَرَاهُ - خُنَيْنٍ
فُلْتُ: كَمْ حَجَّ؟ قَالَ: وَاحِدَةً

*Enes’e sordum: Hz. Peygamber kaç sefer umre yaptı? Dedi ki: Dört umre yaptı;
Zi’l-ka‘de’de müşriklerin (Beytullah’a girmekten) kendisini engellediği Hudeybiye
umresi...³⁰⁵*

Hz. Peygamber, hicretin altıncı senesinde müşriklerin Kâbe’ye girmelerini engellemeleri sonucu ihramdan çıkmıştır. Bu Hz. Peygamber’in ilk umresi olmakla beraber ihramdan çıkmaları umre olarak sayılmıştır.³⁰⁶ Ayrıca farklı rivayetlerde *hayşu raddūhu* ibaresi bulunmaktadır.³⁰⁷ Bu ise müşriklerin, Müslümanları Kâbe’yi ziyaret etmekten engellediklerini/alıkoyduklarını ifade etmektedir.

2.2.2.2. Kovmak/Uzaklaştırmak

Hz. Peygamber’in, havuzunun kardan daha beyaz, baldan daha tatlı olduğunu ifade ettikleri bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَلَيْتِي لَأَصُدُّ النَّاسَ عَنْهُ، كَمَا يَصُدُّ الرَّجُلُ إِبِلَ النَّاسِ عَنْ حَوْضِهِ

³⁰⁵ Buhârî, “‘Umre”, 26 (No. 1778); Muhammed Hamîdullah, “Hudeybiye Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/298.

³⁰⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 8/323.

³⁰⁷ Buhârî, “‘Umre”, 26 (No. 1779); Şemseddin el-Kirmânî, *Kevākibu’l-derārî*, 9/5; İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu’l-bārî*, 6/13.

*Tıpkı kişinin başkasının devesini havuzundan kovması gibi ben de insanları ondan uzaklaştırırım.*³⁰⁸

Hadiste ele alınan şadde kelimeleri, farklı rivayetlerde 'ezûzu sözcüğü ile nakledilmektedir.³⁰⁹ Bu bağlamda Kâdî İyâz (ö. 544/1149), 'eşuddu kelimesinin 'eruddu, 'ezûzu sözcüğünün ise 'etrudu anlamında olduğunu söyler.³¹⁰ Nevevî, kelimenin 'emne'u veya 'etrudu anlamlarında olacağını belirtir.³¹¹ Bu bağlamda sözcüğün ifade edeceği asıl mana engellemektir. Ayrıca hadisın muradı ve siyakı göz önünde bulundurulduğunda “kovmak” veya “uzaklaştırmak” sözcüklerinin bu manaya daha uygun olacağı fark edilmektedir.

2.2.2.3. İrin

Hz. Peygamber'in içki içenler ile alakalı bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

من شرب الخمر لم تُقبل له صلاة أربعين صباحًا... وسقاه من نهر الحَبَالِ قيل: يا أبا عبد الرحمن! وما نهر الحَبَالِ؟ قال:

نهر من صديد أهل النار

Kim hâmr içerse kırk gün namazı kabul olunmaz...ve ona Hâbâl nehrinden içirir.

*Denildi ki “Hâbâl nehri nedir?” dedi ki o, cehennem ehlinin irinlerinden meydana gelen bir nehirdir.*³¹²

Hadiste belirtilen *habâl* kelimesi, fesâd anlamından hareketle nasıl yürüdüğünü idrâk edemeyecek kadar bozuk/fesad olan organlara verilen addır. Organ kopmasıyla yaralanma bu sözcükle ifade edilir.³¹³ Bu çerçevede sözcük, şadîd kelimesi için kullanılır olmuştur ki bu da kanlı irin anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla hadisın, cehennem ehlinin irinlerinin nehir gibi aktığına işaret ederek irinin çok fazla olduğunu ifade ettiği görülmektedir.³¹⁴

³⁰⁸ Müslim, “Tahâret”, 36.

³⁰⁹ Müslim, “Tahâret”, 38.

³¹⁰ Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim*, 2/45.

³¹¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 3/172.

³¹² Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 5 (No. 3680); Tirmizî, “Eşribe”, 1 (No. 1862).

³¹³ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 1/242; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/197.

³¹⁴ Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10/120; Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-aḥveẓī*, 5/602; Nâsirüddin el-Elbânî, *Şaḥîhu't-Tergîb ve't-terhîb* (Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1421/2000), 2/606.

2.2.2.4. Yönelmek/Meyletmek

Kahramanlığı ile meşhur olan sahâbî Avf b. Mâlik'in (ö. 73/692) naklettiği bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ مَغَازِيهِ فَانْتَهَيْتُ ذَاتَ لَيْلَةٍ فَلَمْ أَرَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَكَانِهِ وَإِذَا أَصْحَابُهُ كَأَنَّ عَلَى رُؤُوسِهِمُ الطَّيْرَ وَإِذَا الْإِبِلُ قَدْ وَضَعَتْ جِرَافَهَا قَالَ: فَنَظَرْتُ فَإِذَا أَنَا بِخِيَالٍ فَإِذَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ قَدْ تَصَدَّى لِي فَقُلْتُ: أَيْنَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَ: وَرَائِي

Gazvelerinden birinde Allah resûlü ile beraberdik. Bir gece geldim ancak Allah resûlünün yerinde olmadığını gördüm. O zamanda ashâbının başlarında sanki kuşlar vardı (sessizlerdi), develer de boyunlarını bükmüşlerdi. Baktım; bir hayal/silüet gördüm. Bu kişi bana yönelen Muaz b. Cebel'di. Ona sordum: Allah resûlü nerede?

*Dedi ki: Arkamda...*³¹⁵

Hadisi nakleden bir diğer muhaddis olan Taberânî (ö. 360/971), hadise *kad teşadda lî ve teşaddeytu lehû* ziyadesinde bulunur.³¹⁶ Buna göre râvî sahâbî, silüetin/karartının kendisine yöneldiğini/meylettiğini ve onun da aynı fiili gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

2.2.2.5. Yüz çevirmek

Hiz. Peygamber'in, Müslümanların küs kalmaması ile alakalı buyurduğu bir hadisinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

لَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ أَنْ يَهْجُرَ أَخَاهُ فَوْقَ ثَلَاثٍ، يَلْتَقِيَانِ؛ فَيَصُدُّ هَذَا، وَيَصُدُّ هَذَا، وَخَيْرُهُمَا الَّذِي يَبْدَأُ بِالسَّلَامِ

*Müslümanın Müslümanı üç günden fazla terk etmesi (küslük) helâl değildir. Bunlar karşılaşırlar da biri diğerine yüz çevirir. Hâlbuki her ikisinden en hayırlısı selâmı ilk verendir.*³¹⁷

³¹⁵ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*, thk. Şu'ayb el-'Arnaûf (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 16/185; İsmail Lütfi Çakan, "Avf b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/115.

³¹⁶ Ebü'l-Kasım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî 'Abdumecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 18/72.

³¹⁷ Buhârî, "İsti'zân", 9 (No. 6237).

Hadiste ele alınan şadde sözcükleri 'i'rād anlamındadır.³¹⁸ Zira bir diğer rivayette hadis *yu 'riḍu hāzā* cümlesiyle nakledilmektedir.³¹⁹ Bu ise her iki kişinin de bir tarafa döndüklerini/kenarlarını çevirdiklerini anlatır.³²⁰ Mevzubahis kelimenin ifade ettiği mana ise hakiki anlamda yüz çevirmektir. Buradan hareketle sözcük, sağ veya sol tarafa *meyletmek* anlamı³²¹ ekseninde yüz çevirmek manasını ifade etmektedir.

³¹⁸ Şemseddin el-Kirmânî, *Kevākibu 'd-derārī*, 22/80.

³¹⁹ Müslim, “Kitābu'l-birr ve's-sıla ve'l-'ādāb”, 25.

³²⁰ Kādî İyâz, *İkmālu 'l-Mu 'lim*, 8/27.

³²¹ İbn Fâris, *Meḳāyisu 'l-luġa*, 3/282.

2.2.3. Şadde Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı

Bu bölümde Kur'ân'da kullanılan şadde kelimelerinin anlamlarına değinilecektir. Öncelikle söz konusu kelimenin ilgili anlamlarının kök manası ile olan irtibatı tespit edilecektir. Konunun daha iyi anlaşılması için bazen anlatılan kıssa özet olarak aktarılacaktır. Söz konusu kelimeye yüklenen bazı anlamlar, sözcüğün şadā kelimesinden türediği vehmini ortaya koymuştur. Bu sebeple bu konudaki görüşler ve bu sözcüğün lügat analizi ilgili bölüm başlıklarında ele alınacaktır. Kur'ân'ı Kerîm'de şadde fiilinden türeyen kelimeler engellemek, irin, yönelmek/meyletmek, el çırpma, yaygara koparmak ve imtinâ etmek/yüz çevirmek anlamlarında kullanılmıştır.³²²

2.2.3.1. Engellemek

Şadde fiili, bazen mene'a veya şarafe anlamında değerlendirilir. Bu yönüyle sözcük engellemek, korumak, alıkoymak/çevirmek anlamlarını barındırır. Mesela şaddehū 'ani'l-emri cümlesi, bir kişiyi bir işi yapmaktan alıkoymayı/engellemeyi ifade eder.³²³ Bu sözcüğe bazen şadefe anlamı yüklenilir.³²⁴ Bu ise asıl itibariyle bir şeyden meyletmek anlamını barındırır.³²⁵ İleride bahsi geleceği üzere şadde sözcüğünden farklı olarak durumun şiddetini ifade etmede değerlendirilir.³²⁶ Ayrıca şadefe sözcüğü bazen 'adele/dönme/çevirme anlamında kullanılır.³²⁷ Bu çerçevede İbn Fâris (ö. 395/1004), şadde sözcüğünün de 'udül anlamında kullanıldığını söyler.³²⁸ 'Udül kelimesi ise "yoldan sapma, vazgeçme, geri dönme" anlamlarını ifade eder. Bu ise kelimenin kök anlamı olan meyletme anlamı ekseninde yoldan çıkmayı; başka yola dönmeyi, yolunu veya yönünü değiştirmeyi ifade eder.³²⁹

Ayrıca bu kelimenin müte'addi/geçişli formuna konulmasına gerek yoktur. Zira Ezherî'nin de belirttiği şekilde şadde/şadden fiili, hem müte'addi/geçişli, hem de lâzimî/geçişsiz durumlar için kullanılabilir.³³⁰

³²² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen en-Nîsâbü'rî, 'İcâzu'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân, thk. Hânîf b. Hasen el-Kâsımî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 1/363, 460, 2/739, 864.

³²³ Sâhib b. Abbâd, el-Muĥîṭ fi'l-luġa, 8/79; Râġıb el-İsfahânî, el-Mufredât, 276; İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, 3/245.

³²⁴ İbn Düreyd, Cemheretu'l-luġa, 1/111; İbn Sîde, el-Muĥkem, 8/261.

³²⁵ İbn Fâris, Mekâyîsu'l-luġa, 3/338.

³²⁶ Râġıb el-İsfahânî, el-Mufredât, 276.

³²⁷ İbn Sîde, el-Muĥkem, 8/290.

³²⁸ İbn Fâris, Mekâyîsu'l-luġa, 3/282.

³²⁹ Ayverdi, "Udul", 1280; "Sapmak", 1061.

³³⁰ Ezherî, Tehzîbu'l-luġa, 12/103.

Kur'ân'daki şadde sözcükleri çoğunlukla *engellemek* anlamı üzerine yoğunlaşmaktadır. Mesela Hz. Süleyman ile Sebe melikesinin kıssalarının ele alındığı Neml Sûresi 27/43. âyetinde bu kullanımdadır:

وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِذْهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ

Onu, Allah dışında taptığı şeyler (imandan) alıkoymuştu/şadde. Çünkü o, kâfir bir toplumdandı.

Âyette zikredilen *إِذْهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ* cümlesinin başındaki 'inne edatı, ta'lîl ifade eder. Bu ise Sebe melikesinin güneşe tapan bir topluluk içinde yetiştiğini gösterir. Ancak edat 'enne olarak okunursa, önceden zikredilen *مِنْ دُونِ اللَّهِ* cümlesine mübeyyine olur.³³¹ Bu bağlamda âyet, "kâfir bir toplumdan olması, onu Allah'a ibadetten alıkoymuştu" anlamını ifade eder.³³²

Sebe melikesinin iman etmesine engel olanın kim/ne olduğu hususunda farklı görüşler nakledilir.³³³ Bu görüşler ise dört anlam etrafında yoğunlaşır:³³⁴

I. Güneşe tapması onu imandan alıkoymuştu.

II. Küfrü, hidayeti bulmasına engel olmuştu.

III. Süleyman, onu taptığı şeylerden alıkoydu.

IV. Allah, kendisini muvaffak kılması ile küfürden alıkoydu.

Yukarıda ele alınan görüşler, şadde fiilinin sentaks açısından aldığı fâil-mef'ûl bağlamında şekillenmektedir.³³⁵ Çünkü âyetteki *mā* edatı, cümlede hem fâil hem de mef'ûl olabilmektedir.³³⁶ Buradan hareketle şadde kelimesinin fâilinin *mā* olduğunu ifade edenler, melikenin yoldan sapmasına sebep olan şeyin âdetleri/güneşe tapma olduğunu söylerler. Bu ise Sebe melikesinin bilgisizliği sebebiyle değil, güneşe ve aya

³³¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/122.

³³² Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/295.

³³³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/119.

³³⁴ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/216.

³³⁵ Nehhâs, *'Î'râbu'l-Kur'ân*, 701.

³³⁶ Mekkî b. Ebû Tâlib, *Muşkilu 'i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Şâlih (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1984), 2/535.

tapmasından dolayı bunların onu, Allah’a ibadet etmekten alıkoyduğu anlamındadır.³³⁷ Ancak *mā* harfinin mef’ûl olduğunu ifade edenlere göre ise fâil, Hz. Süleyman veya Allah olmaktadır.³³⁸ Bununla beraber burada ele alınan olayın önceden zikredildiği en-Neml 27/23 âyetinde kendilerini yoldan çıkaranın şeytan olduğunun belirtilmesi, fâilin şeytan olduğunu da gösterebilir.³³⁹

Netice itibariyle cümlelerin her hâlükârda engellemek/alıkoymak/saptırmak anlamında olduğu görülmektedir. Bu bağlamda sözcüğe yüklenilen anlam ise mene’a kelimesidir.³⁴⁰

Şadde sözcüğünün *engellemek* anlamında olduğu bir diğer âyet ise Muhammed Sûresi 47/1. âyettedir:

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَاهُمْ

Allah, inkâr edip Allah’ın yolundan alıkoyanların/şaddû amellerini boşa çıkarmıştır.

Âyette ele alınan amellerin ’edalle/boşa çıkarma meselesi, müşriklerin mekârim olarak isimlendirdikleri sadaka vermek, sıra-i rahim yapmak veya hacıları doyurmak ve su ikram etmek gibi hasenâtlarının boşa gitmesidir. Ya da Allah’a yakınlaştırması için taptıkları putlarına olan ibadetleridir. Çünkü iman etmeden yapılan amellerin tamamı bâtıldır. Bu bağlamda küfürleri sebebiyle âhirette amellerinin karşılığını bulamayacaklardır. Ayrıca boşa giden amellerin, başta Ebû Cehil (ö. 2/624) olmak üzere Mekkeli müşriklerin Bedir savaşına katılan savaşçıları yedirip içirmesi ve teçhizatla donatması olduğu da söylenmiştir.³⁴¹

Âyette zikredilen şadde sözcüğü, mene’a anlamında değerlendirilir. Bu ise başkalarını iman etmekten/İslâm’dan alıkoymayı anlatır.³⁴² Bu durumda âyet, Allah’ın birliğini inkâr ederek başkasına ibadet edenlerin, İslâm dînine girip Allah’ın vahdaniyetini ikrâr ederek Hz. Peygamber’in nübüvvetini tasdik etmek isteyenlere bu

³³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/80; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/122; Herevî, *Kitâbü’l-Ğarîbeyn*, 4/1066; Firûzâbâdî, *Beşâiru zevi’t-temyîz*, 3/390.

³³⁸ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/295.

³³⁹ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/498; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 8/5397.

³⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/79; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/498; Vâhidî, *el-Basît*, 17/248; Begavî, *Me’âlimu’t-tenzîl*, 963; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muħarreru’l-vecîz*, 4/262.

³⁴¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi’l-Kur’ân*, 409; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/5; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/262; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/239; Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 5/167; Kurtubî, *el-Câmi’*, 19/239, 240.

³⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/43; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, 7/396.

konuda mâni olduklarını ifade eder.³⁴³ Bununla beraber âyetteki şadde sözcüğünün imtinâ' anlamında olduğu düşünülebilir. Zira bu fiil hem geçişli hem de geçişsiz olarak değerlendirilebilir.³⁴⁴ Bu çerçevede âyet *Allah, inkâr edip İslâm'a girmekten imtinâ edenlerin (kaçınan/reddeden) amellerini boşa çıkarmıştır* anlamını ifade eder.³⁴⁵ Dolayısıyla Mâtürîdî'nin de belirttiği şekilde her iki durum da kendilerinde görüldüğü için kelime, iki manayı da barındıracak yeterliliktedir.³⁴⁶

2.2.3.2. İrin

Kur'ân-ı Kerîm'de şadîd kalıbında olan bu anlamın İbrâhîm Sûresi 14/16. âyette olduğu görülmektedir:

مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ

Ötesinde ise cehennem vardır ve kendisine irin/şadîd içirilecektir.

Âyette zikredilen şadîd kelimesi, cümlelerin öğeleri açısından üç vecihle i'râb alabilir. Bunlar ise *mā'* ismine sıfat, atf-ı beyân veya bedel olabilmesidir.³⁴⁷ Kelime, sıfat olduğu vakit *irinli su* anlamını, atf-ı beyân veya bedel olduğu zaman ise *irin* kendisini ifade edecektir. Zira atf-ı beyân, manadan kastedilenin ortaya çıkması için bir açıklamadır. Bedel de (küll mine'l-küll) bu yönüyle aynı muradı ifade etmektedir. Zira atf-ı beyân olan aynı zamanda bedel de olabilmektedir. Bu ise iki kelimenin de aslında aynı anlamı ifade edeceğini göstermektedir. Mesela *'eḫseme billahi 'Ebū Ḥafsin Ömeru* cümlesinde *'Ebū Ḥafs* da *Ömer* de aynı kişilerdir.³⁴⁸ Buradan hareketle Taberî, Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî gibi âlimler, kelimenin atf-ı beyân olduğunu söylerler.³⁴⁹

Söz konusu âyetteki şadîd kelimesi, *ıyır/irin* anlamındadır.³⁵⁰ Bu ise cehennem ehlinin su yerine şadîd içeceklerini ifade eder.³⁵¹ Şadîd ise et ile cilt arasında bulunan ve yarada irin ile karışık halde bulunan kandır. Şadde fiili, bazen *su* anlamında

³⁴³ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 21/180; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 11/6877.

³⁴⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, 12/103; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 5/109.

³⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/514.

³⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/262.

³⁴⁷ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 7/80.

³⁴⁸ İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu'l-Kıtr*, 383; Muṣṭafâ el-Ġalâyînî, *Câmi' u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 3/574, 575.

³⁴⁹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 13/618; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/370; Râzî, *Mefâtîhu'l-ġayb*, 19/105.

³⁵⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/338.

³⁵¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Kur'ân*, 231.

değerlendirilir.³⁵² Çünkü irin de aslında suya benzer.³⁵³ Bu sebeple cehennem ehlinde akan kan ve irine şadîd denir.³⁵⁴ Kelimeye yüklenen bir diğer anlam ise sözcüğün 'imtinâ' anlamından hareketle içilen suyun kötü olduğuna işaret etmesi yönünden insanların onu içmekten kaçınması anlamında *içilmesinden imtinâ edilen su* manasında olduğu da söylenmiştir.³⁵⁵ Bu konuda Zeccâc, cehennem ehlinde akan kan ve irinin kendi içecekleri olduğunu söyler.³⁵⁶ Buna ilave olarak Nehhâs, burada bir temsil olduğunu ve içeceğin, irine benzer bir içecek olabileceğini nakleder.³⁵⁷

2.2.3.3. Yönelmek/Meyletmek

Kelimenin yönelmek/meyletmek anlamında olduğu sözcük, tefe'ul kalıbında olan teşaddâ kelimesidir. Hz. Peygamber'in Abdullâh İbn Ümmü Mektûm'a (ö. 15/636) yüz çevirip müşriklere *yöneldiğini* ele alan Abese Sûresi 80/6. âyette bu kullanımdadır:

فَأَن تَ لَه تَصَدَّى

Ancak sen, ona yöneliyorsun.

H. Peygamber, Kureyş'in elebaşlarını İslâm'a davet ettiği bir zamanda onlarla meşgul olup İbn Ümmü Mektûm'a yönelmedi. H. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a yüz çevirip müşriklere yönelmesi durumu, onların kavmin ileri gelenleri olması sebebiyle daveti kabul etmeleri hâlinde birçoklarının Müslümanlığına etki edeceklerini ümit etmesi sebebiyledir.³⁵⁸

Şadde fiili, bazen ön/yakın anlamında değerlendirilir. Bu anlam ise 'istikbâl manasından çıkarılmaktadır.³⁵⁹ Âyette ele alınan *teşaddâ* kelimesi, *teşaddede* fiilinden türemektedir. Bu sözcükte bulunan iki *dâl* harfinden biri, *yâ* harfine çevrilmiştir. Teşaddâ fiili ise bir şeye yönelmek anlamını ifade eder. Bu yönüyle sözcüğün tefe'ul

³⁵² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2/382; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/111; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/105; Sâhib b. Abbâd, *el-Muhtâ fî'l-luğa*, 8/79; Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 3/282.

³⁵³ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 7/80.

³⁵⁴ Herevî, *Kitâbü'l-Garîbeyn*, 4/1066.

³⁵⁵ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 3/128.

³⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/157.

³⁵⁷ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/522.

³⁵⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/283; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/417, 418.

³⁵⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2/383; İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 3/282; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/57.

kalıbına konmasıyla elde edilen teşaddâ kelimesi; kûbâle/ön anlamından hareketle *yönelmek*, yakınlık manasından hareketle ise *yakınlaşmak* anlamında değerlendirilir.³⁶⁰

Mukâtil, kelimenin yüz ile yönelmek anlamında olduğunu söyler.³⁶¹ Ayrıca İbn Kuteybe (ö. 276/889) sözcüğün, birini görebilmek için ona yönelmek anlamında olduğunu belirtir.³⁶² Taberî de âyete aynı perspektiften yaklaşarak bu kişinin Müslüman olabilmesi umuduyla Hz. Peygamber'in ona yöneldiğini belirtir.³⁶³ Zeccâc³⁶⁴ ve Mâtürîdî³⁶⁵ de Taberî ile aynı fikirdedir. Bununla beraber kelimenin *meyletmek* anlamının da etkisiyle yüzünü ona çeviriyor; ona *meylediyorsun* anlamında olduğu da söylenmiştir.³⁶⁶ Bu durum, âyette mecazi olarak şiddetli bir yönelmenin var olduğunu göstermektedir.³⁶⁷ Buradan hareketle sözcüğe *ilgilenme* ziyadesi de eklenebilecektir.

Fakat Elmalılı Muhammed Hamdi, bu kelimenin *şadedden* veya *şadâdan* türeyebileceğini söyler. İlk kelime olan *şaded*, yukarıda ele aldığımız mana ile aynıdır. Bu ise teveccüh gösterip ıslah ve irşat hususunda uğraşmak demektir. Elmalılı'nın yüklediği bir diğer anlam olan *şadâ* ise kendi ifadesiyle şu şekildedir: "İkincide sen, ondan sada bekliyor, uzaktan uzağa, dağdan taştan ses in'ikâsını beklemek gibi sesinin ondan aksetmesini gözetiyor, ona özeniyorsun, demek olur."³⁶⁸ Burada kelimeye yüklenen *şadâ* sözcüğü, *yankı* anlamını ifade eder. Bu kelime, kişinin dağ vb. yerlerdeki sesini aynen duyması anlamındadır. Ayrıca ölen kişinin kulağından çıkarak *çığlık attığına* inanılan kuşa da bu isim verilir. Bu bağlamda teşaddâ kelimesi, bir kişiyle dağdan gelen/yankılanan ses gibi karşı karşıya gelmektir. Bu ise bakışlarını ona çevirerek kişiye yönelme anlamını ifade eder. Buradan hareketle kelimenin *yönelme* anlamında değerlendirildiği görülmektedir.³⁶⁹ Dolayısıyla Elmalılı'nın kastının bu yönde olduğu fark edilmektedir.

³⁶⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/382; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/104; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; Vâhidî, *el-Basîṭ*, 23/214; Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Ḳur'ân*, 6/156.

³⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/590.

³⁶² İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi'l-Ḳur'ân*, 514.

³⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/107.

³⁶⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 5/283.

³⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/421.

³⁶⁶ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/104; Ebu'l-'Alâ el-Kirmânî, *Mefâtihu'l-'Eġânî fî'l-ķiraâti ve'l-me'ânî*, thk. 'Abdulkerîm Muştafâ (Beyrut: Dâru İbni Ḥazm, 1422/2001), 427.

³⁶⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/108.

³⁶⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/414.

³⁶⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/386; İbn Fâris, *Meķâyîsu'l-luğa*, 3/341; Râġıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 279.

Değınmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise kelimenin asıl itibariyle teteşaddā şeklinde olmasıdır. Ancak burada iki *tā* harfı bir arada olduğu için biri hazfedilmiştir. Bununla beraber sözcük, şeddeli olarak teşşaddā şeklinde de okunmuştur. Bu durumda *tā* ve *şād* harflerinin mahreçleri birbirlerine yakın olduğu için *tā* harfı, *şād* harfine idğam edilmiştir. Ayrıca her iki kırâate göre de anlam aynıdır.³⁷⁰

2.2.3.4. El Çırpma

Kur'ân-ı Kerîm'de taşdiye şeklinde görülen bu kelime, müşriklerin Kâbe ile ilişkilerinin/ibadetlerinin ele alındığı el-Enfâl 8/35. âyettedir:

وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءٌ وَتَصْدِيدٌ

Onların Beytullah'ta olan namazları, sadece ısıık çalmak ve el çırpırmaktan başka bir şey değildir.

Hız. Peygamber ve ashâbı, Kâbe'de namaz kıldıkları esnada müşriklerin bir kısmı onların sağ tarafından ısıık çalıyor, diğer bir kısmı ise onların sol tarafından alkışlayarak/el çırpırmak Hız. Peygamber ve ashâbının, namazlarını karıştırmalarını hedefliyorlardı.³⁷¹

Âyette zikredilen *taşdiye* sözcüğü iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Bunlardan birincisi müşriklerin Kâbe'de el çırpmaları/ses yapmaları, ikincisi ise Müslümanların Kâbe'ye girmelerini engellemeleri/alıkoymalarıdır.³⁷² Bahsi geçtiğı üzere muzâri formu esreli olan *yeşiddu* kelimesi ses çıkarmak/yaygara koparmak, ötreli olan *yeşuddu* sözcüğü ise mâni, engel anlamlarında kullanılmaktadır. Âyet, bu değerlendirmeye göre farklı yorumlar almıştır.

Şadde fiili, bazen ses çıkarma, yaygara koparma, gürültü-patırtı çıkarma gibi anlamlarda kullanılır. Kelime bu şekliyle *yeşiddu* fiilinden türemektedir. Bu anlamdan çoğalan taşdiye mastarı, *alkışlamak* anlamında değerlendirilir.³⁷³ Çünkü alkışlamak, ses çıkarmaktır. Kelimenin sığası ise şaddā/yuşaddī/taşdiye olup asıl itibariyle

³⁷⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/283, 284; Ahmed b. Mûsâ İbn Mûcâhid, *Kitābu's-Seb'a fi'l-kırā'ât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Me'arif, 1972), 672.

³⁷¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/165; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/194.

³⁷² Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/263; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/578; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 15/164.

³⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/161; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/104.

şaddede/yeşaddidu şeklindedir. Ancak sonradan sözcükte bulunan iki *dāl* harfinden biri *yā* harfine çevrilmiştir.³⁷⁴ Bu ise bir elin diğer ele vurulması (el çırpma) sonucu çıkan sesi ifade eder.³⁷⁵ Dolayısıyla taşdiye kelimesi, yaygara koparmak/bağırmak anlamına gelen şadde/yeşiddu fiilinden türemektedir.³⁷⁶ Bu bağlamda âyet, yukarıda ele aldığımız üzere müşriklerin, Hz. Peygamber Kur'ân okurken sesinin duyulmaması ve Allah'ın zikrinin işitilmesine mâni olmak için *el çırparak* gürültü-patırtı çıkarmalarını ifade eder.³⁷⁷ Çünkü onlar, Hz. Peygamber namazda kırâate başladığı zaman kadın-erkek çıplak bir şekilde Kâbe'yi tavaf etmeye koyuluyor, avuçları arasından ıslık çalarak el çırpıyorlardı. Bununla, Hz. Peygamber'i namazında şaşırtmayı amaçlıyorlardı.³⁷⁸ Ayrıca Cessâs, âyette zikredilen taşdiye kelimesinin namaz olarak isimlendirilmesini, onların el çırpmayı dua ve tesbihin yerine koymaları olarak yorumlamaktadır.³⁷⁹ Ancak kanaatimizce ıslık çalma ve el çırpma eylemleri, ibadetten öte Hz. Peygamber'e ve tebliğine karşı çıkma, bir diğer ifadeyle protesto niteliği taşımaktadır.³⁸⁰

Ayrıca kelimenin *el çırpma* anlamında olduğu ancak şadâ sözcüğünden türediği de söylenmiştir. Bu kelime ise şadiye/yeşdâ/taşdiye şeklinde olup asıl itibarıyla *yankı* anlamını ifade eder. El çırpılması sonucu çıkan *ses* bu sözcük ile ifade edilir.³⁸¹ Bu hareket ile çıkan sesi karşıdakine duyurmak amaçlanır. Ancak kelime, *ses* manasını Farsça'dan kazanmıştır.³⁸² Bu yönüyle âyetten müşriklerin, şadâ benzeri teğannî ettikleri anlamı anlaşılmaktadır.³⁸³

Kelimeye yüklenilen ikinci bir kullanım ise *menetmek* manasıdır. Bu durumda sözcük engellemek, mâni olmak, alıkoymak/çevirmek anlamlarını ifade eder.³⁸⁴ Bu bağlamda şadde fiilinin bu anlamdan türediği ve kalıbın şadde/yeşiddu/taşdide şeklinde

³⁷⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 2/382; Nehhâs, *'Î'rābu'l-Ḳur'ân*, 348; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luḡa*, 3/282.

³⁷⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî es-Sicistânî, *Ḡarîbu'l-Ḳur'ân* (Mısır: Mektebetu Muhammed 'Alî Şabîḥ, 1382/1963), 52.

³⁷⁶ İbn Kuteybe, *Tefsîru ḡarîbi'l-Ḳur'ân*, 400.

³⁷⁷ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l- 'Azîz*, 2/176; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 2/524.

³⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/579.

³⁷⁹ Cessâs, *'Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*, 4/229.

³⁸⁰ Korkut Dindi, "Kur'an-Siyer Münasebeti Bağlamında Müşriklere Nispet Edilen Islık Çalma ve El Çırpma Ritüeli", *İslami Araştırmalar Dergisi* 30/2 (2019), 252.

³⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 5/195; Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 5/601.

³⁸² Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 2/386; Ayverdi, "Sedâ-Sadâ", 1073.

³⁸³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 279.

³⁸⁴ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luḡa*, 8/79; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276; İbn Manzûr, *Lisānu'l- 'Arab*, 3/245.

olup sözcükteki iki *dāl* harfinden birinin *yā* harfine çevrildiği ifade edilmektedir. Bu ise Müslümanları, Beytullah'tan alıkoydukları anlamını ifade eder.³⁸⁵

2.2.3.5. Yaygara Koparmak

Kıraat farklılıklarına konu olan ve müşriklere İsâ peygamberin darb-ı mesel olarak anlatıldığını ele alan Zuhurf Sûresi 43/57. âyette bu kullanımda olduğu görülmektedir:

وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ

Meryem'in oğlu misal verildiğinde bir de bakarsın ki kavmin ondan dolayı yaygara koparıyor.

Âyette zikredilen şadde fiili bir kırâate göre ötreli/yeşuddün, diğer kırâate göre ise esreli/yeşiddün olarak okunmuştur.³⁸⁶ Kelimenin bu şekilde okunmasının âyetin anlam ve yorumuna etkisi ise bağrıışmak/yaygara koparmak/tantanaya vermek ile 'i'râd/'udül/imtinâ' manalarıdır.³⁸⁷ Kırâat farklılıklarının âyetin anlam ve yorumuna olan etkisine değinmeden önce rivayetler ekseninde öncelikle yaşanan olayı aktaracağız.

Hz. Peygamber, Kureyş'in azılı müşriklerine tebliğde bulunduğu bir esnada Nadr b. Hâris (ö. 2/624) karşıt sözler söyleyince Allah resûlü onu susturup *Siz ve Allah dışında taptığınız şeyler Cehennem odunusunuz. Sizler oraya gireceksiniz* (el-Enbiyâ 21/98) âyetini okuyarak kalktı. Çünkü onlar, yaratılış bakımından Âdem ile benzer olan İsâ'nın yaratılışı kendilerine anlatılınca "Muhammed (sas), Hristiyanların Mesih'i ilah edinmesi gibi bizim de kendisini ilah edinmemizi istiyor" diyorlardı. Meclise sonradan gelenlerden biri "İsâ'ya, Uzeyr'e ve meleklerle tapanlar hep birlikte cehennemde iseler bizler de onlarla cehenneme girmeye razıyız" diyordu. Ancak sonradan *Katımızdan kendilerine esenlik/Cennet takdir edilenler, şüphesiz ondan uzaklaştırılmışlardır* (el-Enbiyâ 21/101) âyeti nâzil oldu. Bu yönüyle onların bu konuşmalarının sadece cedelleşmek için olduğu görülmektedir. Çünkü onlar, aslında putlara tapıyorlardı. Öyle ki Hz. Peygamber'e İsâ madem sâlih bir kul ve peygamber, neden ona tapıyorlar? sorusunu yöneltiyorlardı. Bu yönüyle taptıkları ilahların İsâ ve meleklerin derecesinde

³⁸⁵ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/153; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/229; Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 5/601.

³⁸⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 587; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/369.

³⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/623.

olmasına razı olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak Hz. Peygamber, İsâ'nın hiçbir şekilde kendisine tapınılmamasını ve bunu söylemediğini onlara hatırlatmıştır.³⁸⁸

Şadde fiilinin etimolojik tahlilinde ve bir önceki konu başlığında belirttiğimiz üzere muzârî formu yeşiddu olan bu kelime, dâcce/bağırma, gürültü çıkarma, yaygara koparma, kakhaha atarak gülme anlamlarında değerlendirilir.³⁸⁹ Bu bağlamda Ferrâ, esreli/yeşiddu olarak okumanın daha doğru olduğunu söyler.³⁹⁰ İbn Kuteybe de bu sözcüğün aynı formda olduğunu ve dâcce/gürültü çıkarmak/haykırmak anlamlarında olduğunu söyleyerek bir önceki bölümde ele aldığımız taşdiye sözcüğünün buradan türediğini belirtir.³⁹¹ Ayrıca Zeccâc, çoğunluğun kelimeyi esreli okuduğunu söyler.³⁹² Zira bazı lügat âlimleri, bu sözcüğün ötreli/yeşuddu olarak okunmasının hatalı olduğunu söyleyerek bu formda harf-i cer olarak *min* değil '*an* kullanılması gerektiğini belirtirler. Ancak buna cevap olarak *min* harf-i cerrinin *min eclihî* (bu misalden dolayı) manasında olduğu söylenmiştir. Fakat tercih edilen okuyuş yeşiddûn şeklindedir.³⁹³ Bu bağlamda sözcüğe '*an* harf-i cerrini müteallik yapmayıp *min eclihî* anlamı ekseninde 'udûl/sapma/geri dönme anlamı yükleyenler kelimeyi yeşuddûn olarak, dâcce/bağırma/yaygara koparma anlamı yükleyenler ise *min* harf-i cerrini bu fiile taalluk edip yeşiddûn olarak okumuşlardır.³⁹⁴

Müşriklere, İsâ Peygamber darb-ı mesel olarak anlatılınca seslerini yükselterek bağırmaya, gülmeye ve gırgır geçmeye başladılar. Zira kendilerinin putlara tapması gibi Hristiyanların da İsâ'ya tapması onları mutlu etmişti.³⁹⁵ Onların bu şekilde davranmasına sebep olan şeyin âyetin zâhirine göre şu şekillerde olduğu söylenmiştir:³⁹⁶

³⁸⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 20/621; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/175; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/416; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/3284; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 12/319, 321; Orhan Çeker, *Kur'ân-ı Kerîm'in Envârı'ndan Tefsir Özetli Meâl* (Ankara: Takdim Yayınları, 2021), 782.

³⁸⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/382; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fî'l-luġa*, 8/79; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luġa*, 3/282.

³⁹⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/36, 37.

³⁹¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru'garîbi'l-Kur'ân*, 400; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/177.

³⁹² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/416.

³⁹³ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 6/377; Nehhâs, *'Î'râbu'l-Kur'ân*, 950; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 10/6683.

³⁹⁴ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, thk. Bedrettin Kahveci vd. (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1413/1993), 6/155.

³⁹⁵ Tûsî, *et-Tibyân*, 9/210.

³⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/451; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 5/60; Râzî, *Meḳâtîḥu'l-ġayb*, 27/222; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 25/237.

1. Kâfirler, Hristiyanların İsâ'ya taptıklarını işitince, bizim ilâhlarımız İsâ'dan daha hayırlıdır, dediler. Çünkü onlar meleklerle ya da meleklerin ikonlarına tapıyorlardı.

2. *Siz ve taptıklarınız cehennem odunusunuz* (el-Enbiyâ 21/98) âyeti inince müşriklerden biri “Bu âyet bize ve ilâhlarımıza özel midir yoksa herkes için mi geçerlidir?” diye sordu. Hz. Peygamber, “Bütün ümmetler için geçerlidir” cevabını verince müşrik: “Biz meleklerle, Yahudiler Uzeyr’e, Hristiyanlar da İsâ'ya tapıyorlar. Onlar cehennemde iseler biz de cehenneme girmeye razıyız” dedi. Hz. Peygamber susunca kahkaha atarak gülmeye ve yaygara koparmaya başladılar. Ancak sonra *Katımızdan kendilerine esenlik/Cennet takdir edilenler, şüphesiz ondan uzaklaştırılmışlardır* (el-Enbiyâ 21/101) âyeti nâzil oldu. Hz. Peygamber’in bir süre sessiz kalması sonucu kendilerini haklı sanmışlar, bu vesileyle gırgır şamataya başlamışlardı. Zira ilâhlarının İsâ'dan daha hayırlı olmadığını söyleyen Hz. Peygamber’e, İsâ cehennemde ise bizim ilâhlarımızın durumu daha iyidir, diyorlardı.

3. Hristiyanlar nasıl ki İsâ'ya tapıyorlar, Muhammed (sas) de bizim kendisine tapmamızı istiyor. Ayrıca atalarımız ve babalarımız putlara tapıyorlardı. Bu sebeple Muhammed’e (sas) tapmayı kabul etmiyoruz, diyorlardı.

Dolayısıyla müşrikler bu sözlerini, cedelleşmek ve muhalefet etmek için söylemişlerdir. Bunu ise bağrışarak, yaygara kopararak ifade etmişlerdir.³⁹⁷

Söz konusu âyetteki ikinci kırâat şekli olan yeşuddu sözcüğü, ’i’râd anlamında değerlendirilir. Bir sonraki bölümde bu sözcüğün etimoloji ile olan bağına ele alacağımız için burada ayrıca zikretmeyeceğiz. Ancak bahsi geçtiği üzere ’i’râd sözcüğü imtinâ’ anlamında değerlendirilir. Buradan hareketle muzâri formu ötreli/yeşuddu olan fiilin ’i’râd anlamını ifade ettiği söylenmiştir. Bu ise müşriklerin, İsâ'nın peygamber olmasına rağmen cehennemde olmasının kendilerini haklı çıkardığını ve cedelde haklı oldukları vehmine kapılmaları sonucu Kur’ân’da tenâkuz olduğunu söyleyerek Kur’ân’dan ’i’râd etmeleri, bir diğer ifadeyle Kur’ân’ı reddetmeleri anlamını ifade eder.³⁹⁸

³⁹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen en-Nîsâbü'rî, *Bâhiru'l-burhân fî me'âni muşkilâti'l-Kur'ân*, thk. Su'âd bint Şâlih (Mekke: Câmi'atu 'Ümmi'l-Kura, 1418/1997), 3/1297.

³⁹⁸ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/210, 211; Mekî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 10/6682; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 25/238.

Netice itibariyle kelimeye yaygara koparmak anlamı yükleyenler sözcüğü yeşiddu; kabul etmemek, reddetmek, geri çevirmek anlamı yükleyenler ise yeşuddu olarak okumuşlardır. Bu yönüyle sözcük iki farklı şekilde kırâat edilmiştir.³⁹⁹

Taberî, meşhur iki farklı lügat olan bu kelimenin aslında aynı manada olduğunu söyler.⁴⁰⁰ Zeccâc da aynı görüşte olmakla beraber her iki kırâate göre anlamın dâcce/tantana çıkarmak, bağırarak, yaygara koparmak bir diğer ifadeyle ortalığı velveleye vermek anlamında olduğunu söyler.⁴⁰¹ Ancak kelimenin ötreli veya esreli olması bakımından farklı anlamları ifade ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Bu husustaki görüşler, Maverdî'nin naklettiği gibi aşağıdaki şekildedir.⁴⁰²

مَعْنَاهُمَا مُخْتَلِفٌ			مَعْنَاهُمَا وَاحِدٌ	
	يَصْدُونَ	يَصِدُونَ	1	يَضْجُونَ
1	يَعْدِلُونَ	يَتَفَرَّقُونَ	2	يَضْحَكُونَ
2	يَعْتَرِلُونَ	يَضْجُونَ	3	يَزْعَجُونَ
3	هَذَا مِنَ الصُّدُودِ	هَذَا مِنَ الصَّجَجِ	4	يُغْرِضُونَ

Müşrikler, yukarıda ele alınan rivayetler çerçevesinde duydukları sözlerle karşın kendilerini haklı görerek katıla katıla güldükleri veya cedelde üstün gelen taraf oldukları vehmiyle bağıştıkları, yaygara koparmışlar ya da Kur'ân'da tenâkuz olduğu düşüncesiyle ona iman etmeyi reddetmişlerdir. Aslında onların hem Kur'ân'a iman etmedikleri hem de içindekileri kabul etmedikleri göz önünde bulundurulduğunda her iki durumun da kendilerinden sâdır olduğu söylenebilir. Çünkü hem ortalığı velveleye vermişler hem de putlara taptıkları için Kur'ân'a iman etmemişlerdir. Kur'ân'ı zaten kabul etmiyorlardı. Üstüne böyle bir durumda seslerini yükselterek kendilerinin haklı olduğunu iddia ediyorlardı. Bu yönüyle bu âyette zikredilen şadde fiilinin her iki

³⁹⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 2/205; Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetu'l-Hıncî, 1411/1990), 515; İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 400.

⁴⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/624.

⁴⁰¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/416.

⁴⁰² Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 5/233, 234.

formunun da aynı anlamda olduğu söylenebilir. Ancak ilk dönem tefsir-lügat âlimlerinin kelimeye farklı anlamlar yüklemesi, kelimelerin aslında farklı anlamlarda olduğunu göstermektedir. Bununla beraber iki forma da aynı anlamı yüklemek, özellikle sözcüğün engellemek/alıkoymak anlamlarında değerlendirildiği âyetleri yorumlamada problem teşkil edecektir.

2.2.3.6. 'İ'râd/İmtinâ'

Şadde fiili, bazen cānib/kenar/yan/taf taraf anlamında değerlendirilir. Muzâri formu yeşuddu olan sözcük, bu yönüyle bazen 'i'râd anlamında kullanılmaktadır. Bazen de men' anlamını ifade etmektedir. Bu ise iki taraftan/kenardan birine meyletmek anlamındadır. Bu bağlamda dağ için şadd, vâdînin iki kenarı için şuddân sözcükleri kullanılır. Çünkü dağın veya vadinin kenarları sağ veya sol tarafa meyillidir.⁴⁰³ Kelimenin yüz çevirmek anlamında olmasının ise muhataba karşı sağa veya sola meyletmek yönüyle şekillendiği fark edilmektedir. Zira bir kişiye karşı iki taraftan birine meyletmek, aslında ona yüz çevirmek anlamında kullanılabilir.

Bununla beraber şadde fiilinin ifade ettiği anlamlardan biri de imtinâ'dır. Bu yönüyle sözcük yine yeşuddu fiili ile kullanılır. İmtinâ' kelimesi ise kullanıldığı yere göre "kaçınmak, çekinmek, geri durmak, sakınmak, reddetmek, kabul etmemek" anlamlarını ifade eder.⁴⁰⁴ Bu sebeple lügat âlimlerinin bir kısmı kelimenin 'i'râd anlamında olduğunu söylerken bir kısmı da imtinâ' anlamında değerlendirildiğini belirtir.⁴⁰⁵ Aslına bakacak olursak bu iki kullanım da aynı şeyi ifade etmektedir. Zira bahsi geçtiği üzere 'i'râd sözcüğünün anlamlarından biri de imtinâ'dır. Nitekim Herevî (ö. 401/1011), sözcüğe bu iki anlamı da yüklemektedir.⁴⁰⁶ Bu bağlamda şadde fiili, her iki manaya da muhtemeldir. Ancak kullanıldığı cümlede fizikî manada yüz çevirmeyi ifade eden yerlerde kelimenin 'i'râd, mecazi anlama yoğunlaştığı yerlerde ise imtinâ' anlamında olduğu söylenebilir.

⁴⁰³ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/111; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/105; Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 3/282; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/539.

⁴⁰⁴ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 1/45; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14/3; Kefevî, *el-Küllîyyât*, 28; Ayverdi, "İmtinâ", 558; "Sakınmak", 1050.

⁴⁰⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/111; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 8/79; Cevherî, *es-Şihâh*, 2/495; İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 3/282; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/261; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 275; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/245; Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi't-temyîz*, 3/390; Kefevî, *el-Küllîyyât*, 28.

⁴⁰⁶ Herevî, *Kitâbü'l-Ğarîbeyn*, 4/1065.

Münafıklara, çıkardıkları fitne neticesinde *Resûlullah'a gidelim de sizin için bağışlanma dilesin* denildiği vakit o zamanki davranışlarını anlatan Münâfikûn Sûresi 63/5. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّوْا رُؤُوسَهُمْ وَرَأَيْنَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ

Onlara “Gelin, Allah’ın Resûlü sizin için bağışlanma dilesin” denildiğinde başlarını (alaycı bir şekilde) sallardılar ve onların, kibirlenerek bunu kabul etmediklerini/yüz çevirdiklerini/şadde görürsün.

Abdullah b. Übey b. Selûl (ö. 9/631) dostlarına *Resûlullah’ın yanındakilere infak etmeyin ta ki dağılıp gitsinler, Medîne’ye dönecek olursak kesinlikle aziz olanlar zelil olanları oradan çıkaracak* (el-Münâfikûn 63/7-8) deyince sahâbî Zeyd b. Erkam (ö. 68/688), bu lafları Hz. Peygamber’e bildirdi. Ancak Abdullah b. Übey böyle bir söz söylemediğine dair yemin etti. Sonra kendisine “Eğer Resûlullah’a gidip af dilersen senin için bağışlanma dileyecektir” denildiğinde alaycı bir tavırla başını salladı. Bununla, kendisine tavsiye edilen şeyi yapmayacağını anlatmak istiyordu.⁴⁰⁷

Âyette ele alınan şadde kelimesinin imtinâ ve ‘i’râd anlamında olması muhtemeldir.⁴⁰⁸ Buradan hareketle kelimeye ‘i’râd anlamı yüklenirse, davet edildikleri şeyden/istiğfardan suratlarıyla yüz çevirdikleri anlamı anlaşılır.⁴⁰⁹ Bu ise başlarını bir tarafa meylettikleri manasını ifade eder.⁴¹⁰ Ancak sözcüğün imtinâ anlamında olduğu söylenirse bu sefer kabul etmemek, reddetmek manalarını ifade edecektir. Bu durumda kelimenin ifade edeceği anlam ise ‘ibâ’ sözcüğüdür.⁴¹¹ Zira her ‘ibâ’ kelimesi imtinâ anlamındadır.⁴¹²

Âyette ele alınan ‘bağışlanma dilemeden yüz çevirmek’ anlamının hakikî manada olmadığı düşünüldüğünde, sözcüğe yüklenilecek anlamın *imtinâ etmek* olmasının daha isabetli olacağı görülmektedir. Çünkü bağışlanma dilemeden yüz çevirme, aslında mecazi bir ifadedir. Bu ise bu davranışta bulunmayı kabul etmemek/reddetmek manasını ifade eder. Ancak davette bulunan kişiye karşı veya

⁴⁰⁷ Ferrâ’, *Me’âni’l-Kur’ân*, 3/159; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/655; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 10/23; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, 14/7-8.

⁴⁰⁸ Mâverdî, *en-Nuket ve’l-‘uyûn*, 6/17.

⁴⁰⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/338; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/654.

⁴¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/125.

⁴¹¹ Vâhidî, *el-Basît*, 21/472; Bikâî, *Naẓmu’d-durer*, 20/84.

⁴¹² Kefevî, *el-Külliyât*, 28.

âyette zikredilen *re'eyte* fiilinden hareketle fizikî manada bir yüz çevirmenin varlığından da söz edilebilir.⁴¹³

Bu konuda Mâtürîdî, kelimenin *men'* anlamında da olabileceğini âyetin bu durumda “sana tabi olacakları engelliyorlar” manasına geleceğini söyler.⁴¹⁴ Ayrıca bu sözcüğün, imanda ihlaslı olmaktan kaçınmak anlamında olduğu da söylenebilir.⁴¹⁵ Ancak rivâyetler ve âyetin siyak-sibakı göz önünde bulundurulduğunda kelimenin daha çok daveti kabul etmeme⁴¹⁶ üzerine olmasının daha uygun ve sözcüğün *imtinâ'* anlamında olmasının âyeti daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

Bir diğer âyet ise münafıkların, Allah resûlünün hükmüne çağrıldıkları zaman bunu kabul etmeyerek *taşût*'un hükmünü uygulamak istemelerinin bir diğer ifadeyle Resûlullah'ın hükmünden *taşût*'un hükmüne “meyletmelerinin” ele alındığı Nisâ Sûresi 4/61. âyetindedir:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَىٰ الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا

Onlara, “Allah’ın indirdiğine ve Peygamber’ine gelin [hüküm için onlara başvuralım]” denildiği zaman münafıkların, senden (hükmünden) kaçındıkça kaçındıklarını/şadde görürsün.

Nakledildiğine göre biri münafık diğeri Yahudi olan iki kişi anlaşmazlığa düştü. Münafık, muhakeme için Kâ'b b. Eşref'e (ö. 3/624) Yahudi ise Hz. Peygamber'e gitmeyi teklif etti. Derken Hz. Peygamber'in huzuruna çıkınca O, Yahudi lehine hüküm verdi. Ancak münafık buna razı olmadı ve “Hüküm vermesi için Ömer'e gidelim” dedi. Beraber Ömer'e gittiler. Yahudi durumu kendisine anlatınca Ömer münafiğa “Durum böyle midir?” diye sordu, o da “Evet” şeklinde cevap verince Ömer eve girdi, kılıcını kuşandı ve münafiğin boynunu vurdu. Bu olaydan sonra hak ile batılı birbirinden ayırdığı için Ömer'e Fârûk lakabı verildi.⁴¹⁷ Bu yönüyle münafık, bir önceki âyette zikredildiği üzere aslında *taşût*un hüküm vermesini istiyordu.⁴¹⁸ Âyette bahsi geçen *taşût*un ise hak yoldan saptıran ve Allah'tan başka tapılan her türlü varlık, şeytan, put,

⁴¹³ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 10/340; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 28/112.

⁴¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/25.

⁴¹⁵ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 6/17.

⁴¹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/338.

⁴¹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/383, 384; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/235; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 1/501; Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/436, 437.

⁴¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/992.

cin, kâhin, sihirbaza şâmil gelen bir isim olmakla beraber bu âyette Kâ'b b. Eşref olduğu söylenmiştir.⁴¹⁹

Taberî, söz konusu sözcüğe imtinâ' anlamını yükleyerek âyetin, sana gelen her türlü yoldan imtinâ ettikleri/kaçındıkları/sakındıkları/geri durdukları anlamında olduğunu ve diğerlerinin de bu yöntemi takip ettiklerini söyler.⁴²⁰ Buna göre söz konusu sözcük imtinâ' anlamındadır.⁴²¹ Bu konuda Mâtürîdî ise bu sözcüğün lügat anlamının 'i'râd olduğunu ifade eder.⁴²² Nitekim Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) de şudûd mastarının 'i'râd anlamında değerlendirildiğini belirtir.⁴²³ Bu yönüyle âyetin anlamı *yüz çevirmek* üzerine kurulu olacaktır.⁴²⁴

Yukarıda ele alınan her iki anlama göre de münafık hüküm vermesi için Hz. Peygamber dışında başka birine gitmek istemiştir.⁴²⁵ Bu yönüyle sözcük *meyletmek* anlamı ekseninde değerlendirilmiştir. Zira âyetin sibakında onların tægütun hükmünü istemeleri bu manayı destekler niteliktedir. Bu ise kök anlamı çerçevesinde sağ veya sol tarafa *meyletmek* anlamı⁴²⁶ neticesinde iki şeyden birine yönelmek/meyletmek anlamını ifade etmektedir. Zira meyletmek, aslında bir yöne doğru yönelmek anlamındadır.⁴²⁷

Ayrıca âyette zikredilen *ra'eyte* fiili 'göz görmesi' manasında değerlendirilirse *yeşuddûn* fiili hâl, 'kalbî görme' anlamında değerlendirilirse ikinci mef'ûl olmaktadır.⁴²⁸ Âyetin son kelimesi olan şudûd ise sentaks açısından mef'ûl-ü mutlaklıdır. Bu mef'ûl türü âmilin çeşidini veya sayısını açıklar ya da âmile te'kîd anlamını yükler.⁴²⁹ Bu da âyete mübâlağa anlamı katarak her türlü şudûd anlamını barındırır.⁴³⁰ Bu bağlamda Vâhidî (ö. 468/1076), *Allah, Mûsâ ile konuştu* (en-Nisâ 4/164) âyetinde zikredilen *teklîmen* mastarının hakikatte bir konuşma olduğunu ve bu yönüyle yukarıdaki âyette ele alınan şudûd mastarının da te'kîd ifade edip hakikat bildirdiğini söyler.⁴³¹ Buradan hareketle

⁴¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/235; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 305; Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. (Kahire: Merkezu Hecr, 1424/2003), 4/519.

⁴²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/196.

⁴²¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 275.

⁴²² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/236.

⁴²³ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/495.

⁴²⁴ Semerkandî, *Tefsîr*, 1/364; Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/442.

⁴²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/385; Vâhidî, *el-Basîf*, 6/551.

⁴²⁶ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 3/282.

⁴²⁷ Ayverdi, 817.

⁴²⁸ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/73.

⁴²⁹ Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 5/314; Süyûtî, *el-Behcetü'l-Marḍiyye*, 1/285.

⁴³⁰ Râzî, *Meğâtîhu'l-ğayb*, 10/161; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/106.

⁴³¹ Vâhidî, *el-Basîf*, 6/551.

fiile hakikî manada görme anlamı yüklenirse şadde sözcüğünün *yüz çevirmek*, mecazi anlamda olduğu söylenirse kaçınmak/çekinmek/imtinâ' anlamında olduğu söylenebilir.

Münafıklar, aslında Hz. Peygamber'in hükmünden şudûd etmişlerdir.⁴³² Çünkü âyet bunu anlatmaktadır. Bu ise mecazi bir kullanımdır. Zira hükümden nasıl yüz çevrilebilir? Bu bağlamda anlam, Taberî'nin de ifade ettiği şekilde hükümden imtinâ ettikleri/kaçındıkları anlamı üzerine yoğunlaşmaktadır.⁴³³ Zira her ne kadar âyette zamir olarak ك harfi olsa bile âyetin siyak-sıbakı hüküm vermeyi anlatmaktadır. Bu ise Hz. Peygamber'den değil de onun hükmünden kaçındıklarını ifade eder.

Netice itibariyle şadde fiilinin kök anlamı “i'râd, men'”dir. Kök anlam çerçevesinde; kakhaha atarak gülmek, bağırmak, imtinâ', men etmek, meyletmek, cānib/kenar/yan, niyet, ön, yakınlık, irin/su yolu ve yüksek bulut anlamlarında kullanılmıştır. Nüzûl öncesi dönemde yakın/denk, geri çevirmek/engellemek, yönelmek/meyletmek ve yüz çevirmek/imtinâ etmek anlamlarında kullanılmıştır. Bu sözcük hadislerde yüz çevirmek, engellemek, irin, kovmak/uzaklaştırmak ve yönelmek/meyletmek anlamlarındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de ise imtinâ etmek/yüz çevirmek, engellemek, yaygara koparmak, el çırpma, yönelmek/meyletmek ve irin anlamlarında kullanılmıştır.

Şadde kelimesinin muzâri formu olan yeşuddu fiili *yüz çevirmek* anlamında kullanılmaktadır. Mesela münafıkların Hz. Peygamber'e giderek bağışlanma dilemelerini ifade eden وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّاْ رُؤُسَهُمْ وَرَأَتْهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ Münâfikûn Sûresi 63/5. âyetinde münafıkların sağ veya sol tarafa *meylederek* 'i'râd/yüz yüzlerini çevirdikleri anlamı mevcuttur. Ya da sözcüğün imtinâ' anlamında olduğu düşünüldüğünde ilgili bölüm, istiğfar etmeyi kabul etmemek/reddetmek anlamındadır.

⁴³² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/69; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/125.

⁴³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/196.

2.2.4. Şadde ile 'î'râḍ Kelimesinin İlişkisi

Şadde fiili, hem müte'addî/geçişli hem de lâzîmî/geçişsiz durumlar için kullanılır. Ancak 'î'râḍ sözcüğü, lâzîmî/geçişsiz olmakla beraber harf-i cer yardımıyla nesne alabilir değer kazanır. Ayrıca müfessirler, şadde kelimesinin hem geçişli hem de geçişsiz formda kullanılabileceğinden hareketle bu sözcüğün yer aldığı âyetleri, genelde bu iki anlam çerçevesinde yorumlamışlardır.⁴³⁴

Lügat âlimleri ile müfessirler, şadde sözcüğünü çoğunlukla 'î'râḍ kelimesi ile yorumlamışlardır. Bu yönüyle muzâri formu yeşuddu olan ve mastarı şudûd şeklinde gelen fiile *yüz çevirmek*/'î'râḍ anlamı yüklemiştir. Ancak şadde fiilinin kök anlamı çerçevesinde Kur'ân'da ifade ettiği manalar incelendiği zaman sözcüğün genel anlamda men'/'şarf anlamı üzerine yoğunlaştığı fark edilmektedir. Bununla beraber olumsuz mana bildiren ve 'an harf-i cerri ile kullanılan bu sözcük *yüz çevirmek* anlamında da kullanılmaktadır. Bu yönüyle kelime olumlu manada kullanılırsa *yönelmek* anlamını ifade etmektedir.

Şadde fiilinin bazen şadefe anlamında değerlendirilmesi ve lügat âlimlerinin de bu konuda şadde sözcüğünü açıklarken şadefe ile tefsir etmeleri, kimi zaman şadde kelimesine şadefenin kök anlamı olan “meyletmek” manasının yüklendiğini göstermektedir. Nitekim 'î'râḍ anlamında değerlendirilen şadde, asıl itibarıyla bir tarafa meyletmek anlamındadır. Ancak bahsi geleceği üzere bu iki sözcük, 'î'râḍ/imtinâ'ın şiddetli/katı durumunu ifade etmede birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Ayrıca şadde fiili bazen cânib/kenar/taf anlamında değerlendirilir.⁴³⁵ Bu ise *yüz çevirmek* anlamını ifade ederken muhataba karşı sağ veya sol tarafa *meyletmek* anlamındadır. Nitekim İbn Fâris, sözcüğün 'î'râḍ anlamında kullanılmasının bu bağlamda olduğunu söyler.⁴³⁶ Bu ise muhataba yüzünü göstermeyip bir tarafa meyletme anlamında olup *yüz çevirmek* olarak ifade edilmektedir. Buradan hareketle kelimenin yine men' anlamında olduğu ve kişinin, muhatabına yüzünü göstermesine mâni olduğu/alıkoyduğu anlamında değer kazandığı fark edilmektedir. Zira iki taraftan birine meyledildiği zaman aslında yüz de çevrilmektedir. 'î'râḍ sözcüğünün de kök anlamları “genişlik veya kenar/taf”tır. Nitekim 'urḍ sözcüğünden türeyen bu sözcük, her şeyin

⁴³⁴ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/103.

⁴³⁵ Cevherî, *es-Şihâh*, 2/496; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/262.

⁴³⁶ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, 3/282.

kenarını ifade eder.⁴³⁷ Bu bağlamda insanın iki omzu arasındaki mesafe ‘arḍ olarak isimlendirilir.⁴³⁸ Kökün if’āl kalıbında konarak elde edilen anlamına göre bu mana, omuzların kapladığı alanı göstermeyip vücudunun kenarını gösterme veya insanın iki yanağından türeyen ‘*āriḍa insān*’ terkiibinden⁴³⁹ hareketle muhataba yüzünün kenarını göstermek veya yüzün tamamını göstermemek anlamları ekseninde *yüz çevirmek* olarak ifade edilmektedir.

Şadde ve ‘e’raḍe arasındaki ortak kullanım cānib/kenar/taf anlama üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak birinde karşıdakine kenarını çevirme anlamı varken diğesinde iki taraftan birine meyletmek manası bulunmaktadır. Her iki kullanıma göre de *yüz çevirmek* anlamı kastedilir. Bu yönüyle Kādî İyâz, her iki sözcüğün de ortak kullanımının cānib anlamı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁰

İki kelime arasındaki bu ince farkı Hz. Peygamber’in, Müslümanların birbirlerine küs kalmaması ile ilgili buyurduğu *Bir Müslümanın diğeri bir Müslümanı üç gündün fazla terk etmesi (küsl durması) helâl değildir. Bunlar karşılaşsalar da biri diğesine yüz çevirir* hadisinde görülebilir. Nitekim bu hadisin bir rivâyeti *yu’riḍu*, diğeri rivâyeti ise *yeşuddu* olarak nakledilmiştir.⁴⁴¹ Ancak ‘i’rāḍ ifade eden hadis, vücudun genişliğini⁴⁴² veya yüzün genişliğini⁴⁴³ göstermemek, şadd bildiren hadis ise sağ veya sol tarafa meylederek⁴⁴⁴ yüzünü göstermeme üzerine kuruludur. Bu ise her iki kelimenin de cānib/nâhiye anlamı etrafında birleşmesini ifade eder.⁴⁴⁵ Aralarındaki ortak kullanımın ise bir tarafa şadd/meylederken/yönelirken aslında ‘urḍ/vücudun da o tarafa dönmesi olduğu fark edilmektedir. Dolayısıyla her iki kelime de *yüz çevirmek* anlamını ifade etmektedir. Ancak burada esas olan, ‘i’rāḍ sözcüğünün aslen *yüz çevirmek* anlamını barındırmasıdır. Zira bir önceki paragrafta değindiğimiz üzere insanın iki yanağına özellikle bu isim verilmektedir.⁴⁴⁶ Bu sebeple her iki “yüz çevirmek” eylemi aslında birbirinden farklı yüz çevirmelerdir. Nitekim yüzü bizzat çevirmek ile bir tarafa meylederek yüz çevirmenin kastedilmesi, farklı eylemlerdir.

⁴³⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 1/459; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/398.

⁴³⁸ Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 5/67; Tehânevî, *Keşşâfu’l-istilâhâtı’l-funûn ve’l-’ulûm*, 2/1172.

⁴³⁹ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/748.

⁴⁴⁰ Kādî İyâz, *İkmâlu’l-Mu’lim*, 8/27.

⁴⁴¹ Buhârî, “İsti’zân”, 9 (No. 6237); Müslim, “Kitābu’l-birr ve’s-şıla ve’l-’ādāb”, 25.

⁴⁴² Kādî İyâz, *İkmâlu’l-Mu’lim*, 8/27.

⁴⁴³ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 2/748.

⁴⁴⁴ İbn Fâris, *Mekâyîsu’l-luğa*, 3/282.

⁴⁴⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 16/177.

⁴⁴⁶ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 1/400.

Netice itibariyle 'i'rāḍ kelimesinin kök anlamı “uzunluğun zıddı”dır. Şadd sözcüğü ise men' ve imtinā' anlamlarında değerlendirilir. Ayrıca bu fiil, genelde başkasını etkiler. Bu bağlamda bu her iki mana, aslında 'i'rāḍ sözcüğünde de bulunmaktadır. Belirtmek istediğimiz bir diğer konu ise şadde kelimesinin daha çok tevellā ve bir sonraki başlıkta ele alınacak olan şadefe sözcüğü ile yakın anlamlı olmasıdır. Nitekim her iki sözcüğün de aynı anlamda kullanıldığı birçok mana bulunmaktadır. Bu sebeple kök anlamları farklı olan şadde ve 'i'rāḍ sözcüklerinin mürâdif değil yakın anlamlı kelimeler olduğu görülmektedir. Öyle ki her biri yüz çevirmenin farklı şekillerini anlatırlar.



2.2.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şadde Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen şadde kelimelerinin âyetlerde hangi anlamlara geldiğini ve mâzi, muzâri ve mastar gibi formlarını, bu âyetleri sıralamak suretiyle göstermek istiyoruz:

Mâzi Formu			
Sıra	Sûre	Anlam	Âyet
1	en-Nisâ 4/55	İmtinâ'	فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا
2	en-Nisâ 4/167	Men'	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا
3	el-Mâide 5/2	Men'	وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ
4	et-Tevbe 9/9	Men'	اِشْتَرَوْا بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ إِنَّهُمْ سَاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
5	er-Ra'd 13/33	Men'	بَلْ زَيْنَ لِّلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَصَدُّوا عَنِ السَّبِيلِ
6	en-Nahl 16/88	Men'	الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ
7	en-Nahl 16/94	Men'	وَلَا تَتَّخِذُوا اٰيمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَرِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السَّوْءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

8	en-Neml 27/24	Men'	وَجَدُّهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ
9	en-Neml 27/43	Men'	وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ
10	el-Ankebût 29/38	Men'	وَعَادًا وَمَوْدَاً وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ
11	Sebe' 34/32	Men'	قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتَضَعِفُوا أَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ
12	el-Mü'min 40/37	Men' - 'Î'râd	وَكَذَلِكَ زَيْنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءِ عَمَلِهِ وَصَدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ
13	Muhammed 47/1	Men' - İmtinā'	الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ
14	Muhammed 47/32	Men'	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَشَاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَى لَنْ يَصُرُوا اللَّهُ شَيْئاً
15	el-Fetih 48/25	Men'	هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهُدَى مَعْكُوفاً أَنْ يَبْلُغَ حِلَّهُ
16	el-Mücâdele 58/16	Men'	إِتَّخَذُوا آيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ
17	el-Münâfikûn 63/2	'Î'râd - Men'	إِتَّخَذُوا آيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ

Muzâri Formu			
18	Âl-i İmrân 3/99	Men'	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَمْ يَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَّبِعُوْهَا عِوَجًا وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ
19	en-Nisâ 4/61	İmtinâ' - 'î'râḡ	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّوْنَ عَنْكَ صُدُودًا
20	el-Mâide 5/91	Men'	إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدُّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ
21	el-A'râf 7/45	Men'	الَّذِينَ يَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُوهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ
22	el-A'râf 7/86	Men'	وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُوهَا عِوَجًا
23	el-Enfâl 8/34	Men'	وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّوْنَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ
24	el-Enfâl 8/36	Men'	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ
25	el-Enfâl 8/47	Men'	وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِثَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ
26	et-Tevbe 9/34	Men'	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّوْنَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ

27	Hûd 11/19	Men'	الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ
28	İbrâhîm 14/3	Men'	الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا
29	İbrâhîm 14/10	Men'	قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ
30	Tâhâ 20/16	Men'	فَلَا يَصُدُّنَكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرَدَّى
31	el-Hac 22/25	Men'	إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ
32	el-Kasas 28/87	Men'	وَلَا يَصُدُّنَكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ بَعْدَ إِذْ أَنْزَلْتُ إِلَيْكَ وَادْعُ إِلَى رَبِّكَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ
33	Sebe' 34/43	Men'	وَإِذَا تَنَلَّى عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ
34	ez-Zuhruf 43/37	Men'	وَأَنَّهُمْ لَيَصُدُّوكُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ
35	ez-Zuhruf 43/57	Yaygara Koparmak / 'i'râd	وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ
36	ez-Zuhruf 43/62	Men'	وَلَا يَصُدُّنَكُمْ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ
37	el-Münâfikûn 63/5	İmtinâ' / 'i'râd	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّوْا رُؤُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ

38	Abese 80/6	Yönelmek / Şadā	فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى
Mastar Formu			
39	el-Bakara 2/217	Men‘	وَصَدَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفِّرَ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجِ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ
40	en-Nisâ 4/61	İmtinā‘ / ‘İ‘rāḍ	وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا
41	en-Nisâ 4/160	Men‘	فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا
42	el-Enfâl 8/35	El Çırpma / Şadā	وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً
43	İbrâhîm 14/16	İrin	مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمُ وَيُسْقَى مِنْ مَّاءٍ صَدِيدٍ

2.3. Sadeḡe صَدَف Kelimesinin Etimolojik Tahlili

Ş-d-f kökü, “meyletmek” anlamına gelir.⁴⁴⁷ Kök anlamı ‘i’rādın şiddetli/katı durumunu ifade etmede değerlendirilir.⁴⁴⁸ Mastarı *şudūf* veya *şadf* şeklindedir.⁴⁴⁹

Mâzî formu *şadeḡe* olan kökün, muzârîsi *yeşdifu* veya *yeşdufu* şeklinde gelir. Ancak esreli olan *yeşdifu* kalıbı, daha yaygın ve doğru olandır. Nitekim Kur’ân’daki kullanımları tamamen bu kalıptadır (el-En’âm 6/46, 157). Bu yönüyle sözcük, bir şeyden *meyletme* anlamında kullanılmaktadır.⁴⁵⁰ Örneğin ‘eşḡafenî ‘anhu cümlesi, beni meylettirdi anlamındadır.⁴⁵¹

Şadeḡe kelimesi, bazen ayaklardaki meyli/eğriliği ifade eder. Bu konuda Asmaî’den (ö. 216/831) eğriliğin, sağ veya sol ayak arasından hangisinde olduğunun bilinmediğine dair bir görüş nakledilir. Bu sebeple *şadeḡ* kelimesinin, her iki ayaktan herhangi birinin diğerine doğru *yönelmesi* anlamını taşıdığı söylenir. Buradan hareketle deve ya da at ayaklarındaki *eğrilik/çarpıklık* da *şadeḡe* kelimesi ile ifade edilir. Bu konuda Cevherî, uyluklarının birbirine yakın, toynaklarının ise birbirinden uzak olduğu atların bileklerindeki çarpıklığa bu ismin verildiğini söyler. Ayrıca deve toynaklarının ayak bileğinin yan tarafına/el-cānibu’l-vaḡşî (lateral side) meyletmesine de *şadeḡ* denir. Kuyu başında su içen develerin dönmesini bekleyip sonradan kuyuya su içmek için kendiliğinden giden deveye ise *şavādif* denir. Kelimenin bu yönüyle mecazi anlamda su içmeye *meyletme* anlamında kullanıldığı söylenebilir. Sözcüğün *meyletme* anlamında değerlendirildiği bir diğer anlam ise *elde* bulunan *eğrilik* için kullanılmasıdır. Bu durumda elinde çarpıklık bulunan kimse için *reculun’eşḡefun* cümlesi kullanılır. Dolayısıyla kelimenin kök anlamı olan *meyletmek* anlamı ekseninde bazen *eğrilik* anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir. Zaten eğrilik kelimesi de aslında dümdüz olmamak manasından hareketle bir şeyin bir yana doğru eğilmesi, çarpık olmasıdır.⁴⁵²

Dağ *kenarına/eteğine* de *şadeḡ* denir. Çünkü dağın bir kenarı, diğer kenarına meyillidir. Ayrıca dağ cephelerinin sert olması sebebiyle *şadeḡe* kelimesi bazen *dağ*

⁴⁴⁷ İbn Fâris, *Meḡāyîsu’l-luḡa*, 3/338.

⁴⁴⁸ Râḡıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276.

⁴⁴⁹ Sâhib b. Abbād, *el-Muḡîṭ fi’l-luḡa*, 8/116; İbn Sîde, *el-Muḡkem*, 8/290.

⁴⁵⁰ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luḡa*, 2/655.

⁴⁵¹ Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384.

⁴⁵² Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/384; İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luḡa*, 2/655; Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384; İbn Fâris, *Meḡāyîsu’l-luḡa*, 3/339; Râḡıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 9/187; Ayverdi, 327.

cephesinin sertliği anlamında değerlendirilir.⁴⁵³ Bu yönüyle sözcük hem *meyletme* anlamı hem de *sertlik* sıfatıyla birlikte 'i-râd'a katı/sert anlamını yüklemiş olmalıdır. Buradan hareketle şadde kelimesinde olduğu gibi sağ veya sol tarafa meyletmek anlamı çerçevesinde bir kişiyle *karşılıklı* durmamaktan hareketle sözcüğün *yüz çevirmek* anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir. Bu bağlamda bir kişiye baktıktan sonra yüzünü ondan çeviren kadın için 'imra'etun şadūfun ifadesi kullanılmaktadır.⁴⁵⁴

Kelimenin dağ ile olan münasebetine ilave olarak, iki dağın kenarlarının/cephelerinin aynı hizada olmaları şudufān veya şadefān kelimeleri ile ifade edilir. Büyük olup yüksek olan her şeye şadef denir. Ancak burada mananın daha çok dağın yüksek tarafına/uç kısımlarına yoğunlaştığı anlamı mevcuttur.⁴⁵⁵ Bu ise her iki dağın arasında vâdî, çok derin çukur veya dağlar arasında derin yol olduğunu gösterir. Nitekim Kur'an'daki kullanımı bazen bu şekildedir (el-Kehf 18/96). Bu yönüyle her iki dağın birbirlerinin karşısında oldukları bir diğer ifadeyle birbirlerini gördükleri anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede şadeftu fulānen cümlesi, falan kişiyle karşılaşmayı/denk gelmeyi ifade eder.⁴⁵⁶ Aslında bu cümle ile falan kişiyi buldum, anlamı kastedilir.⁴⁵⁷ Bu anlamdan hareketle şādefe şadīkahū fi t-ṭarīki cümlesi dostuyla, sözleşme veya kasıt olmadan yolda karşılaştı, anlamında değerlendirilir. Bu ise karşılaşmanın bir plan çerçevesinde olmadığını gösterir. Bu bağlamda tesadūf kelimesinin buradan türediği görülmektedir.⁴⁵⁸ Nitekim bu kelime, tasarlanmadığı halde karşılaşmayı ifade eder.⁴⁵⁹

Kelimeye yüklenen bir diğer anlam ise yine cānib/kenar anlamı bağlamında içinde canlı bir varlık olan ve aralarında yarık bulunan *karşılıklı* iki kabuğun içindeki midye, istiridye gibi deniz hayvanlarına şadef isminin verilmesidir.⁴⁶⁰ Ayrıca şadefā ed-dürreti cümlesi, bu canlılardaki kabuğun iki kenarını ifade etmede değerlendirilir.⁴⁶¹ Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise şadefin içerisinde bulunan inci

⁴⁵³ İbn Fâris, *Meḳâyīsu'l-luḡa*, 3/339; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredāt*, 276.

⁴⁵⁴ Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384.

⁴⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luḡa*, 2/655; Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/290; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luḡeti'l-'Arabiyyeti'l-mu'aşıra* (Kahire: 'Alemlu'l-Kutub, 1429/2008), 3/1281.

⁴⁵⁶ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/384; Ezherî, *Tehzību'l-luḡa*, 12/146.

⁴⁵⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384.

⁴⁵⁸ Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-luḡeti'l-'Arabiyyeti'l-mu'aşıra*, 3/1281.

⁴⁵⁹ Ayverdi, "Tesādūf", 1243.

⁴⁶⁰ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/384; İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luḡa*, 2/655; Ezherî, *Tehzību'l-luḡa*, 12/146; İbn Fâris, *Meḳâyīsu'l-luḡa*, 3/339.

⁴⁶¹ Sâhib b. Abbād, *el-Muḥīṭ fi'l-luḡa*, 8/116; Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384.

tanelerine de bu ismin verilmesidir. Midye ve istiridye gibi deniz hayvanlarının kabuklarının iç tarafında oluşan ve süsleme amaçlı kullanılan parlak maddelere *şadef* isminin verilmesi, kanaatimizce kelimenin kök anlamından hareketle kabuğun sağ veya sol tarafa meyletmesi; iki taraftan birine yan yatması ve bu maddelerin herhangi bir kabukta bulunması sebebiyledir. Nitekim Türkçe’de kullanılan sedefe-sadefe kelimeleri, bunların çift kabuklarından herhangi birini ifade etmede değerlendirilir. Bu yönüyle *inci* isminin, içerisinde teşekkül ettiği iki kabuktan biri olan *şadef* kelimesi ile telaffuz edilmesiyle ayrı bir müsemma kazandığı fark edilmektedir. Buradan hareketle *incinin* oluşumunda *şadefin* büyük bir etkisi bulunmaktadır. Ayrıca sonraları *incinin* parlaklığına işaret etmesi yönüyle sedef hastalığı, sedefi, sedefkâr, sedeflenme gibi kelimelerin türetilmesi, aslında bu sözcüklerin *şadefin* içindeki parlak madde olan *inciye* teşbih edilerek kullanıldıklarını gösterebilir. Nitekim sedef hastalığı, kuru döküntülerle deride görülen ve sedef parlaklığında olan bir deri hastalığıdır.⁴⁶²

Şadefe kelimesine yüklenilen anlamlardan bir tanesi de ‘adeledir. Bu sözcüğün ifade ettiği manalardan biri ‘i’ vicâc/eğrilik/sapmadır. Bu bağlamda ‘eşdefehû ‘anhu cümlesi “birini ...dan vazgeçirmek” anlamında kullanılır.⁴⁶³ Bu ise muhatabı, başka tarafa *meylettirmek* anlamını ifade eder.⁴⁶⁴ Buradan hareketle kelimenin hem lâzimî hem de müteaddî olarak kullanıldığı fark edilmektedir. Yüz çevirmek anlamı lâzimî olduğundan ‘i’ râd ifade eden mana lâzimî, başkasını bir şeyden saptırmak/vazgeçirmek anlamı geçişli olduğundan bu şekildeki mana ile müteaddî anlamı kastedilir.⁴⁶⁵ Bu bilgilerden hareketle *şadefe* kelimesinin *şadde* sözcüğü ile nezâir olduğu söylenmiştir.⁴⁶⁶ Çünkü *şadefe* sözcüğünün ifade ettiği manalar, neredeyse tamamen *şadde* kelimesiyle aynıdır. Ancak *şadde* sözcüğünde anlam daha çok men’/imtinâ’ ve şarf manalarına yoğunlaşır. Şadefe sözcüğü ise katı/şiddetli yüz çevirmeyi ifade eder. Ayrıca *şadde* kelimesinin masterlarından biri olan şudûd lâzimî, şadden ise müteaddî olarak kullanılmaktadır. Buradan hareketle iki kelimenin nezair olduğu bilgisi neticesinde *şadefe* sözcüğünün masterlarından olan şudûf sözcüğünün lâzimî, şadfen masterının ise müte‘addî olduğu söylenebilir.

⁴⁶² Ayverdi, “Sedef-Sadef”, 1073; “Sedef Hastalığı” 1074.

⁴⁶³ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 12/147; İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, 4/247; İbn Sîde, *el-Muhkem*, 8/290.

⁴⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 9/187.

⁴⁶⁵ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 29.

⁴⁶⁶ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 29.

Şadeke kelimesi ayrıca Kinde veya Hadramût/Hadramevt'e nispetle buralı olanlar için kullanılır.⁴⁶⁷ Şadeî sözcüğü, bu bölgede bulunan develer için kullanılır. Ayrıca bazen kadın veya erkek ismi olarak da değerlendirilir.⁴⁶⁸

Dolayısıyla şadeke kelimesinin kök anlamı iki şey üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi *meylemek* iken ikincisi ise *sedeftir*.⁴⁶⁹ Buradan hareketle kelimenin, iki dağ veya sedef kabuğu gibi aynı hizada ve karşılıklı durma anlamından uzaklaşıp sağ veya sol tarafa *meylederek*, dağın sert yamacına ya da midye, istiridye gibi deniz canlılarının kabuklarının sertliğine teşbih edilmesi yoluyla katı/sert bir şekilde *yüz çevirmek* anlamında değerlendirildiği görülmektedir.⁴⁷⁰



⁴⁶⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 2/655; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 9/188.

⁴⁶⁸ Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muḥammed Şâkir - Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 372; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 3/77.

⁴⁶⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 3/339.

⁴⁷⁰ Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, 2/325.

2.3.1. Şadeke Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı

Bu bölümde sözcüğün Câhiliye şiirlerindeki kullanımları ele alınacaktır. İncelenen şadeke ve türevlerinin anlamlarının açık ve anlaşılır olabilmesi için ilgili şairin beyitlerinde anlatmak istediği mefhumu kısaca temas edilecektir. Şadeke kelimesinin Câhiliye şiirlerinde; yüzünü çevirmek/yönelmek, inci/sedef kabuğu, vazgeçmek/mâni olmak, midye/istiridye/sedef, kadın ismi, karşılaşmak/rast gelmek anlamlarında ve mekân ismi olarak kullanıldığı görülmektedir.

2.3.1.1. Yüzünü Çevirmek/Yönelmek

Câhiliye şâirlerinden ‘Ubeyd b. Abdüluzzâ es-Selâmî el-Ezdî’nin (ö. 540 dolayları) bir kadına methiyeler dizdiği beyitlerinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَرَبُّهُ خَدْرٌ يَنْفُحُ الْمِسْكَ جَيْبُهَا تَضَوَّعَ رِيَّاهَا بِهِ حِينَ تَصْدِفُ

*Tahtirevanın sâhibesinin elbisesi misk kokuyor
Yüzünü çevirdiği zaman güzel kokular yayılıyor⁴⁷¹*

Şair burada, tahtirevanda oturan kadının sağ veya sol tarafa meylederek dönmesini veya yüzünü kendisine bakan kişiye çevirmesini ifade etmiştir. Ayrıca buradaki mananın olumsuz anlam bildiren *yüz çevirmek* olmadığı fark edilmektedir. Bununla beraber bir önceki bölümde ele aldığımız üzere, bir kişiye baktıktan sonra yüzünü ondan çeviren kadın için kullanılan ‘imra’etun şadūfun ifadesinden hareketle tahtirevana binen bayanın bu şekilde bir eylemde bulunduğu bahsedilebilir.

2.3.1.2. İnci-Sedef Kabuğu

Mufaddal ed-Dabbî’nin (ö. 178/794 [?]), eski Arap şiirinin en güzel kasidelerinden oluşturduğu antolojisinde, Hristiyan şairlerden biri olan Abdülmesîh b. Asele eş-Şeybânî’ye nispet ettiği ve onun, atının göğüslerini sedefin sertliğine benzettiği beyitlerinde bu kullanıma rastlanmaktadır:⁴⁷²

صَبَّخْتُهُ صَاحِبًا كَالسَّيِّدِ مُعْتَدِلًا كَأَنَّ جُوجُوهَ مَدَاكَ أَصْدَافُ

Güçlü kurt gibi dostumla [at] şafak vakti ona vardım

⁴⁷¹ Ebû Gâlib İbn Meymûn, *Muntehe’-t-şaleb*, 8/284; <https://www.dohadictionary.org/dictionary>, “صدف” (Erişim 20 Haziran 2022), (Erişim 20 Haziran 2022).

⁴⁷² Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 280; Hüseyin Elmalı, “el-Mufaddaliyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/365.

*Onun göğüs kafesi, incinin öğütüldüğü kap gibiydi*⁴⁷³

Şiirde ele alınan *medāk* kelimesi, esansın öğütüldüğü sert kap anlamına gelir. Bu yönüyle dizelerde atın göğsü *medāk*ın sarılığına benzetilerek atın bir nevi ölü gibi bir hal üzere olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda *medāk*ın şadeften olmasının daha uygun olduğu görülmektedir. Nitekim ikisi de katı/sert maddelerdir. Dolayısıyla ister incinin öğütüldüğü kap isterse şadefin kabuğu olsun burada kastedilen mananın bunların sertliği temsil etmesi sebebiyle atın da güçlü ve kuvvetli olduğudur.⁴⁷⁴ Ayrıca şiirde misk kokusunun içerisinde öğütüldüğü kabın zikredilmesinden hareketle atın göğsünün bu minvalde güzel bir koku saçtığı da kastedilmiş olabilir.

Kelimenin *inci* anlamında olduğu bir diğer şiir ise erken dönem Câhiliye şairlerinden Müseyyeb b. 'Ales'in şu beyitlerinde görülmektedir:

صَدَّقِيَّةٌ كَمْضِيَّةٍ الْجَمْرِ

فَأَصَابَ مُنَيَّتَهُ فَجَاءَ بِهَا

Amacına ulaştı; derken ona getirdi

*Köz ateşi parlaklığında bir inci*⁴⁷⁵

2.3.1.3. Vazgeçmek/Mâni Olmak

Cömertliğiyle meşhur Câhiliye dönemi şairlerinden Hâtim et-Tâî'nin (ö. 578 [?]) savaşta ki yiğitliğinden bahsettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

تَعَسَّفْتُهُ بِالرُّمَحِ وَالْقَوْمُ شَهْدِي

وَحَزَقَ كَنْصَلِ السَّيْفِ قَدْ رَامَ مَصْدَنِي

Kılıç ucu gibi [çok] cömerdim, benden [kesinkes ondan] vazgeçmemi diledi

*(Ancak) Mızrak ile onu kuvvetlice tuttum, halk da şâhidimdir*⁴⁷⁶

Şair burada cömertliğini, kılıç ucunun kestiği/girdiği bölgede kalmasına teşbih ederek kendisinin de cömertlikte kalmaya devam ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca dizede ele alınan *maşdef* sözcüğü, sarf açısından masdar-ı mîmî olarak değerlendirilir.

⁴⁷³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât* (Beyrut: Maṭba'atu'l-'Ābā', 1920), 558.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Enbârî, *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât*, 558; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât*, thk. Fahrüddîn Kâbâveh (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1407/1987), 3/1222.

⁴⁷⁵ *Dīvānu Müseyyeb b. 'Ales*, nşr. Abdurrahman Muhammed el-Vaşıfî (Kahire: Mektebetu'l-'Ādâb, 1423/2003), 82; Ziriklî, *el-'A'lâm*, 7/225.

⁴⁷⁶ *Dīvānu Hâtim et-Tâî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1401/1981), 37.

Burada ifade ettiği anlam ise şarf veya men‘ manalarıdır.⁴⁷⁷ Bu yönüyle dizelerde bahsi geçen şadefe sözcüğünün şadde anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir. Ancak aslî lügat kitaplarında kelimenin bu anlamda olduğuna dair bir bilgiye rastlayamadığımızı belirtmek isteriz.

2.3.1.4. Midye/İstiridye/Sedef

Câhiliye dönemi şairlerinden Nâbiga ez-Zübyânî’nin (ö. 604 [?]) bir kadını, yaratılışındaki narinlik ve sâfilik yönünden inciye teşbih ettiği beytinde bu kullanımda olduğu görölmektedir:

أَوْ دُرَّةٍ صَدْفِيَّةٍ غَوَاصُهَا بَهَجٌ مَنَى يَرَهَا يُهْلُ وَيَسْجُدُ

Ya da sedeften olan bir inci gibidir, onun dalgıcı

*Neşelidir; ne zaman inciyi görse tehlil getirir ve secdeye kapanır*⁴⁷⁸

2.3.1.5. Kadın İsmi

Câhiliye dönemi Fârisî şairlerinden Subey‘ b. el-Ḥaṭîm’in,⁴⁷⁹ sevdiği kadın olan Şadûf’un kendisinden uzaklaşmasının kalbine ve bedenine olan etkisini ele aldığı dizelerinde bu kullanımda olduğu görölmektedir:

بَآنْتُ صَدُوفُ فَقَلْبُهُ مَخْطُوفٌ وَنَأْتُ بِجَانِبِهَا عَلَيْكَ صَدُوفُ

Terk etti Şadûf hem kalbi de çalınmıştı

*Yüzünü de senden uzaklaştırdı Şadûf*⁴⁸⁰

2.3.1.6. Karşılaşmak/Rast Gelmek

Ezdî’ler, Câhiliye şairi Tebbeta Şerran’ı (ö. 540 [?]) yakalamak için ardından casus göndermişler ancak kendisini yakalayamamışlardır. Bunun üzere Tebbeta Şerran bu hususta şu dizeleri söylemiştir:

أَظُنُّ وَإِنْ صَادَفْتُ وَعَتًّا وَإِنْ جَرَى بِي السَّهْلُ أَوْ مَتْنٌ مِنَ الْأَرْضِ مَهْبِغٌ

⁴⁷⁷ *Dīvānu Ḥatīm et-Tâi*, 1401/1981, 37; *Dīvānu Ḥatīm et-Tâi*, nşr. Ahmed Reşād (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1986), 15.

⁴⁷⁸ *Dīvānu Nābiga ez-Zubyānī*, nşr. Muhammed Ebu’l-Faḍl İbrāhīm (Kahire: Dāru’l-Maā’rif, ts.), 92; *Dīvānu Nābiga ez-Zubyānī*, nşr. Muhammed Tâhir İbn Âşûr (Cezair: Şeriketu’t-Tūnusiyye, 1976), 96.

⁴⁷⁹ Zirikli, *el-‘A’lām*, 3/77.

⁴⁸⁰ Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 372; İbnü’l-Enbârî, *Şerhu’l-Mufaḍḍaliyyât*, 726; Hatib et-Tebrîzî, *Şerhu’l-Mufaḍḍaliyyât*, 3/1521.

*Düşünüyorum da eğer zor bir yola denk gelirsem ve ortaya çıkarsa
Düz (çöl) veya engebeli bir yer bu, benim için kolaydır/geniştir.*⁴⁸¹

Şairin burada, kendisinin hızlı oluşuna dikkat çekerek yolun engellerine veya açık oluşuna aldırış etmediği şeklinde kendisini övdüğü fark edilmektedir. Nitekim Teebeeta Şerran, çok hızlı koşanlardan olup geyiklere ve atlara yetişecek derecedeki sürati darb-ı mesel hâline gelmiştir.⁴⁸² Bu bağlamda şiirde ele alınan şâdeftu sözcüğü, karşılaşmak/denk gelmek anlamında kullanılmıştır.

2.3.1.7. Mekân İsmi

Muallaka şairlerinden Tarafe b. ‘Abd’in (ö. 564 [?]) bir dizesinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

تَرُدُّ عَلَيَّ الرِّيحُ ثَوْبِي فَأَعْدًا إِلَى صَدِيقٍ كَالْحَنِينَةِ بَارِكْ

Rüzgâr elbisemi üzerime savuruyor, otururken;

*Yay gibi şadefili [devem] üzerinde*⁴⁸³

Kinde veya Hadramevt’te yer alan bir bölgeye verilen Şadef kelimesi, özelde buraya ait olan bütün develer için kullanılır. Bu bağlamda şadefî ismi, bu bölgeden gelen develeri anlatan bir isim olmuştur. Ayrıca şairin deveyi yaya benzetmesi, devenin zayıf olması sebebiyledir.⁴⁸⁴

Netice itibariyle Câhiliye döneminde şadefe ve türevlerinin, sözcüğün etimojik tahlilinde ele aldığımız manalarla paralel kullanıldıkları görülmektedir. Nitekim bu anlamlar arasından sadece vazgeçmek/mâni olmak dışındakiler, aynı zamanda lügat kitaplarında da yer almaktadır. Bu anlam ise şadde kelimesiyle olan ilişkiden gelmiş olmalıdır. Nitekim şadde sözcüğü, bazen men‘ ve şarf anlamlarında değerlendirilir.

⁴⁸¹ *Dīvanu Teebbeeta Şerran*, 1996, 41.

⁴⁸² Süleyman Tülücü, “Tebbeta Şerran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/269.

⁴⁸³ *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 1423/2002, 60.

⁴⁸⁴ *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 1424/2003, 68; *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 2000, 96.

2.3.2. Şadefe Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı

Bu bölümde şadefe kelimesinin hadislerdeki kullanımları ele alınacaktır. Şadefe sözcüğü hadislerde; özel isim, yüksek yer, bulmak/rastlamak, meyletmek ve midye/istiridye/sedef anlamlarında kullanılmıştır. Bahsi geçen kullanımlar aktarılırken konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması için bazen hadisin mefhumundan kısaca bahsedilecektir.

2.3.2.1. Özel İsim

Hz. Peygamber, ümmetinden (erkek) altın takıp da bu şekilde ölene, cennet altınlarının haram kılınacağını veya hıyar içerken ölen bir kimseye cennet şaraplarının haram kılınacağını bildirmiştir. Burada çalışmamıza konu olan bölüm ise hadisin senedindedir. Hadisin senedi aşağıdaki gibidir.⁴⁸⁵

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا الْجُرَيْرِيُّ عَنْ مَيْمُونُ بْنُ أَسْنَادٍ عَنِ الصَّدَقِيِّ

Altın ile alakalı hadisi nakleden Abdullah b. Ahmed, hadisin senedinde bir yanlışlık olduğunu ve Meymūn b. 'Ustāz'ın hadisi, Şadefî'den değil de Abdullah b. 'Amr'den rivayet ettiğini ve senedde böyle bir ismin bulunmadığını söyler. Bu bağlamda Sââtî (ö. 1884/1958), bu ismin senedin arasına sokuşturulduğunu ve o olmadan da hadisin râvilerinin sîkâ olup başlı başına müstakim olduğunu belirtir. Bu konuda Meymūn b. 'Ustāz'ın, Şadefî'nin kendisi olduğu da söylenmiştir.⁴⁸⁶ Bütün bunlar ise *şadefî* sözcüğünün *özel isim* olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Kinde bölgesinde veya Hadramût/Hadremevt'te yaşayanlara şadefî denilmesinden⁴⁸⁷ hareketle bu lafzın oraya nispetle ilgili kişinin müsemması olduğu da söylenebilir.

2.3.2.2. Yüksek Yer

Hz. Peygamber'in tevekkül ile alakalı buyurduğu bir hadisinde bu anlamda olduğu görülmektedir:

مَنْ نَامَ تَحْتَ صَدَفٍ مَائِلٍ وَهُوَ يَنْوِي التَّوَكُّلَ فَالَيْمٌ بِنَفْسِهِ مِنْ طَمَارٍ وَهُوَ يَنْوِي التَّوَكُّلَ

⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 16/539, 540 (No. 6948).

⁴⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 11/539; Sââtî, *Fethu'r-rabbânî*, 17/140.

⁴⁸⁷ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 2/655.

*Eğik/Yıkılmaya yüz tutmuş yüksek bir yerin altında tevekkül ederek uyuyan kimse, yine tevekkül ederek kendini dağdan/yüksek bir yerden aşağı bıraksın!*⁴⁸⁸

Hadiste ele alınan *şadef* kelimesi, dağa teşbih edilerek yüksek olan binalara verilen isimdir. Ayrıca *ţamār* sözcüğü de ‘yüksek yer’ anlamında değerlendirilmekle beraber bazen yüksek bir yerden sıçramak anlamında da kullanılır. Dolayısıyla hadisten anlaşılan mana, kişinin kendisini tehlikeye götürecek işlere kalkışmaması, nefsinin helâka maruz bırakmamasıdır. Öyle ki bunu Allah’a tevekkül ettim, diyerek yapmaktan kaçınmalıdır. Bu hususta kişinin böyle bir davranışta bulunması büyük hatadır.⁴⁸⁹

Ayrıca Hz. Peygamber’in şemâili hakkında bilgi veren mürsel bir hadiste de bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَنَّهُ كَانَ إِذَا مَرَّ بِحَدَفٍ مَائِلٍ أَوْ صَدَفٍ هَائِلٍ أَسْرَعَ الْمَشْيَ

*Hz. Peygamber, meyilli yüksek yerlerden veya eğik yüksek binaların yanından geçerken hızlanırdı.*⁴⁹⁰

Hadiste ele alınan *hedef* sözcüğü, yüksek ve büyük olan her şey için kullanılır.⁴⁹¹ Bu bağlamda *hedef* ve *şadef* kelimelerinin aynı anlamı ifade ettiği söylenmiştir. Nitekim *şadef* sözcüğü yüksekliğe işaret etmesi yönüyle duvar, dağ ve ‘hedef’ anlamlarında değerlendirilir. Bununla beraber kelimenin kök anlamından hareketle dağ eteğinin bir tarafa *meyilli* olması sebebiyle dağ kenarına/eteğine de *şadef* ismi verilmiştir.⁴⁹²

2.3.2.3. Bulmak/Karşılaşmak/Denk Gelmek

Hz. Peygamber’in abdest hakkında bilgi verdiği bir hadiste bu kullanımda olduğu görülmektedir:

فَلَمَّا قَدِمْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ فَلَمْ تُصَادِفْهُ فِي مَنْزِلِهِ وَصَدَفْنَا عَائِشَةَ أُمَ الْمُؤْمِنِينَ

*Resûlüllah’a gidince kendisini evde bulamadık ancak Hz. Âişe ile karşılaştık.*⁴⁹³

⁴⁸⁸ Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dıneverî İbn Kuteybe, *Ğaribu’l-Ĥadīs*, thk. Abdullah el-Cebūrî (Bağdad: Maṭba‘atu’l-‘Ānī, 1397/1977), 3/660.

⁴⁸⁹ Herevî, *Kitābü’l-Ğarībeyn*, 4/1181; Zemahşerî, *el-Fāiḳ fi Ğaribi’l-ĥadīs*, 2/291.

⁴⁹⁰ Kāsım b. Sellām, *Ğaribu’l-ĥadīs*, 1/77; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Şu‘ebu’l-‘İmān*, thk. Abdul‘alî Abdulḥamīd Ḥamid (Riyad: Mektebetu’r-Rüşd, 1423/2003), 2/493.

⁴⁹¹ Herevî, *Kitābü’l-Ğarībeyn*, 4/1068.

⁴⁹² Ezherî, *Tehzību’l-luġa*, 12/147; İbn Fâris, *Meḳāyisu’l-luġa*, 3/339; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 9/186.

⁴⁹³ Ebû Dâvûd, “Ṭahāret”, 54 (No. 142).

Hadiste ele alınan birinci şade fe fiili, vecede/bulmak anlamındadır. Olumsuz edat ile beraber *bulmamak* anlamında kullanılmıştır.⁴⁹⁴ Ancak buradaki *bulmak* manası, asıl itibariyle rast gelmemek, karşılaşmamak manasındadır. Bu yönüyle şade fe fiili, yerine göre bu anlamda kullanılmaktadır. Bu çerçevede ikinci sözcük de bu minvalde kullanılmıştır.

2.3.2.4. Meyletmek/Yüzünü Çevirmek

H z. Peygamber'in Safâ ve Merve arasını deve ile sa'y ettiğini ifade eden bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

قلت لابن عباس: يَرْغُمُ قَوْمُكَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ طَافَ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ عَلَى بَعِيرٍ، وَأَنَّ ذَلِكَ سُنَّةٌ؟ فَقَالَ صَدَقُوا وَكَذَبُوا! قُلْتُ: مَا صَدَقُوا وَمَا كَذَبُوا؟ قَالَ: صَدَقُوا قَدْ طَافَ رَسُولُ اللَّهِ بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ عَلَى بَعِيرٍ، وَلَيْسَ ذَلِكَ بِسُنَّةٍ، كَانَ النَّاسُ لَا يُصَدِّقُونَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلَا يُدْفَعُونَ، فَطَافَ عَلَى بَعِيرٍ لِيَسْمَعُوا كَلَامَهُ وَلِيَرَوْا مَكَانَهُ وَلَا تَنَالَهُ أَيْدِيهِمْ.

*İbn. Abbâs'a dedim: Kavmin, Resûlullah'ın Safâ ve Merve arasını deve üzerinde sa'y ettiğini ve bunun sünnet olduğunu iddia ediyor/bu sünnet midir? Dedi ki: doğru söylemişler ve yalan konuşmuşlar. Bunun üzerine dedim ki: Nasıl hem doğru hem de yalan konuşmuş olabilirler? Şöyle dedi: H z. Peygamber, deve üzerinde Safâ ve Merve arasını sa'y yapmıştır ancak bu sünnet değildir. İnsanlar, H z. Peygamber sebebiyle bakışlarını başka bir yöne çekmiyor/meyletmiyor ve kendisinden uzaklaşmıyorlardı. O da kelâmını işitsinler ve kendisini görsünler diye deve üzerinde sa'y yaptı. Ayrıca elleri de H z. Peygamber'e ulaşmıyordu.*⁴⁹⁵

Şiddetli izdihamdan dolayı H z. Peygamber, Safâ ve Merve arasını deve ile sa'y etmiştir. Ancak yukarıda ele alınan ve İbn Abbâs'ın ifade ettiği *şade kû* ve *kezebû* cümleleri, binek üzerinde sa'y'in doğru olduğunu ancak bunun yürüyerek sa'y yapmaktan daha faziletli olmadığına işaret eder. Bu ise özür sebebiyle Safâ ve Merve arasını binek üzerinde sa'y etmenin câiz olduğunu gösterir. Nitekim hem izdiham hem de Müslümanların H z. Peygamber'e çok fazla soru sorması, onu böyle bir davranışa sevk etmiştir. Çünkü O, tabiatı gereği soru soranı geri çevirmezdi. Bu sebeple hadiste

⁴⁹⁴ Azîmâbâdî, 'Avnu'l-ma'bûd, 1/236.

⁴⁹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 3/260.

ele alınan şadefe sözcüğü, meyletmek anlamında olup insanların, Hz. Peygamber'den başka bir tarafa yüzlerini çevirmedikleri, bu konuda başka bir şeye meyletmedikleri manasındadır.⁴⁹⁶

Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla bu anlam sadece, Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1892/1958) tarafından şerh edilen ve yukarıda ele aldığımız Dâru'l-Ḥadîs baskısında “yuḍdefün” olarak nakledilmiştir. Bu çerçevede aynı hadisin farklı rivayetlerle “yuşrafün” ve “yuḍrabün” olarak aktarıldıklarını belirtmemiz gerekir.⁴⁹⁷ Bu konuda Nevevî, hadisin çoğu nüshada bu iki sözcükle nakledildiğini ve her ikisinin de sahih olduğunu söyler.⁴⁹⁸

2.3.2.5. Midye/İstiridye/Sedef

İbn Abbâs'tan nakledilen ve incinin nasıl oluştuğu hakkında bilgi verilen bir rivayette bu kullanımda olduğu görülmektedir:

إِذَا مَطَرَتِ السَّمَاءُ تَفْتَحَتِ الْأَصْدَافُ فِي الْبَحْرِ فَمَا وَقَعَ مِنَ السَّمَاءِ فَهُوَ لُؤْلُؤُ

*Yağmur yağdığı zaman denizdeki midyeler ağızlarını açarlar. Yağmurdan ağızlarına düşen damla inci olur.*⁴⁹⁹

Rivayette ele alınan 'eşdâf sözcüğü, deniz canlılarından olan midye, istiridye gibi canlılardır. Bu yönüyle inciyi muhafaza eden bu kabuklara şadef denir.⁵⁰⁰

Netice itibarıyla şadefe kelimesi, etimolojik tahlilde ele aldığımız manalar çerçevesinde hadislerde de kullanılmışlardır. Ancak elde ettiğimiz anlamların başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Kütüb-i Sitte'den Ebû Dâvûd hariç, genelde Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsne'd* adlı eseri ile ġarîbu'l-ḥadîs kitaplarından olduğunu belirtmek isteriz. Bahsi geçen eserler hariç Kütüb-i Sitte kitaplarında bu kökten bir kelimeye rastlamadık.

⁴⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1416/1995, 3/260; Azîmâbâdî, *'Avnu'l-ma'bûd*, 5/338; Sââtî, *Fethu'r-rabbânî*, 11/101.

⁴⁹⁷ Müslim, “Kitâbu'l-Hacc”, 256; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 50 (No. 1885); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 1417/1997, 5/42.

⁴⁹⁸ Nevevî, *el-Minhâc*, 9/28.

⁴⁹⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî, *Ġarîbu'l-Ḥadîs*, thk. Süleymân b. 'İbrâhîm (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1980), 2/710.

⁵⁰⁰ Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîs ve'l-eşer*, thk. 'Alî b. Ḥasen el-Ḥalebî (Cidde: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1421), 511.

Bununla beraber ne C hiliye Őirlerinde ne de hadislerde kelimenin *dağ* anlamında kullanıldığına denk gelmedik. Ancak ŐadeŐ sözcüğünün *yüksek dağ* anlamını, Kur' n'dan sonra kazandığı da söylenbilir. Nitekim kelime, Kur' n'da bazen bu manada kullanılmıştır (el-Kehf 18/96).



2.3.3. Şadefe Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'de sadece Enâm ve Kehf Sûrelerinde şadefe kelimesi kullanılmıştır. Özellikle el-Enâm Sûresi 6/157. âyette bu kelime üç sefer tekrarlanmıştır. Kur'ân'da şadefe fiilinden türeyen kelimeler; iki dağın iki kenarı, 'i'râd/îmtina' ve men' anlamlarında kullanılmışlardır.

2.3.3.1. Dağ/Dağ Kenarı/Dağ Tepesi

İskender-i Zülkarneyn tarafından Ye'cûc ve Me'cûc için yaptırılan seddi ele alan Kehf Sûresi 18/96. âyette bu kullanımda olduğu görülmektedir:

حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا

İki dağın iki kenarı aynı seviyeye gelince 'üfleyin/körükleyin' dedi.

Âyette zikredilen şadefeyn sözcüğünün kök anlam ile olan ilişkisine değinmeden önce bu konuda müfessirlerin belirttikleri görüşleri nakletmek istiyoruz. Nitekim kelimeye yüklenilen bazı anlamların âyetin muradı çerçevesinde ya da bazı çıkarımlara dayalı olduğunu düşünüyoruz. Bu konuda müfessirlerin görüşleri aşağıdaki gibidir:

Mukâtil, âyette zikredilen şadefeyn kelimesinin, aralarında büyük bir vadi olan iki dağ anlamında olduğunu söyler. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824) ise sözcüğün, iki dağın iki kenarı anlamında olduğu görüşündedir. Bu konuda Taberî, iki dağın iki kenarından zirvesine kadar olan yerlerin kastedildiğini belirtir. Ayrıca Zeccâc, sözcüğün, iki dağın iki yamacı anlamında olduğu düşüncesindedir. Ancak Mâtürîdî (ö. 333/944), kelimenin iki dağ anlamında olduğunu söyleyerek âyetin muradının iki dağın zirvesi olduğunu ifade eder. Nehhâs ise *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde kelimenin iki dağ anlamında olduğunu naklederken *'Î'râbu'l-Kur'ân* eserinde ise sözcüğün, dağın iki kenarı anlamında olduğu söyler. Mâtürîdî ile benzer bir düşünceye sahip olduğu görülen İbn Ebû Zemenîn ise sözcüğün, iki dağın zirvesi/tepesi anlamını ifade ettiğini belirtir. Ayrıca Tûsî (ö. 460/1067), şadefeyn kelimesinin hem iki dağ hem de iki dağın kenarı anlamında olduğunu nakleder. Mekkî b. Ebû Tâlib ise

kelimenin iki dağ anlamında olduğunu naklederek Mücâhid'in (ö. 103/721) sözcüğe iki dağın zirvesi anlamını yüklediğini belirtir.⁵⁰¹

Netice itibariyle müfessirlerin kelimeye birbirine yakın anlamlar yükledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Mâverdî (ö. 450/1080) sözcüğün; **a)** iki dağ **b)** iki dağ tepesi **c)** iki dağ arasındaki şeyler, anlamında olduğunu naklederek şadef kelimesinin iki dağ ile münasebeti hususunda iki farklı görüşün bulunduğunu belirtir.⁵⁰²

I. Her iki dağ birbirinin karşısında ve aynı hizada olduğu için kelime müşadefe/*karşılaşma* anlamında kullanılmıştır.⁵⁰³

II. Her iki dağ da birbirinden ayrı olduğu için kelime şadefe 'an/yüz çevirmek' anlamında kullanılmıştır.⁵⁰⁴

Şadefe sözcüğünün kök anlamı *meyletmektir*. Bu sözcük bazen *dağ kenarı/eteği* anlamında değerlendirilir. Çünkü dağın kenarı bir tarafa meyillidir. Ayrıca yüksek ve büyük olan her şey için de bu sözcük kullanılır. Bu bağlamda *dağ* da büyük ve yüksektir. Bununla beraber *karşılıklı* iki dağa da *şadefeyn* denir. Zira kelimenin cānib/kenar anlamından hareketle iki dağ, birbirinin karşısında; birinin *kenarı* diğerine görünür hâldedir. Bu çerçevede şadef kelimesinin, yüksek ve karşılıklı olan iki dağın arasındaki vâdi veya derin çukur için kullanıldığı belirtilmiştir. Bütün bu anlamlara ilave olarak kelimenin aynı zamanda dağın zirve noktasını da ifade ettiği söylenmiştir.⁵⁰⁵

Netice itibariyle bu anlamların birbirlerine çok yakın olduğu görülmektedir. Nitekim şadef kelimesi ile bir tarafa *meyilli* yüksek ve büyük olan *dağ* kastedilmekle beraber kelimenin teşkiye/ikilik olarak kullanılması neticesinde bu iki yüksek dağın cāniblerinin/kenarlarının birbirlerinin *karşısında* olduğu ve vadi gibi anlamların yüklenmesiyle iki büyük dağ arasındaki boşluğun kastedildiği söylenebilir. Nitekim ele

⁵⁰¹ Mukātil b. Süleymân, *Tefsîru Mukātil b. Süleymân*, 2/601; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecāzu'l-Kur'an*, 1/414; Taberî, *Cāmi'u'l-beyân*, 15/406; Zeccâc, *Me'āni'l-Kur'an*, 3/311; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/208; Nehhâs, *Me'āni'l-Kur'an*, 4/294; Nehhâs, *'Îrâbu'l-Kur'an*, 555; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'āni'l-'Azîz*, 3/82; Tûsî, *et-Tibyân*, 7/93; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 7/4472.

⁵⁰² Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 3/343.

⁵⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/615.

⁵⁰⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 7/93.

⁵⁰⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 2/655; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/146; Cevherî, *es-Şihâh*, 4/1384; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/290.

alınan âyette de iki dağ arasının zuberâ'l-ḥadîd/demir kütleleri ile doldurulmasının, bu boşluğun *dağın zirvesine* kadar olması anlamında değerlendirildiği çıkarımına ulaşılabilir.

Belirtmek istediğimiz bir diğer konu ise ele alınan âyetteki kelimenin صُدْفَيْن, صدْفَيْن ve صُدْفَيْن şeklinde üç farklı kırâatinin olmasıdır.⁵⁰⁶ Bu bağlamda İbn 'Atiyye (ö. 541/1147), bütün bunların aynı olup *karşılıklı iki dağ* anlamında kullanıldığını söyler.⁵⁰⁷

2.3.3.2. 'İ'râḍ/İmtinā'/Men'

Şadeke kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki bir diğer anlamı ise 'i'râḍ/îmtinā' dır. Bu manada olan âyetlerin tamamı En'âm Sûresi'nde yer almaktadır. İlgili âyetlere geçmeden önce sözcüğün yukarıda ele alınan anlamlar çerçevesinde kök mana ile irtibatını aktaracağız. Sonra müfessirlerin görüşleri ışığında ilgili âyetleri tahlil edeceğiz.

Şadeke kelimesinin kök anlamı *meyletmektir*. Deve ayaklarındaki çarpıklık/eğiklik/meyl şadeke sözcüğü ile ifade edilir. Aynı zamanda dağın *kenarına* da bu isim verilir. Çünkü her ikisi de bir tarafa meyillidir. Ayrıca midye istiridye gibi deniz canlılarının kabuklarına da şadek denir. *Karşılıklı* olan bu kabukların bir diğer özelliği de katı/sert olmalarıdır. Kelimeye sertlik/katı anlamının verilmesi ise sedef kabuklarının veya dağ kenarlarının/yamaç sert olmasına teşbih edilmesi yoluyla dolayısıyla şadeke 'an cümlesi, katı bir şekilde 'i'râḍ/yüz çevirmek anlamını barındırır.⁵⁰⁸ Ancak sözcüğe yüklenen 'i'râḍ anlamının daha çok şadde ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Nitekim her iki sözcüğün nezâir olduğu söylenmiştir.⁵⁰⁹ Bu sebeple şadeke sözcüğünün de 'i'râḍ kelimesinin imtinā' manası üzerine yoğunlaştığı kanaatindeyiz. Zaten imtinā' manası, aslında şadde kelimesinin ifade ettiği anlamlardandır. Bu yönüyle kelime, lâzîmî olduğu yerlerde imtinā', müte'addî olduğu yerlerde ise men' ve şarf anlamındadır. Bununla beraber şadde kelimesinden farklı olarak ilgili âyete katı/sert/şiddetli anlamını yüklemektedir.

⁵⁰⁶ Ferrâ', *Me'āni'l-Kur'ân*, 2/160; Ebû Ali el-Fârîsî, *el-Hüccce*, 5/177.

⁵⁰⁷ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/543.

⁵⁰⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/384; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/146; İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, 3/338; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276.

⁵⁰⁹ İbn Sîde, *el-Muhkem*, 8/261; Kefevî, *el-Küllîyyât*, 29.

Şadefe sözcüğü bazen ‘adele anlamında da değerlendirilir. Bu konuda İbn Fâris, bu kelimenin bir diğer anlamının ‘i‘vicâc/eğiklik olduğunu söyler.⁵¹⁰ Bu ise aslında her iki kelimenin de *meyletmek* manasında değerlendirilebileceğini gösterir.

Putları Allah’a denk tutan ve Hz. Peygamber’e iman etmede inat gösterip onu yalanlayanlara hitaben buyrulan el-En‘âm 6/46. âyette bu kullanımda olduğu görülmektedir:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَابْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ

De ki: Bir düşünün; Eğer Allah, işitme ve görme duyularınızı sizden alır ve kalplerinizi de mühürlerse, bunları size Allah’tan başka hangi ilâh geri verebilir? Bak, âyetleri nasıl açıklıyoruz, onlar ise (îman etmekten) katı bir şekilde kaçınıyorlar/diretiyorlar.

Müfessirler, çoğunlukla kelimeyi ‘i‘râd, bazen de ‘adele sözcüğü ile yorumlamışlardır.⁵¹¹ Bu bağlamda İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), âyetteki yeşdifûn sözcüğünün; ye‘dilûn, yu‘ridûn ve yeşuddûn olarak tefsir edildiğini nakleder.⁵¹² Bu kelimelerin ortak noktasının *yüz çevirmek* anlamı olmasının yanı sıra şadefe sözcüğü, kök anlamının da etkisiyle âyete ayrıca ‘i‘râdın şiddetli/katı olması anlamını katar.⁵¹³ Bununla beraber bu üç kelime, aynı zamanda ‘inhiṣrâf/sapma/yön değiştirme/eğrilik anlamlarını barındırmaktadır.⁵¹⁴ Bunlar ise aslında *yüz çevirmek* manasını ifade eder.

Taberî âyetin, onların tedebbürden ve ibret almaktan ‘i‘râd ettikleri anlamını ifade ettiğini söyler.⁵¹⁵ Buna ilave olarak Necmeddin en-Nesefî (ö. 537/1142) âyete, onların bu âyetleri ‘kabul etmekten’ yüz çevirdikleri anlamını ekler.⁵¹⁶ Bu ise onların

⁵¹⁰ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, 4/247.

⁵¹¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/561; Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur‘ân*, 1/192; İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi’l-Kur‘ân*, 154; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 9/202; Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 2/249; Mâtürîdî, *Te‘vîlât*, 4/87; Vâhidî, *el-Basîṭ*, 8/150.

⁵¹² İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, 5/1294.

⁵¹³ Râġıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 7/236.

⁵¹⁴ Ebû’l-Ferec Kudâme b. Ca‘fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtîb el-Baġdâdî Kudâme b. Ca‘fer, *Cevâhiru’l-elfâz*, nşr. Muḥammed ‘Emîn el-Ḥancî (Mısır: Mektebetu’l-Ḥancî, 1350/1932), 255.

⁵¹⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 9/201.

⁵¹⁶ Necmeddin en-Nesefî, *et-Teyisîr*, 6/73.

'i'râdlarının aslında *âyetleri* inkâr etmek anlamında olduğunu gösterir.⁵¹⁷ Bununla beraber müfessirlerin ayeti *ibret almamak* olarak yorumlamaları, aynı lafzın zikredildiği ancak sonunda *le'allehum yefkahûn* ibaresinin yer aldığı *Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz* (el-En'âm 6/65) âyeti ile kurdukları münasebetten veya âyetin mefhumundan kaynaklandığı düşüncesindeyiz.

Ayrıca bazı müfessirlerin âyeti, nufûr/yenfirûn kelimeleri ile yorumladıkları görülmektedir.⁵¹⁸ Bu şekildeki yorum, 'i'râdın katı/şiddetli bir şekilde olmasını yansıtır olabilir. Bu yönüyle sözcüğün âyete kattığı mananın, yüz çevirmeleri bir yana böyle bir davranışta bulunmaktan dahi tiksiniyorlar, anlamında olduğu düşünülebilir. Zira n-f-r kökü; rahatsız olmak, nefret etmek, uzaklaşmak, geri çekilmek, itici gelmek gibi anlamlarda kullanılır.⁵¹⁹ Bu ise şadefe sözcüğünün katı/şiddetli durumunu simgeleyebilir.

Belirtmek istediğimiz bir diğer konu ise İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) âyeti, *yeşuddûne'n-nâse 'an ittibâ'ihî* olarak yorumlamasıdır.⁵²⁰ Bu şekilde yapılan yorum, sözcüğün müte'addî olarak da değerlendirilebileceğini gösterir. Sözcüğün ifade edeceği anlam ise şadde kelimesinin men' manasıdır. Bu yoruma göre âyet, *Bak, âyetleri nasıl açıklıyoruz, onlar ise insanların (ona tabi olmasını) engelliyorlar* anlamında değer kazanacaktır.

Netice itibarıyla âyete bir deyim olan *yüz çevirmek* anlamının yüklenmemesi kanaatindeyiz. Nitekim bu şekildeki anlam ile âyetin muradının tam olarak yansıtılamadığı görülmektedir. Çünkü âyetlerden/imandan nasıl yüz çevirebilirler? Bu bağlamda hem 'i'râd hem de şadde sözcüklerinde bulunan imtinâ' anlamı çerçevesinde onların, Allah'a iman etmekten imtinâ ettikleri/kaçındıkları ve bunu yaparken de direttikleri anlamında olduğunu düşünüyoruz. Buradan hareketle âyetin *Bak, âyetleri nasıl açıklıyoruz, onlar ise (îman etmekten) katı bir şekilde kaçınıyorlar* anlamında olmasının daha anlaşılır olacağı düşüncesindeyiz.

⁵¹⁷ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 4/45.

⁵¹⁸ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 2/293; Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/135.

⁵¹⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luḡa*, 5/459; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 501; Ayverdi, "Nefret", 923.

⁵²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6/40.

yükleyerek sözcüğün *mene'a 'anha* anlamında olduğunu belirtir.⁵²⁷ Bu yorumlar, kelimenin aslında *şadde* anlamında değerlendirildiğini gösterir. Çünkü *şadde* sözcüğü lâzîmî iken 'i'râd/imtinâ', müte'addî iken men'/şarf anlamlarında kullanılır.⁵²⁸ Öyle ki bazen her iki formda da kullanılabilir. ⁵²⁹ Dolayısıyla *şadefe* kelimesi bu şekildeki yorumlara göre –bu anlama göre müte'addî olduğundan- âyet men'/şarf anlamı üzerine şekillenecektir. Bu durumda *şadefe* fiilinin mef'ûlü mahzûf olup cümle, *şadefe gayrahû* olarak şekillenmektedir.⁵³⁰ Bu yönüyle sözcük, engellemek, alıkoymak veya saptırmak gibi anlamlarda değer kazanır.⁵³¹ Bununla beraber *şadefe* kelimesinden önce zikredilen *kezzêbe bi-âyâtillâhilâyetleri yalanlama* bir bakıma onu inkâr etme manasını barındırmaktadır. Bu da âyetlerden 'i'râd/yüz çevirmek/kabul etmeme anlamı taşıdığından *şadefe 'anha* ile başlayan cümlelerin farklı bir şekilde değerlendirilmesini; insanlara iman etme hususunda men'/mâni olma/doğru yoldan saptırma anlamında değer kazanmasının daha uygun olduğunu göstermektedir.⁵³² Nitekim bu manaya göre birinci cümle olan *kezzêbe bi-âyâtillâhi* ifadesinde kişinin kendisi sapmış/đalâl, ikincisi olan *şadefe 'anha*'da ise bu kişi başkalarını saptırmıştır/'iğlâl.⁵³³ Buna ilaveten en-Nahl 16/88'de ele alınan *Kâfir olup da Allah yolundan şaddû/alıkoyanlara gelince, fesat çıkarmaları sebebiyle onların azaplarını artırdıkça artıracaksınız* âyetinde belirtilen azabın buradaki azap ile muvafık olduğu belirtilmiştir.⁵³⁴ Bu ise *şadefe* kelimesinin aslında *şadde* sözcüğü ile tefsir edildiğini göstermektedir. Bu sebeple *şadefe* sözcüğü burada müte'addî olarak kullanılmıştır.

Sözcüğe lâzîmî mana yüklenirse anlam 'i'râd/yüz çevirmek/imtinâ' olur. Bu şekildeki yorum ise daha çok imtinâ' kelimesinin 'ibâ'/kabul etmeme/reddetme anlamı üzerine yoğunlaşır. Ancak kelime müte'addî olursa anlam men'/şarf olacaktır. Bu ise engellemek/alıkoymak anlamında değer kazanacaktır. Her iki şekildeki yoruma göre de *şadefe* sözcüğüne katı/şiddetli ziyadesi eklenmektedir.

⁵²⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/7.

⁵²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 276.

⁵²⁹ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 12/103.

⁵³⁰ Semîn el-Halebî, *Durru'l-maşûn*, 5/231.

⁵³¹ Ayverdi, 42, 796.

⁵³² Tûsî, *et-Tibyân*, 4/325; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 8/183.

⁵³³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/7.

⁵³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 14/7; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6/226.

Netice itibariyle şadefe sözcüğünün kök anlamı “meyletmek”tir. Kök anlam çerçevesinde; el/ayaklardaki meyl/eğrilik, cānib/kenar, dağ kenarı/eteği, sert dağ yamaçları, karşılıklı iki dağ cepheleri, sedef/sedef kabuğu, ‘adele/eğrilik/sapmak anlamlarına gelir. Nüzûl öncesi dönemde; yüzünü çevirmek/yönelmek, midye/istiridye/sedef, inci/sedef kabuğu, kadın ismi, vazgeçmek/mâni olmak, mekân ismi ve karşılaşmak/rast gelmek anlamlarında iken nüzûl döneminde; meyletmek, midye/istiridye/sedef, özel isim, bulmak/rastlamak ve yüksek yer anlamlarında kullanılmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de sadece el-Enâm ve el-Kehf sûrelerinde kullanılan bu sözcük, Enâm Sûresi 6/157. âyette üç sefer tekrarlanmıştır. Ye’cûc ile Me’cûc’ün seddinden bahseden el-Kehf 18/96. âyette “iki dağın iki kenarı” anlamında iken En’am Sûresi’nde ise bu sözcük ‘i’râd/imtinâ’ veya men’ anlamlarını barındırmaktadır. Özellikle el-En’am 6/157. âyetinde üç kez tekrarlanan bu sözcüğün lâzîmî veya müte’addî olarak değerlendirilebilmesi, âyete farklı anlamlar katmıştır. Nitekim فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ şeklinde olan âyete bakıldığında sözcüğe lâzîmî/geçişsiz anlam yüklenince âyet, ‘i’râd/yüz çevirmek/imtinâ’ manasında değer kazanmıştır. Bu ise Allah’ın âyetlerini inkâr eden ve onları reddedenlerin bu katı tutumları sebebiyle çetin bir azaba girecekleri anlamındadır. Bu şekildeki yorum daha çok imtinâ’ kelimesinin ‘ibâ’/kabul etmeme/reddetme anlamı üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak sözcüğe müte’addî/geçişli anlamı yüklenirse âyetin manası men’/ş-r-f olacaktır. Bu ise mâni olmak/engellemek/alıkoymak anlamlarındadır. Âyete kattığı anlam ise başkalarının Allah’a iman etmesine mâni olmak ve insanları bu yoldan alıkoymak şeklindedir. Ayrıca her iki yoruma göre de şadefe sözcüğünde katı/şiddetli men’/‘i’râd anlamı mevcuttur.

2.3.4. Şadeife İle 'î'râd Kelimesinin İlişkisi

Şadeife fiili, lâzîmî/geçişsiz olmakla beraber bazen hem müte'addî/geçişli hem de lâzîmî/geçişsiz durumlar için kullanılmaktadır. 'î'râd fiili ise geçişsiz bir fiildir.

Lügat âlimleri ile müfessirler, şadeife sözcüğünü çoğunlukla 'î'râd kelimesi, bazen de şadde sözcüğü ile yorumlamışlardır. Bu yönüyle muzârî formu yeşdifu olan ve mastarı şudûf şeklinde gelen fiile *yüz çevirmek* anlamı yüklemişlerdir. Ayrıca ilk dönem lügat kitaplarında şadeife sözcüğü açıklanırken şadde kelimesinden bahsedilmemektedir. Ancak bazen şadde kelimesi hem 'î'râd hem de şadeife sözcüğü ile açıklanmaktadır. Bu ise şadde kelimesinin şadeife anlamında da kullanılabileceğini gösterir. Bu yönüyle Kefevî'nin (ö. 990/1582) her iki sözcüğün nezâir olduğu hakkındaki ifadesi⁵³⁵ dikkate değerdir. Nitekim iki kelimenin ortak yönlerinin en önemlisinin “meyletmek” olduğu görülmektedir. Ancak 'î'râd sözcüğünün kök anlamı “genişlik” üzerine kuruludur. Bu yönüyle 'î'râd ile direkt bağlantısı bulunan şadde sözcüğünden kaynaklı olsa gerek şadeife kelimesinin de bu anlamda değerlendirildiğini düşünüyoruz. Ya da her üç kelimenin de 'înhirâf/sapma/yön değiştirme anlamında kullanılması, bunların ortak yönlerinin bu şekilde olduğunu gösterebilir.⁵³⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân-ı Kerîm'de ele alınan 'î'râd sözcükleri etken fiil olarak kullanılmışlardır. Kelimenin başkasını etkileme anlamı ise kanaatimizce şadde ve şadeife sözcükleri ile gerçekleşmiştir. Bir diğer ifadeyle etken fiil olan 'î'râd sözcüğünün ettirgen hâle getirilmesinde bu iki fiil tercih edilmiştir. Kök anlamları ekseninde ve kullanıldıkları âyetlerin bağlamında her ne kadar engellemek, saptırmak gibi manalarda değerlendirilseler bile bu yönüyle bu iki sözcüğün “yüz çevirmek” anlamını barındırdıkları görülmektedir.

Şadeife sözcüğünün *yüz çevirmek* anlamını barındırması ise cānib/kenar anlamı ekseninde sağ veya sol tarafa *meylederek* muhatap ile karşı karşıya gelmeme anlamı üzerine yoğunlaştığı yönüyledir. Ancak bu şekildeki davranışta yüz çevirmenin daha katı/sert bir şekilde olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim 'î'râd kelimesinde bu anlam, kişiye iki omuz arasını göstermeyerek bir kenarını göstermek veya yüzün genişliği yerine yüzün bir tarafını muhabata göstermek üzerine kuruludur. Her iki sözcük de bu

⁵³⁵ Kefevî, *el-Külliyât*, 29.

⁵³⁶ Kudâme b. Ca'fer, *Cevāhiru'l-elfāz*, 255.

yönüyle *yüz çevirmek* anlamında kullanılmaktadır. Ancak birinde anlam kenarını çevirmek iken diğesinde ise katı bir şekilde bir tarafa meyletmektir.

Ayrıca Kur’ân’da, ’i’râd kelimesi yerine şade fe sözcüğünün kullanılmasının âyete farklı bir yorum kattığı ve bu bağlamda kelimeyi kullanmanın ayrı bir öneminin olduğu fark edilmektedir. Nitekim ilgili âyetlerde ’i’râd sözcüğü kullanılsaydı, muhatapların *âyetlere* iman etmemelerinin veya başkalarını imandan alıkoymalarının “nefretle” ilişkisi düşünölemeyebilirdi. Ancak şade fe sözcüğü, barındırdığı anlamlar çerçevesinde ilgili âyetlere *yüz çevirmenin* aslında sıradan bir *yüz çevirmek* olmadığını; onların iman etmekten tiksindikleri gibi bu konuda direttikleri/katı bir şekilde karşı çıktıkları anlamını katar. Ya da şade fe kelimesinin geçişli olarak kullanılmasının da etkisiyle insanları, âyetlere iman etmekten alıkoydukları anlamını yükler. Ancak bu engelleme, sıradan bir saptırma değil; nefret dolu ve katı bir şekilde insanların âyetleri kabul etmesine mâni olma yönüyledir.

Netice itibariyle ’i’râd kelimesinin kök anlamı “genişlik” üzerinedir. Şade fe fiili ise “meyletmek” anlamında değer kazanır. Bu bağlamda kök anlamları tamamen farklı olan bu iki sözcüğün mürâdif değil, birbirine yakın anlamlı kelimeler olduğunu düşünöyoruz. Ayrıca şade fe kelimesinin ’i’râd sözcüğünden ziyade şadde kelimesi ile irtibatlı olduğu kanaatindeyiz. Ancak şadde sözcüğünde anlamın çoğunlukla men’ ve şarf üzerine yoğunlaştığını da belirtmemiz gerekir.

2.3.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şadeke Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı

Ş-d-f kökünden türeyen kelimeler, Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde geçmektedir. Aşağıdaki tabloda kelimelerin geçtiği âyeti ve kelimenin cümlede kullanıldığı anlamı Mushaf tertibine göre aktaracağız.

Sıra	Sûre	Anlam	Âyet
1	el-En'âm 6/46	'İ'râd / İmtinâ'	قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللَّهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلَهٌ غَيْرُ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ أَنْظِرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ
2	el-En'âm 6/157	İmtinâ' / Men'	أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ بَايَاتِ اللَّهِ وَصَدَفَ عَنْهَا سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ
3	el-Kehf 18/96	İki dağın İki Kenarı	أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ أَتُونِي أُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا

2.4. Safehe / صَفْح Kelimesinin Etimolojik Tahlili

Şafehe kelimesi, “en/genişlik ile kenar/yan/yüz” anlamlarına gelir.⁵³⁷ Mâzi formu şafehe olan fiilin muzârisi *yeşfehu*, mastarı ise *şafh* şeklindedir (Nûr 24/22; ez-Zuhurf 43/5).

Herhangi bir şeyin cānib/kenarı şafehe ile ifade edilir. Örneğin *şafhetā es-seyf* cümlesi, kılıcın iki kenarı/yüzü anlamını barındırır.⁵³⁸ Aynı anlamdan hareketle üzerine yazı yazılan kâğıdın vech/yüzü kastedilerek *şafhetā el-veraḥ* terkibi kullanılır.⁵³⁹ Bu kullanımın Türkçede de olduğu görülmektedir. Nitekim şafha kelimesi bir şeyin düz yüzü, yüzeylerinden biri, yazı yazılmaya uygun sayfa veya levha anlamlarında değerlendirilir. Sözcüğün aynı zamanda “evre” veya “merhale” anlamında kullanılmasının da buradan türediği, sayfaların veya yüzeylerin birbiri ardında olduğu maksadıyla bir olayın gelişmesinde birbiri ardınca görülen durum veya dönemlerin her birinin şafha anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir.⁵⁴⁰ Nitekim *şafehtu el-ḳavme* cümlesi topluluğu birer birer arz etme veya onlara teker teker bakma anlamındadır.⁵⁴¹ Bu ise bunların aslında birbiri ardında olduğunu gösterir. Dolayısıyla sayfalar hâlindeki şey, kitap anlamında olan Muşhaf sözcüğünün buradan türediği görülmektedir.⁵⁴²

Sözcüğün cānib/kenar anlamı çerçevesinde yüklendiği misallerden biri de nehir kenarında yürütülen deve için kullanılmasıdır. Böyle bir durumdaki deve için *şafehtu el-ʿibile ʿale l-ḥavḍi* cümlesi kullanılarak devenin nehrin cānib/kenarından yürütüldüğü; nehrin, devenin yan tarafına/kenarına gösterildiği anlamı kastedilir.⁵⁴³

Şafehe sözcüğü bazen avuç içinin vech/yüzeyi için kullanılır.⁵⁴⁴ Bu anlamdan hareketle kendi elini, başkasının elinin cānib/yan/yüz/kenarına birleştirmek, el sıkışmak, tokalaşmak manasını ifade eden *muşafaḥa* sözcüğü de kelimenin barındırdığı anlamlardan bir tanesidir.⁵⁴⁵ Tokalaşma başkalarıyla değil de kişinin kendi ellerini birbirine çarpmasını yani alkışlamasını ifade ediyorsa yine bu sözcük kullanılır. Ancak

⁵³⁷ Halil b. Ahmed, *Kitābu l-ʿAyn*, 2/399; İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luḡa*, 3/293.

⁵³⁸ Ezherî, *Tehzîbu l-luḡa*, 4/255; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/382.

⁵³⁹ Ezherî, *Tehzîbu l-luḡa*, 4/256.

⁵⁴⁰ Ayverdi, “Safha”, 1043.

⁵⁴¹ Ezherî, *Tehzîbu l-luḡa*, 4/258; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 3/163.

⁵⁴² Ayverdi, “Mushaf”, 855.

⁵⁴³ İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luḡa*, 3/293; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383.

⁵⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisānu l-ʿArab*, 2/514.

⁵⁴⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu l-luḡa*, 1/541; İbn Fâris, *Meḳâyîsu l-luḡa*, 3/293.

bu durumda kullanılan kalıbın, şulāṣī mezīd fiillerden tefīl kalıbında görülen *taṣfīh* mastarı vb. türevleri olduğu fark edilmektedir.⁵⁴⁶

Şafehe sözcüğü, bir şeyin enini/genişliğini/‘arḍ ifade etmede de kullanılır. Kökün ifade ettiği anlam çoğunlukla bu manadır. Nitekim İbn Fâris, bu anlamdan türeyen sözcüklerin ‘arḍ manasına kıyas edildiğini söyler.⁵⁴⁷ Örneğin bir kişiye kılıcın keskin tarafı ile değil yatay kenarı ile vurulduğu zaman *ḍarabtuhū bi’s-seyfi muṣfaḥan* cümlesi kullanılır. Ancak vurma durumunda kılıcın keskin tarafı kastedilirse bu durumda *ṣalten* sözcüğü tercih edilir. Ayrıca *ṣafhu es-seyfi* cümlesi, kılıcın ‘arḍ/eni anlamındadır. Aynı anlam geniş düz kaya parçaları için de kullanılmaktadır. Bazen bu kaya parçaları, kerpicin yerine kullanılarak mezarları örtmede değerlendirilir.⁵⁴⁸

Kelimenin kök anlamlarından olan ‘arḍ/en/genişlik manası ekseninde sözcük, bazen insan ile alakalı durumlarda kullanılır. Örneğin *ṣafḥetu er-recul* cümlesi, kişinin göğüs genişliğini ifade etmede değerlendirilir.⁵⁴⁹ Bununla beraber “insanın iki yanağı” anlamını ifade etmek üzere *ṣafḥān* veya *ṣafḥetān* sözcükleri kullanılır.⁵⁵⁰ Bazen bir kişinin “ikiyüzlü” olduğunu ifade etmek için yine bu sözcüğün değerlendirildiği görülmektedir. Bu durumda kullanılan kalıp ise *muṣfaḥ* sözcüğüdür.⁵⁵¹ Burada kastedilen mana aslında yüzün eni/genişliğidir.⁵⁵² Dolayısıyla muṣafaḥa kelimesinin, karşılıklı olarak yüzleşme anlamından hareketle buradan türediği de söylenebilir.⁵⁵³

Şafehe kelimesine yüklenen anlamlardan bir tanesi de *engellemek/reddetmek* manasıdır. Mesela *ṣafeḥtu er-recule* veya *‘eṣfeḥtuhū* cümleleri, bir şeyi talep eden kişiye karşı istediğini *vermemek* anlamındadır. Ancak zikri geçen iki örneğin birbirinden farklı anlamlarda oldukları; şulāṣī mezīd fiillerden olan *‘eṣfeḥtuhū* kelimesinin “vermemek/engellemek”, mücerred fiil olan diğer sözcüğün ise “bir kimseye herhangi bir içeceği vermek” manasında olduğu söylenmiştir. Kelimenin kök anlam ile olan ilişkisinin, sanki bu durumdaki kişiye bir kenarını gösterip ondan yüz çevirmek olduğu

⁵⁴⁶ Ezherî, *Tehzîbu’l-luḡa*, 4/258.

⁵⁴⁷ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luḡa*, 3/293.

⁵⁴⁸ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luḡa*, 1/541; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 3/161.

⁵⁴⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/399; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luḡa*, 8/464.

⁵⁵⁰ İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 3/161.

⁵⁵¹ İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 2/516.

⁵⁵² Ezherî, *Tehzîbu’l-luḡa*, 4/255.

⁵⁵³ İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 2/514.

ifade edilmiştir.⁵⁵⁴ Bu şekildeki yorumun “başı sallamak” anlamında değerlendirilmesi mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber lâzimî olan fiilin mezîd forma girerek kelimeyi “yüz çevirmek” anlamından alıp “yüz çevirtmek” manasına yönlendirdiğini düşünüyoruz. Bu ise birini, ulaşmak istediği şeyden yüz çevirtmek/engellemek manasında değer kazanacaktır.

Kelimenin ifade ettiği anlamlardan bir tanesi de *meyletmektir*.⁵⁵⁵ Sözcüğün kök anlam ile olan bağlantısının ise sağ veya sol cānib/kenara dönme/yönelme anlamı çerçevesinde olduğu söylenebilir.

Şafūh sözcüğü ise lütufta bulunarak kullarının günahlarını affeden ve onları cezalandırmayan anlamında Allah’ın sıfatlarından biri olarak kullanılır. Bu yönüyle sözcüğün aşağıda ele alınacak olan “affetmek” anlamı çerçevesinde değer kazandığı görülmektedir. Nitekim buradaki yüz çevirmek, affetmek için yüz çevirmektir. Buradan hareketle şafūh kelimesinin, kötülük edene karşı cömert davranmayı ifade ettiği belirtilmiştir. Ancak Ezherî, şafūh sözcüğünün bazen bu anlama tamamen zıt olarak kadınlar için kullanıldığını söyler. Sözcüğün bu konuda yüklendiği manayı yorumlayan Herevî, kelimenin, yüzünün bir tarafını muhatabına göstererek ondan yüz çeviren kadın, anlamında olduğunu belirtir. Ayrıca şafehe kelimesi, bazen özel isim veya mekân adı olarak da kullanılır.⁵⁵⁶

Bazen de şafehe sözcüğü, bakmak, dikkatle incelemek veya derin düşünmek anlamında kullanılır. Bu durumda tercih edilen kalıp çoğunlukla teşaffehe veya şafehedir. Mesela *teşaffehtuhum* cümlesi, “falan kişiyi görmek için veya durumları nedir diye aralarına baktım” anlamında değerlendirilir. Ayrıca *şafehtu verağa’l-muşhaḥfi* ifadesi, mushafın sayfalarını teker teker inceledim, anlamında kullanılır.⁵⁵⁷

Sözcüğe yüklenilen anlamlardan bir tanesi de ‘i-rād/yüz çevirmektir.⁵⁵⁸ Bu manada *şafehe fulānun ‘annī* ifadesi, falan kişi bana yüzünü çevirip kafasını döndü,

⁵⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 4/258; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 2/465; İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/293; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 2/515.

⁵⁵⁵ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/541; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 3/163; İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, 2/515.

⁵⁵⁶ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 4/257, 258; Herevî, *Kitâbü’l-Ġarîbeyn*, 1/1081; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 8/163, 164.

⁵⁵⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/400; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi’l-luğa*, 2/464; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 4/258; İbn Sîde, *el-Muḥkem*, 3/163.

⁵⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/400.

anlamındadır.⁵⁵⁹ Ancak buradaki *yüz çevirmek* ifadesinin *affetmek* manasına yoğunlaştığı fark edilmektedir.⁵⁶⁰ Nitekim Hz. Aişe'nin, babasının özelliklerinden bahsettiği bir hadiste *şafūhun 'ani'l-cāhilīn* ifadesi, asıl itibariyle her ne kadar başkasına karşı boynunu veya yüzünü çevirme anlamını barındırsa bile umursamamak, kusuru örtmek veya hatayı affetmek anlamlarında kullanılmaktadır.⁵⁶¹ Bu ise kötülüğe göz yummayı ifade eder.⁵⁶² Ayrıca şafehe kelimesi, ifade ettiği anlamlar çerçevesinde hakiki olarak *yüz çevirmek* anlamında da kullanılabilir. Ancak bu şekildeki bir şafh/yüz çevirmek 'i'rāḍ'ın daha şiddetlisini; muhatabı dinlememeyi hem de ona bakmamayı ifade etmektedir.⁵⁶³

Yukarıda ele alınan 'i'rāḍ anlamına ilave olarak şafehe kelimesi, bazen 'i'rāḍ ile *terk etmek* anlamında değerlendirilir. Bu mana için genellikle “‘eḍrabe ‘an ... şafhen” kalıbının kullanıldığı fark edilmektedir. İbn Düreyd (ö. 321/933), bu kalıbın “terk etmek” olduğunu söyler. Ancak bu mecazi bir kullanımdır.⁵⁶⁴ Nitekim Cāhiliye şairlerinden Şenferâ el-Ezdî'nin (ö. 525-550 arası) açlıkla mücadelesini ele aldığı bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَدِيمُ مِطَالَ الْجُوعِ حَتَّى أَمِيتَهُ وَأَضْرِبُ عَنْهُ الذِّكْرَ صَفْحًا فَأَذْهَلُ

*Açlığı oyalamaya devam ederim; ta ki onu yok edinceye kadar
Hem onu düşünmeyi terk ederim de (böylece) unutuveririm*⁵⁶⁵

Dizede ele alınan kalıbın aslında “yemeği/bir şeyi unutmaya çalışmak” anlamını ifade ettiği söylenir.⁵⁶⁶ Dolayısıyla bu kalıp, *yüz çevirip terk etmek* anlamındadır.⁵⁶⁷

Netice itibariyle şafehe kelimesi, en/genişlik ve kenar/yüz anlamında değer kazanır. Sözcüğün bu anlamlar çerçevesinde çoğunlukla “geniş” olan şeyler için kullanıldığı, bazen de bir şeyin kenarı veya yüzü anlamında değer kazandığı görülmektedir.

⁵⁵⁹ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 4/256.

⁵⁶⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l-'Ayn*, 2/400; Sâhib b. Abbād, *el-Muḥīṭ fî'l-luğa*, 2/464.

⁵⁶¹ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Ḥadîs*, 2/465; İbnü'l-Esîr, *Mecdüddin, en-Nihāye*, 518.

⁵⁶² Mâverdi, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 4/84.

⁵⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 25/164.

⁵⁶⁴ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/541; Zemahşerî, *Esâsu'l-belāğa*, 1/549; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 2/515.

⁵⁶⁵ *Dīvānu'ş-Şenferâ*, nşr. Ali Nâsır Ğalib vd. (Riyad: Dāru'l-Yemāme, 1419), 73.

⁵⁶⁶ *Dīvānu'ş-Şenferâ*, nşr. 'İmîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dāru'l-Kitābî'l-'Arabî, 1417/1996), 62.

⁵⁶⁷ Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383.

2.4.1. Şafehe Kelimesinin Nüzûl Öncesi Kullanımı

Bu başlıkta şafehe ve türevlerinin Câhiliye şiirlerindeki kullanımları ele alınacaktır. Bununla beraber söz konusu kelimenin şiirlerdeki anlamının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması açısından beyitlerin mefhumuna kısaca değinilecektir. Söz konusu sözcük Câhiliye şiirlerinde; yüzünü çevirmek/göz ucuyla bakmak, 'i'râd/terk etmek, geniş taş, affetmek, taraf/kenar, tokalaşmak/yüz çevirmek, el çırpma/kılıç/deve sesi, Allah'ın sıfatı: müsâmakâr/hoşgörülü/merhametli, yüz ve özel bir mekân ismi anlamlarında kullanılmıştır.

2.4.1.1. Yüzünü Çevirmek/Göz Ucuyla Bakmak

Câhiliye dönemi şairlerinden Nâbîga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) deve üstüne yerleştirilen hevdece bulunan bir kişiye methiyeler sıraladığı beyitlerinin birinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

تَحَيْتَ الْخِذْرِ وَاضِعَةَ الْقِرَامِ

صَفَحْتُ بِنَظَرٍ فَرَأَيْتُ مِنْهَا

Göz ucuyla baktım ve gördüm ki

*Hevdecin içerisinde, ince örtünün atıldığı yerdeydi*⁵⁶⁸

Qırâm, üzerinde nakış olan perdenin, deve sırtına konulan ve ağaçtan yapılan hevdecin içerisini neredeyse görünmeyecek şekilde kapatan bir örtüdür. Bu yönüyle dizelerde ele alınan şafehe kelimesi yüzümü çevirdim veya gözümün ucu/kenarı ile qırâmın arasından baktım, anlamlarındadır.⁵⁶⁹ Bununla beraber kelimenin “bir bakış attım” anlamında kullanıldığı da söylenebilir.

2.4.1.2. 'İ'râd/Terk Etmek

Câhiliye şairlerinden Şenferâ el-Ezdî'nin (ö. 525-550 arası) girdikleri bir çatışmayı konu edinen beyitlerinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

ثُمَّ لُئِلْنَا وَالرَّادُّ ظَنٌّ مُعَيَّبٌ

تَمُرُّ بِرَهْوِ الْمَاءِ صَفْحًا وَقَدْ طَوْتُ

Su çukurunu [içmeyi] terk ederek yanından geçtik ki katlanmıştı

*Susuzluğumuz, azık ise meçhul bir düşünceydi (aç idik)*⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Dīvānu Nābîga ez-Zubyānī, ts., 130.

⁵⁶⁹ Dīvānu Nābîga ez-Zubyānī, 1976, 235; İbn Cerîr et-Taberî, Cāmi 'u'l-beyān 'an te'vîli āyi'l-Kur'ân, thk. Mahmut Şakir - Ahmet Şakir (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 1/366, dip. 3.

⁵⁷⁰ Dīvānu 'ş-Şenferâ, 1417/1996, 28; Dīvānu 'ş-Şenferâ, 1419, 111.

Yukarıdaki dizelerde şairin, amaçlarına ulaşmada aceleci olduklarını, suya muhtaç oldukları halde su dâhil hiçbir şeyle meşgul olmadıklarını (su içmeyi terk ettiklerini) ve tüketecek bir gıdaları olmamakla beraber baskından sonra bunu elde etmeyi ümit ettiklerini ifade ettiği görülmektedir.⁵⁷¹

Ancak sözcüğün kök anlamlarından hareketle buradaki mananın, reddetmek veya bir kenara bırakmak olması da muhtemeldir. Bu durumda beyit, su içmeyi reddettikleri veya su içmeyi bir kenara bıraktıkları anlamlarını ifade edecektir.

2.4.1.3. Geniş Taş

Câhiliye şairlerinden Nâbiga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) Hz. Süleyman'dan bahsettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَحَيِّسَ الْجِنَّ إِنِّي قَدْ أَذْنْتُ هُمْ يَبْنُونَ تَدْمُرَ بِالصُّفَّاحِ وَالْعَمَدِ

Cinlere boyun eğdir! Nitekim ben onlara izin verdim

*Tedmur'u geniş taşlar ve sütunlarla kuruyorlar*⁵⁷²

Tedmur, Şam'da bir şehir olup içerisinde Süleyman peygamberin yerleşim alanı bulunmaktadır. Ele alınan dizelerde şair, cinlerin bu şehirde mermer sütunları ile geniş taşlardan oluşan bina yaptıklarını ifade etmiştir.⁵⁷³ Her ne kadar burada “genişlik” anlamı taş için değerlendirilse bile uzun ve geniş olan kılıç, geniş odun, levha ve demir için de yine bu sözcük tercih edilir.⁵⁷⁴

2.4.1.4. Affetmek

Find ez-Zımyânî lakabıyla lakaplanan Câhiliye şairlerinden Şehl b. Şeybân'ın (ö. 555 dolayları)⁵⁷⁵ bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

صَفَحْنَا عَنْ بَنِي ذُهْلٍ وَفُلْنَا الْقَوْمَ إِخْوَانُ

Benû Zühl'in kusurlarını bağışladık

*Ve dedik ki bu insanlar kardeşimizdir*⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Mevsû 'etu 'ş-şi 'r'il- 'Arabî, nşr. Ahmet Kudâme vd (Beyrut: Şeriketu Hayyât, 1974), 1/92.

⁵⁷² Dîvānu Nābiga ez-Zubyānî, 1976, 82.

⁵⁷³ Dîvānu Nābiga ez-Zubyānî, ts., 21.

⁵⁷⁴ Halîl b. Ahmed, Kitābu'l- 'Ayn, 2/399.

⁵⁷⁵ Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Kitābu'l- 'Eğānî, thk. İhsan Abbas vd. (Beyrut: Dāru Sādir, 1429/2008), 54; Ziriklî, el- 'A 'lām, 3/179.

Dizelerde ele alınan *şafehe* 'an ifadesi, bir kişinin hata, kusur ve kabahatlerinin affedilmesi anlamında değerlendirilir. Şair, gerçekleşen olaylara nazaran yaptıkları çirkinlikleri *görmezden* geleceklerini ve onlar tarafından işlenen kusurlara karşı taşkınlık yapmayacaklarını ifade etmektedir. Bununla beraber farklı bir rivayette *şafehnā* sözcüğünün yerine *'afevnā* kelimesinin kullanılması, sözcüğün affetmek anlamında olduğunu destekler niteliktedir.⁵⁷⁷

2.4.1.5. Kenar/Yan/Taraf

Mu'allāka şairlerinden olan Tarafe b. Abd'in (ö. 564 [?]) ok atmadaki kabiliyetini anlattığı bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَأَصِيبُ شَاكِلَةَ الرَّمِيَةِ إِذْ
صَدَّتْ بِصَفْحَتِهَا عَنِ السَّهْمِ

Hedefin tam şākile/belinden isabet ettiririm

*Her ne kadar oktan (kurtulmak için) kenarını diğer tarafa meyletse bile*⁵⁷⁸

Şākile kelimesi, hayvanın kalça kemiği ile kaburgaların en sonu arasında bulunan yere verilen addır. Nitekim buradan atılan ok, eti delip geçmektedir. Bu bağlamda beyitte ele alınan *şafehe* kelimesi, bu bölümün cānib/taraf/kenarı anlamında değerlendirilir.⁵⁷⁹

2.4.1.6. Tokalaşmak/Yüz Çevirmek

Mufaddal ed-Dabbî'nin (ö. 178/794 [?]), eski Arap şiirinin en güzel kasidelerinden oluşturduğu *el-Mufaddaliyât* adlı eserinde Cāhiliye şairlerinden Beşāme b. 'Amr'e (?) nispet ettiği bir beyitte bu kullanımlarda olduğu görülmektedir:

وَمَا كَانَ أَكْثَرُ مَا نَوَلْتُ
مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا صِفَاحًا وَقِيْلًا

Çoğunu yerine getirmedi

*(Verdiği) sözlerinden; tokalaşıp hoşça kal demesinin dışında*⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Merzûkî, *Şerhu Dīvāni 'l-Hamāse*, 1/27.

⁵⁷⁷ Ebû Temmâm, *el-Hamāse*, 12; Merzûkî, *Şerhu Dīvāni 'l-Hamāse*, 1/27.

⁵⁷⁸ *Dīvānu Tarafe b. Abd*, nşr. Abdurrahman el-Muştaşvî (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1424/2003), 81.

⁵⁷⁹ *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 2000, 103; *Dīvānu Tarafe b. Abd*, 1423/2002, 78; İbn Fâris, *Meḳâyîsu 'l-luḡa*, 3/205.

⁵⁸⁰ Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 56; Ziriklî, *el-'A 'lām*, 2/53.

Şair burada, muhatabın; sadece veda etmek için musâfaha yaptığını ve ondan ayrılmak için veda sözlerini söylediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda beyitte ele alınan “kavl” kelimesi vaad, söz; “kıl” sözcüğü ise veda selamlaması anlamlarındadır. Buradan hareketle şifâh kelimesi musâfaha anlamında değer kazanmaktadır. Bu yönüyle cümle “Bana verdiği sözü tutmadı, sadece tokalaşıp hoşça kal dedi” anlamındadır. Ancak Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî (ö. 328/940), beyitteki şifâh sözcüğünü ‘i’râd kelimesi ile yorumlamaktadır. Bu konuda Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109), şifâh kelimesine ‘i’râd anlamının yüklenmesinin şiire daha uygun olduğunu söyleyerek buna göre beytin sonundaki kıl kelimesinin “tartışma” manasını barındıracağını ifade etmektedir.⁵⁸¹ Netice itibariyle beytin bu durumda şu manada olması muhtemeldir:

وَمَا كَانَ أَكْثَرَ مَا نَوَلْتُ مِنْ الْقَوْلِ إِلَّا صِفَاحًا وَقِيلًا

Çoğunu yerine getirmedi

(Verdiği sözlerinden; sadece yüz çeviriyor ve tartışıyor)

Dolayısıyla, bu beyitteki şifâh sözcüğünün her iki manaya da muhtemel bir anlamı bulunmaktadır. Her iki mananın da sözcüğün etimolojik tahlilinde bulunduğunu belirtmek isteriz.

2.4.1.7. El Çırpma/Kılıç/Deve Sesi

Mu‘allağa şairlerinden olan Lebîd b. Rebîa’nın (ö. 40 veya 41/660 veya 661), bulutu vasıflandırdığı bir beytinde yukarıdaki muhtemel anlamlara rastlanmaktadır:

كَأَنَّ مُصَفِّحَاتٍ فِي دُرَاهُ وَأَنْوَاحًا عَلَيْهِنَّ الْمَالِي

Sanki onun [bulut] zirvesinde el çırpın

ve ellerinde mendil olup ağıt yakan kadınlar var⁵⁸²

Yukarıda ele alınan dizelerde şair, gök gürültüsü ve şimşeği vasıflandırmıştır. Şimşeğin parıldamasını, ağıt yakan kadının ağıt yaktığı esnada mendilini kullanmasına benzetmiştir ki bu bir teşbihtir. Diğer cümlede ise el çırpma ile bulutların çarpışması arasında çıkan sesin benzerliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla dizede ele alınan muşaffihât sözcüğüne bu yönüyle “el çırpma” anlamı yüklenmiştir. Bununla beraber

⁵⁸¹ İbnü’l-Enbârî, *Şerhu’l-Mufaḍḍaliyyât*, 81; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu’l-Mufaḍḍaliyyât*, 1/282.

⁵⁸² *Dīvānu Lebîd b. Rebîa*, nşr. Ḥamdu Ṭammās (Beyrut: Dāru’l-Ma‘rife, 1425/2004), 70.

uzunluğu ve genişliği olan her şeye şafihâ denilmesi ve kılıcın da bu özellikleri taşıması sebebiyle şiirdeki muşâfih sözçüğüne “kılıç” anlamı da yüklenmiştir. Bu ise dizede, şimşegin parlaklığı ile geniş olan kılıcın parlaklığının birbirine benzetilmesi yönüyle anlam kazanmaktadır. İkinci cümlede ise ağıt yakan kadınların sesi ile gök gürültüsü birbirine benzetilmiştir. Beytin sonunda ele alınan ve ağıt yakan kadınların ellerinde bulunan siyah kumaş/mendil/me’ālî sözçüğü ise her iki anlama göre de bulutun hareketine benzetilmiştir. Dolayısıyla ele alınan bu iki anlam, şafh kelimesinin aldığı harekeye göredir. Bu durumda kelimeye *el çırpma* anlamı yükleyenler sözçüğü esreli olarak/muşâffihât, *kılıcın genişliği* manasında olduğunu düşünenler ise üstünlü olarak/muşâffehât okumuşlardır. Üçüncü bir anlam olarak yavrularından uzak düşen devenin, evlatlarına seslenişi ile gök gürültüsünün sesi arasında bir benzerlik kurularak sözçüğe “deve sesi” anlamı da yüklenilmiştir. Bu bağlamda şair ikinci cümleyle, şimşegin parıldamasını, ağıt yakan kadının ağıt yaktığı esnada mendilini kullanmasına benzetmiştir. Netice itibarıyla beytin tamamının teşbih yönüyle kadınlardan bahsettiği ve bu yönüyle muşâffihât sözçüğünün “el çırpma kadınlar” anlamında olmasının bütünlüğü açısından beytin anlaşılabilirliğine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.⁵⁸³

2.4.1.8. Allah’ın Sıfatı: Çokça Bağışlayan/Hoşgörülü/Merhametli

Câhiliye devri şairlerinden olan ‘Abîd b. Ebras’ın (ö. 555 [?]) Allah adına yemin ettiği bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

حَلَفْتُ بِاللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ ذُو نِعَمٍ لِّمَنْ يَّشَاءُ وَذُو عَفْوٍ وَتَصَفَّاحٍ

Allah’a yemin ettim gerçekten o lütuf sahibidir

*Dilediğini hem affeden hem de çokça bağışlayandır*⁵⁸⁴

Töhmetsizlik altında kaldığı bir suçtan beraatini istediği belli olan şairin burada, Allah’ı affetmekten daha ileri bir safhayı ifade eden şafh sözçüğüyle nitelediği görülmektedir.⁵⁸⁵

⁵⁸³ *Dīvānu Lebîd b. Rebîa*, nşr. İhsan Abbas (Kuveyt: Matba‘atu Hükümetu’l-Kuveyt, 1962), 90; *Dīvānu Lebîd b. Rebîa* (Beyrut: Dāru Sādir, ts.), 109; Halil b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/399; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383; Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Sîd el-Batālyevsî, *el-İktidāb fî şerhi Edebi’l-küttāb*, thk. Mustafa es-Sekkā - Hâmid Abdülmecîd (Kahire: Dāru’l-Kutubi’l-Mısrîyye, 1983), 3/379; el-Bûnesî, *Kenzu’l-kitāb*, 1/176.

⁵⁸⁴ *Dīvānu ‘Abîd el-‘Ebras*, 1377/1907, 38.

⁵⁸⁵ *Dīvānu ‘Abîd el-‘Ebras*, 1414/1994, 42.

2.4.1.9. Yüz

‘Abîd b. Ebras’ın (ö. 555 [?]), küçük yaştaki dişi develeri genç ve güzel kızlara benzeterек onların gülümsemeleri esnasında görünen bembeyaz dişlerini bulutun beyazlığına teşbih ettiği bir beytinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَلَا حَ بِهَا تَبَسُّمٌ وَاضِحَاتٍ
يَزِينُ صَفَائِحَ الْخُورِ الْقَلَاصِ

(Şimşegin çakmasıyla) bembeyaz dişlerin gülümsemesi görünür

Genç ve güzel dişi develerin [kız] yüzlerini süsleyen⁵⁸⁶

Şair burada, bulutun beyazlığını, gülün ve tebessüm eden genç ve güzel kızların dişlerinin beyazlığına benzetmektedir. Bu bağlamda beyitteki şafh kelimesi “yüz” anlamındadır.⁵⁸⁷

2.4.1.10. Mekân İsmi

Câhiliye dönemi şairlerinden ‘Efveh el-’Evdî’nin (ö. 570 dolayları) savaş sebebiyle kadınların ağladığını ifade ettiği bir beytinde bu kullanımda olduğu görülmektedir:

تُبْكِيهَا الْأَرَامِلُ بِالْمَالِي
بِدَارَاتِ الصَّفَائِحِ وَالنَّصِيلِ

Dul kadınlar mendillerle ağlıyor

Şafâ’ih ve Neşîl⁵⁸⁸ bölgelerinde⁵⁸⁹

Netice itibariyle şafehe kelimesi, sözcüğün etimolojik tahlilinde ele aldığımız manalar çerçevesinde Câhiliye şiirlerinde kullanılmışlardır. Şimdi sözcüğün hadislerdeki kullanımlarını inceleyeceğiz.

⁵⁸⁶ Dîvānu ‘Abîd el-’Ebras, 1377/1907, 76.

⁵⁸⁷ Dîvānu ‘Abîd el-’Ebras, 1414/1994, 73.

⁵⁸⁸ İbn Manzûr, Lisānu’l-’Arab, 11/665.

⁵⁸⁹ Dîvānu el-’Efveh el-’Evdî, 103.

2.4.2. Şafehe Kelimesinin Nüzûl Dönemi Kullanımı

Şafehe sözcüğü hadislerde; kenar/yan, alkışlamak, yanak, ikiyüzlü, müsamaha, Allah'ın sıfatı, reddetmek/vermemek, incelemek/bakmak ve levha anlamlarında kullanılmıştır.

2.4.2.1. Kenar/Yan

Hiz. Enes'in, Hiz. Peygamber'i kurban keserken gördüğü ve bunu nasıl gerçekleştirdiğini anlattığı bir hadiste bu kullanımda olduğu görölmektedir:

عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: ضَحَّى النَّبِيُّ بِكَبْشَيْنِ أَمْلَحَيْنِ، فَرَأَيْتُهُ وَاضِعًا قَدَمَهُ عَلَى صِفَاحِهِمَا، يُسَيِّي وَيُكَبِّرُ، فَذَبَحَهُمَا بِيَدِهِ

*Hiz. Peygamber, beyazı siyahından çok olan iki koç kurban etti. Onu, ayağını koçların yanlarına koyduğunu, besmele ve tekbir getirerek onları kendi eliyle keserken gördüm.*⁵⁹⁰

Hadiste ele alınan *şifāhihimā* sözcüğü çoğul olup cānib/kenar/tafa anlamında değerdendirilir. Bu ise kurbanlığın sağ veya sol tarafından birini ifade eder. Ancak burada kastedilen anlam ise kurban olacak hayvanın sağ veya sol taraftan boynuna ayak koymadır. Sözcüğün teşniye/ikilik olarak ele alınması ise Hiz. Peygamber'in her iki koç için de aynısını yaptığına işarettir. Bu bağlamda hayvan sol tarafa yatırılır; kesen kişi, ayağını hayvanın sağ *tafaına* koyar, bıçağı sağ eline alır ve sol eliyle de hayvanın başını tutar.⁵⁹¹

2.4.2.2. Alkışlamak/El çırpma

Hiz. Peygamber, Amr b. Avf oğulları (Benî Amr b. Avf) arasında sulh yapmak üzere gitmişti. Namaz vakti girmesine rağmen henüz dönmemişti. Bu sebeple müezzin, Hiz. Ebû Bekr'e gelerek insanlara namaz kıldırmasını istedi. Teklifi kabul eden Ebû Bekr insanlara namaz kıldırırken Hiz. Peygamber oraya gelip safa geçti. Bunun üzerine cemaatte bulunanlar elleri ile alkış çalmaya başladılar. O zamana kadar namazından hiçbir şekilde başka tarafa bakmayan Ebû Bekr, alkış seslerinin artması sonucu cemaate dönüp baktı ve Hiz. Peygamber'i gördü. Resûlüllah, namaza devam etmesi için ona işarete bulunsa bile Ebû Bekr, ellerini kaldırıp Allah'a hamd ettikten sonra arka safa

⁵⁹⁰ Buhârî, “‘Eḏāhî”, 9 (No. 5558).

⁵⁹¹ Şemseddin el-Kirmânî, *Kevākibu'd-derārî*, 20/129; İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-bārî*, 17/167, 183.

geçip saf tuttu. Hz. Peygamber de öne geçip namazı kıldırdı. Bundan sonra Hz. Peygamber cemaate yönelerek şöyle buyurdu:

مَا لَكُمْ حِينَ نَابَكُمْ شَيْءٌ فِي الصَّلَاةِ أَخَذْتُمْ بِالتَّصْفِيحِ؟ إِنَّمَا التَّصْفِيحُ لِلنِّسَاءِ مَنْ نَابَهُ شَيْءٌ فِي صَلَاتِهِ فَالْيَقُولُ: سُبْحَانَ اللَّهِ

*Size ne oluyor da namazda bir durum meydana gelince el çırpma/alkış koyuldunuz? El çırpma kadınlara mahsus bir durumdur. Namazda herhangi bir durumla karşılaşan biri “Subhanallah” desin.*⁵⁹²

Hadiste ele alınan taşfih sözcüğü, “el çırpma” anlamını ifade eder. Çünkü ellerin içi veya dışından biri, diğerinin cānibi/tarafı olduğundan şafehe sözcüğü ile kullanılır. Nitekim elin iki canibi/kenarı/yüzü bulunmaktadır. Ancak namazdaki el çırpma/alkışlama durumu, iki elin iç taraflarının birbirine çarpılması şekliyle olmamalıdır. Bu şekildeki bir hareket namaza uygun düşmediği için namazı bozar. Bu sebeple böyle bir durumda yapılması gereken, sağ elin içinin sol elin dışına vurulmasıdır. Bu şekildeki bir hareketin, sesleri avret olduğundan kadınlara has kılındığı söylenmiştir. Ayrıca hadisin bazı rivayetlerde taşfik kelimesi ile kullanıldığını; bu iki sözcüğün aynı anlamda olduğu veya aralarında ince farklar bulunduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁹³

2.4.2.3. Yanak

Hz. Peygamber’in namazı bitirirken selam verdiği esnada yanağının görüldüğünü ifade eden bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

كَانَ يُسَلِّمُ عَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ يَسَارِهِ عِنْدَ تَسْلِيمِ الصَّلَاةِ يَقُولُ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللَّهِ حَتَّى يَبْدُوَ لَنَا صَفْحَةُ وَجْهِهِ

*Hz. Peygamber namazda selam vereceği zaman sağa ve sola selam vererek “Esselāmu aleykum ve rahmetullah” derdi. Öyle ki yanağı bize görünürdü.*⁵⁹⁴

Hadiste ele alınan *şafhetu vechihī* ifadesi, farklı rivayetlerde *beyādu ḥaddihī* olarak nakledilmiştir. Bu yönüyle yukarıda ele alınan hadisteki lafız, sadece Taberânî

⁵⁹² Buhârî, “el-‘Amel fi’ş-şalât”, 16 (No. 1218).

⁵⁹³ Kâdî İyâz, *İkmālu’l-Mu’lim*, 2/332, 333; Nevevî, *el-Minhâc*, 4/192; İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu’l-bārî*, 3/190, 191.

⁵⁹⁴ Ebü’l-Kasım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsaṭ*, thk. Ebū Muaz Ṭarîk - Ebu’l-Faḍl ‘Abdulmuḥsin (Kahire: Dāru’l-Ḥaremeyn, 1415/1995), 2/138.

tarafından aktarılmıştır.⁵⁹⁵ Ayrıca lafız olarak her ne kadar farklı olsalar bile *beyādu ḥaddihī* cümlesi aslında “yanak” ile alakalı bir kullanımdır. Dolayısıyla kelimenin kök anlamı çerçevesinde yüz kenarı veya genişliği anlamında değerlendirildiği görülmektedir.

2.4.2.4. İki Yüzlü

Hiz. Peygamber’in, dört çeşit kalbin olduğunu haber verdiği bir hadislerinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

الْقُلُوبُ أَرْبَعَةٌ: قَلْبٌ أَجْرَدٌ، فِيهِ مِثْلُ السَّرَاحِ يُزْهِرُ، وَقَلْبٌ أَغْلَفٌ مَرْبُوطٌ عَلَى غِلَافِهِ، وَقَلْبٌ مَنكُوسٌ، وَقَلْبٌ مُصَفَّحٌ ... وَأَمَّا

الْقَلْبُ الْمَصْفَحُ: فَقَلْبٌ فِيهِ إِيْمَانٌ وَنِفَاقٌ

*Kalpler dört çeşittir: kandil gibi parlayan pürüzsüz kalp, kılıfına sarılmış kalp, ters yüz olmuş kalp ve ikiyüzlü kalptir... İkiyüzlü kalp ise içerisinde iman ve nifağın olduğu kalptir.*⁵⁹⁶

Hadiste ele alınan *muşfeh* sözcüğü, bir şeyin yüzü/canibi anlamından hareketle küfür ehline ve iman ehline farklı bir yüzle yaklaşan, anlamındadır. Bu ise mecazi olarak “ikiyüzlü” anlamında değerlendirilerek iki taraf ile yüzünün başka kenarıyla muhatap olduğu manasında kullanılır.⁵⁹⁷

2.4.2.5. Müsamaha/Hoşgörü

Hiz. Âişe’nin Hiz. Peygamber’in ahlâkından bahsettiği bir hadiste bu kullanımda olduğu görülmektedir:

لَمْ يَكُنْ رَسُولُ اللَّهِ فَاحِشًا وَلَا مُتَفَحِّشًا، وَلَا صَحَابًا فِي الْأَسْوَاقِ، وَلَا يُجْزَى بِالسَّيِّئَةِ مِثْلَهَا، وَلَكِنْ يَعْفُو وَيَصْفَحُ

*O, söz ve fiillerinde haddi aşan biri değildi. Çarşıda gürültü patırtı etmez, kötülüğe kötülükle karşılık vermezdi. Aksine affeder ve müsamahakâr davranırdı.*⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ Müslim, “Mesâcid”, 119; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 188 (No. 996); İbn Mâce, “İkâmetu’ş-şalât”, 28 (No. 914).

⁵⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 17/208.

⁵⁹⁷ Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 4/255; Herevî, *Kitâbü’l-Ğarîbeyn*, 4/1082; Zemahşerî, *el-Fâik fî Ğarîbi’l-ḥadîs*, 2/105; Sââtî, *Fethu’r-rabbânî*, 19/290.

⁵⁹⁸ Tirmizî, “Birr”, 69 (No. 2016).

Hız. Peygamber'in zahiren ve batinen kendisine karşı kötölük işleyenî bağışladığını ifade eden bu hadiste şafehe sözcüğünün,⁵⁹⁹ affetmenin de ileri safhasını ifade etmede değerlendirildiği görölmektedir.

Aynı kullanıma, Hız. Âişe'nin babası Ebû Bekr'in vasıflarından bahsettiği bir hadiste de rastlanmaktadır:

صَفُوحٌ عَنِ الْجَاهِلِينَ

*Cahillere karşı hoşgörölüydü.*⁶⁰⁰

Burada zikredilen şafuḥ kelimesi, mübalağa kalıbındadır. Her ne kadar asıl itibariyle bir kişiye karşı boynunu ya da yüzünü çevirme anlamında olsa bile sözcüğün ifade ettiğı mana, müsamahakâr olma, hoşgörölü/çokça affeden anlamlarıdır.⁶⁰¹

2.4.2.6. Allah'ın sıfatı

Cebraîl'in, Hız. Peygamber'e dua olarak arşın hazinelerini hediye getirdiğini ifade ettiğı bir hadiste bu kullanıma rastlanmaktadır:

يَا كَرِيمَ الصَّفْحِ

*Ey hoşgörüsü bolca olan!*⁶⁰²

2.4.2.7. Reddetmek/Vermemek

Hız. Peygamber'in bir hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

أَنَّ أُمَّ سَلَمَةَ قَالَتْ: أَهْدَيْتُ لِي فِدْرَةً مِنْ لَحْمٍ فَقُلْتُ لِلْخَادِمِ ارْفَعِهَا لِرَسُولِ اللَّهِ فَإِذَا هِيَ قَدْ صَارَتْ مَرْوَةً حَجَرٍ فَقَصَّصَتِ الْقِصَّةَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ فَقَالَ: لَعَلَّهُ قَامَ عَلَى بَابِكُمْ سَائِلٌ فَأَصْفَحْتُمُوهُ قَالَتْ: أَجَلْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: فَإِنَّ ذَلِكَ لِذَلِكَ

Ümmü Seleme dedi ki: Bana bir parça et ikram edildi. Ben de hizmetçiye “Onu Resûlüllah için kaldır” dedim. Ancak o et, bir taş parçasına dönüşmüştü. Olayı Hız. Peygamber'e anlatınca Hız. Peygamber: “Herhalde kapınıza muhtaç biri geldi de ona bir şey vermeyi reddettiniz/onu hayal kırıklığına uğrattınız” dedi. O ise “Evet, ey

⁵⁹⁹ Mübârekpûrî, *Tuhfetu'l-aḥvezi*, 6/158.

⁶⁰⁰ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-Ĥadîs*, 2/465.

⁶⁰¹ İbnü'l-Esîr, Mecdüddin, *en-Nihāye*, 519; İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 2/515.

⁶⁰² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Mustedrek*, 1/729.

*Allah'ın resûlü doğrudur.” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Bu, bundan dolaydır” dedi.*⁶⁰³

Hadiste ele alınan şafehe kelimesi “reddetmek” anlamındadır. Bu ise bir kişiye herhangi bir şeyi vermemek, manasında değerlendirilir. Dolayısıyla hadisin ifade ettiği anlamın, muhtaç olan kişiye dilediğini vermeyerek onu hayal kırıklığına uğratmak olduğu görülmektedir.⁶⁰⁴

2.4.2.8. İncelemek/Bakmak

Hz. Peygamber'in, aşağıda ele alınan hadisinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

إِذَا كُنْتُ فِي قَوْمٍ عِشْرِينَ رَجُلًا، أَوْ أَقَلَّ، أَوْ أَكْثَرَ، فَتَصَفَّحْتُ فِي وُجُوهِهِمْ، فَلَمْ تَرَ فِيهِمْ رَجُلًا يُهَابُ فِي اللَّهِ، فَاعْلَمْ أَنَّ
الْأَمْرَ قَدْ رَقَّ

*Yirmi ya da daha az veya çok olan bir grup içindeyken onları dikkatlice incelediğin halde içlerinden Allah için (ilmî vb. sebeplerle) kendisine saygı duyulan bir adam görmezsen bil ki durum (iman) zayıflamıştır.*⁶⁰⁵

Hadiste ele alınan *hābe* fiili, iman veya ilmî sebeplerle kendisine saygı duyulmayan/hürmet edilmeyen kimse anlamında olabileceği gibi günâhlardan sakınıp korkan manasında da değerlendirilebilmektedir. Bu kelimenin öncesinde geçen ve *fe lem tera* ile başlayan cümleden hareketle *teşaffehte* fiilinin, görmek ile ilişkili olduğu fark edilmektedir. Bu ise sözcüğün “bakmak” anlamında değer kazandığını göstermektedir.⁶⁰⁶

Değinmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise ele alınan hadisi rivayet eden sahâbi Abdullah b. Busr'un hadise *semi 'tu munzu zemānin* ifadesiyle başlamasıdır. Bu ise “Bir süreden beridir bir hadis işitmiştim” anlamına gelir. Ancak aynı hadisi nakleden Beyhakî (ö. 458/1066), yukarıda ele alınan cümle yerine hadisi, *kāne yuḳāl* şeklinde nakletmektedir. Bu ise Abdullah b. Busr'un “şöyle söyleniyordu” ile cümleye

⁶⁰³ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî Hattâbî, *Ġarîbu'l-ḥadîs*, thk. Abdükerîm 'İbrâhîm 'el- 'Azbâvî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/600.

⁶⁰⁴ Zemahşerî, *el-Fâik fî Ġarîbi'l-ḥadîs*, 3/95; İbnü'l-Esîr, Mecdüddin, *en-Nihāye*, 519.

⁶⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 29/226.

⁶⁰⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 2/400; Sââtî, *Fethu'r-rabbānî*, 1/118.

başlamasını ifade etmektedir. Bu sebeple yukarıda zikredilen metnin hadis olmadığı iddia edilmiştir.⁶⁰⁷

2.4.2.9. Geniş Levha

Hiz. Peygamber'in altın, gümüş, deve, sığır ve koyunda zekâtın vücûbiyetini ifade ettikleri uzun bir hadisinde bu kullanımda olduğu görölmektedir:

مَا مِنْ صَاحِبٍ ذَهَبٍ وَلَا فِضَّةٍ، لَا يُؤَدِّي مِنْهَا حَقَّهَا، إِلَّا إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ، صُفِّحَتْ لَهُ صَفَائِحٌ مِنْ نَارٍ

*Altın ve gümüşü olup da zekâtını vermeyen kimse için kıyamet gününde ateşten geniş levhalar hazırlanır.*⁶⁰⁸

Hadiste ele alınan şafâ'ih sözcüğü, levha anlamındadır. Ancak bu levhanın öne çıkan özelliğı geniş olmasıdır. Nitekim geniş taş, odun, levha veya demir bu sözcük ile kullanıldığı zaman bu nesnelerin sözcüğün kök anlamı sayesinde geniş çaplı oldukları anlaşılır. Buradan hareketle hadiste ele alınan şafehe kelimesinin “geniş bir şekilde yapılan levha” anlamında olduğu görölmektedir.⁶⁰⁹

Netice itibariyle hadislerde ele alınan şafehe ve türevlerinin, sözcüğün etimolojik tahlilindeki anlamlar çerçevesinde kullanıldığı görölmektedir. Bununla beraber “yüz çevirmek” anlamını ifade eden ve metninde şafehe sözcüğünün kullanıldığı bir hadise rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Şimdi, şafehe ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlarına değineceğiz. Sonrasında sözcüğün 'i'râd ile bağlantısını ele alacağız.

⁶⁰⁷ Beyhakî, *Şu 'ebu'l- 'İmân*, 11/356; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1417/1997, 29/226 dip. 1.

⁶⁰⁸ Müslim, “Zekât”, 24; Nevevî, *el-Minhâc*, 7/89.

⁶⁰⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l- 'Ayn*, 2/399; Şafiiyyurrahmân el-Mubârekpürî, *Minnetu'l-mun'im*, 2/85.

2.4.3. Şafehe Kelimesinin Kur'ân'daki Kullanımı

Kur'ân'daki şafehe sözcüklerinin 'i'râd, müsamaha/hoşgörü, terk etmek, kenar/taraf ve reddetmek anlamlarını taşıması muhtemel olduğu görülmektedir.

2.4.3.1. 'İ'râd/Müsamaha/Hoşgörü

Şafehe kelimesi bazen 'i'râd/yüz çevirmek anlamında kullanılır.⁶¹⁰ Ancak bu durumdaki 'i'râd, cümleye göre bazen “affetmek” bazen de “yüz çevirmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Buradan hareketle kullanılan cümle olumsuz bir mana barındırıyorsa sözcük, yüz çevirmek anlamındadır. Mesela *şafehe fulânun 'annî* ifadesi, falan kişi bana yüzünü çevirip kafasını döndü, manasında kullanılır. Bu ise muhatap ile hem konuşmamayı hem de onu işitmeyi terk etmek anlamını ifade eder.⁶¹¹ Ancak cümle olumlu ve bağışlamaya yönelik bir anlam üzerine kurulu ise bu durumda kelime, “affetmek” anlamındadır. Örneğin *şafehtu 'anhu* cümlesi, *onu affettim* demektir.⁶¹²

Bu son anlam çerçevesinde sözcük bir kişinin hata, kusur veya kabahatine karşı *yüz çevirmek* manasını barındırmaktadır. Çünkü *şafehtu 'ani'r-reculi* cümlesiyle, muhatabın ‘kusurlarının’ *affedilmesi* manası kastedilir.⁶¹³ Bu ise hatası sabit olan bir kimsenin bu kabahatini cezalandırmaktan vazgeçip ona yeni bir sahife açtım ya da yanlışlarını affederek ona güzel bir sahife açtım, manasındadır.⁶¹⁴ Sözcüğün *yüz çevirmek* ile ilişkisini açıklayan İbn Fâris, bu kelimenin ifade ettiği anlamın yanlış hareket, kusur veya kabahate karşı 'i'râd etmek olduğunu, bunun ise mesel olarak kullanılıp sanki başkasına karşı kenarını veya vücudunun genişliğini döndürmek yönüyle olduğunu söyler.⁶¹⁵ Buradan hareketle kelimeye yüklenilen *yüz çevirmek* anlamının aslında *affetmek* için olduğu görülmektedir. Bir diğer ifadeyle buradaki mana, affetmek için yüz çevirmektir.

Şafehe sözcüğü, sadece *affetmek* anlamında değildir. Affetmeye ilave olarak teşrîb/ayıplama, kınama ve azar etmekten de uzak durma ihtiva eder. Bu yönüyle şafehe kelimesinin *affetmek* sözcüğünden daha kapsamlı olduğu göze çarpmaktadır. Çünkü

⁶¹⁰ Halil b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 2/400.

⁶¹¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 4/256; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 25/164.

⁶¹² Halil b. Ahmed, *Kitābu'l- 'Ayn*, 2/400; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, 2/464.

⁶¹³ İbn Düreyd, *Cemheretu'l-luğa*, 1/541; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 236.

⁶¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 282.

⁶¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyîsu'l-luğa*, 3/293.

insanın affetmekle beraber bazen teşrîb'e devam ettiği bilinen bir durumdur.⁶¹⁶ Bu ise sözcüğün müsamaha/hoşgörü anlamlarında olacağını göstermektedir. Nitekim bu sözcükler, başkasına karşı yumuşak olmayı, davranışları anlayışla karşılamayı, cömert davranmayı, sert ve katı hükümlü olmamayı ifade eder.⁶¹⁷ Bununla beraber kimi müfessirler, şafehe kelimesinin kullanıldığı bazı âyetleri 'igdâ'/göz yumma ile yorumlamaktadırlar.⁶¹⁸ Bu kullanım ise Türkçe'de müsamaha etmek, görmezlikten gelmek anlamlarındadır.⁶¹⁹ Günümüz Türkçesinde "hoşgörü" kelimesi yerine daha çok kullanılan müsamaha sözcüğü, affetmenin daha ileri bir safhasını ifade etmesi, zor kullanmama ve kötülüğü görmezden gelme anlamları çerçevesinde şafh kelimesinin muhtevasıyla örtüşmektedir.⁶²⁰ Yani şafh sözcüğü, müsamaha anlamını karşılamaktadır.

Yukarıda ele alınanlardan hareketle Hz. Peygamber'in muhatap olduğu Hier Sûresi 15/85. âyetinde bu kullanıma rastlanmaktadır:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأْتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ

Biz gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri ancak "hakk" ile yarattık. O Saat de mutlaka gelecektir. Şu hâlde (onlara) güzel bir şekilde hoşgörümlü davran.

Müfessirlerin çoğunluğu âyeti açıklarken sözcüğe 'i'râd anlamını yükledikten sonra bunu îzâh etme gereği duymuştur. Nitekim Taberî, âyeti hem 'i'râd ile hem de affetmek ile tefsir etmektedir. Bu konuda şafehe sözcüğünü güzel bir 'i'râd ile 'i'râd et ile şeklinde yorumladıktan sonra cümleye "güzel bir şekilde 'affet'" ziyâdesinde bulunur.⁶²¹ Aynı kullanımı bazı müfessirlerde de görmek mümkündür.⁶²² Bununla beraber Mâtürîdî âyetin, onların kavli ve fiili eziyetlerine karşılık vermeme anlamında olduğunu söyledikten sonra *şafh-ı cemil* ifadesinin; toplum teâmüllerinde uyuşmazlık ve başa kakmanın içinde olmadığı bir bağışlama manasında olduğunu belirtip bunun âyete,

⁶¹⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 282.

⁶¹⁷ Ayverdi, "Hoşgörü", 515; "Müsâmahe", 885.

⁶¹⁸ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/84; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/415; Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 19/210; Beyzâvî, *'Envârü't-tenzîl*, 4/102; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 5/452; Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 11/83; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu'l-'akli's-selîm*, 4/104; Âlûsî, *Rûḥu'l-me'ânî*, 18/125; Muhammed Hüseyin b. Muhammed Tabâtabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Muessesetu'l-'A'lemî, 1417/1997), 19/321.

⁶¹⁹ Ayverdi, "Göz", 437.

⁶²⁰ Mustafa Çağrı, "Müsâmahe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

⁶²¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/106.

⁶²² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/436; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/347; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 6/3923.

tamamen ahlâka uygun bir affetme anlamını kattığını ifade eder.⁶²³ Semerkandî ise bu sözcüğün, herhangi bir yakınma anlamı barındırmayan güzel bir 'i'râd manasında olduğunu söyler.⁶²⁴ Bunun ise onlara karşı yakınma ve tahammülsüzlük göstermeden “yüz çevir” anlamında olduğu görülmektedir.⁶²⁵ Bu şekildeki “yüz çevirmek” ise âyet bağlamında; “kıyamet günü gelecek ve kötü amellerinin karşılığını göreceklerdir. Sen şimdi onların yaptıklarına karşı şafh et/gözünü yum, müsamaha göster veya görmezden gel” anlamındadır.⁶²⁶ Bu konuda Zemahşerî, âyetin hilm/hoşgörü/yumuşak huyluluk ve 'igdâ'/göz yumma ile karşılaştığın şeylere tahammül et anlamında olduğunu söyler.⁶²⁷ Dolayısıyla bu şekildeki bir şafhın “ayıplama/aşağılama barındırmayan bir rıza” anlamında değerlendirildiği fark edilmektedir.⁶²⁸ Bu ise Hz. Peygamber'e hitap edilen şafh emrinin, güzel bir şekilde affetmek anlamında olduğunu göstermektedir.⁶²⁹ Zira bir kişi affettiği birini bazen küçük düşürebilmektedir. Öyle ki bu iyiliğini her seferinde onun yüzüne vurması aslında bu durumu ifade etmektedir. Bu bağlamda âyet Hz. Peygamber'e eziyet edip kendisini yalanlayan din düşmanlarının yaptıklarına karşı hüznlenmemesini ve öfkelenmemesini anlatmaktadır. Bu ise Hz. Peygamber'in mükemmel ahlâkındandır.⁶³⁰ Netice itibariyle âyette Hz. Peygamber'den, onlardan intikam almak için acele etmemesi, onlar ile yumuşak huylu ve şafûh/çokça bağışlayan/hoşgörülü bir şekilde muamelede bulunması istenmiştir.⁶³¹

Değinmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise müfessirlerin eserlerinde genelde bu âyetin “seyf âyeti” ile neshedildiğini ifade etmeleridir.⁶³² Bu bağlamda âyette geçen şafh emrinin müşriklerle savaşmakla emrolunmadan önce nâzil olduğunu naklederler.⁶³³ Ancak Zemahşerî, âyetin güzel ahlâk ile muamele etme anlamında

⁶²³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 6/461.

⁶²⁴ Semerkandî, *Tefsîr*, 2/224; Vâhidî, *el-Vasîf*, 3/51.

⁶²⁵ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/149.

⁶²⁶ Vâhidî, *el-Basîf*, 12/644.

⁶²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/415.

⁶²⁸ Beyhakî, *Şu'ebu'l-İmân*, 10/557; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/372.

⁶²⁹ Tûsî, *et-Tibyân*, 6/352.

⁶³⁰ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*, 14/77, 78.

⁶³¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/216.

⁶³² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/436; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/106; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/391; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/347; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-'İdâh*, 329; Vâhidî, *el-Vasîf*, 3/51; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3/149; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsiḥu'l-Kur'ân*, 380.

⁶³³ Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/37; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidāye*, 6/3923.

olması durumunda mensuh olmayacağını söyler.⁶³⁴ Zemahşerî ile aynı görüşte olduğu fark edilen Fahreddîn Râzî, âyetin mensuh olmasının uzak bir ihtimal olduğunu çünkü buradaki maksadın affetmek, hoşgörülü olmak ve güzel ahlâkı göstermek olduğunu söyleyerek bu konuda serzenişte bulunmaktadır.⁶³⁵ Buradan hareketle âyetteki emrin, Hz. Peygamber'in savaştan önce onların muhalefetlerine karşın güzel bir ahlâkî yumuşaklık ve teennî ile davranması, savaş emri gelince de onlarla savaşma anlamı olduğu düşünüldüğünde âyet mensuh olmamaktadır.⁶³⁶ Netice itibariyle âyetin; cihad ve savaşmayı emreden âyet ile mensuh olduğunu ifade edenler olduğu gibi bu şekildeki şafhın Hz. Peygamber ile onlar arasında olduğu, cihad ile alâkalı olmadığı ve kendisine karşı yapılan çirkinliklere misliyle karşılık vermeyerek onlara karşı yumuşak davranması anlamlarında değerlendirildiği görülmektedir.⁶³⁷

Dolayısıyla müfessirlerin âyeti ayıplama/azarlama olmayan bir hoşgörü anlamında yorumlamaları, kelimenin 'i'râd anlamında değerlendirilmediğini göstermektedir. Zira güzel bir şekilde nasıl yüz çevrilebilir? Sözcüğün burada ifade ettiği kök anlam boynunun kenarını, onların fiillerine karşı "yüz çevirerek" döndürdür.⁶³⁸

Söz konusu kelimenin 'i'râd veya hoşgörü/müsamaha anlamında değerlendirildiği ve muhatabın Hz. Peygamber olduğu bir diğer kullanıma ise Zuhurf Sûresi 43/89. âyetinde rastlanmaktadır:

فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ

Sen onları hoş gör ve "selâm!" de, ileride bilecekler.

Bu âyet, Hz. Peygamber'in, "Ya Rab! Onlar inanmayan bir toplumdur" (ez-Zuhurf 43/88.) meâlindeki Allah'a yakarışından sonra gelmektedir.⁶³⁹ Hz. Peygamber, Kureyşlilerin Kur'ân'a karşı duyarsız olmalarını, vahye inanmakta direnmelerini

⁶³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/415.

⁶³⁵ Râzî, *Me'âtil-hu'l-gayb*, 19/210.

⁶³⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 14/77.

⁶³⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 6/352.

⁶³⁸ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-vecîz*, 3/372.

⁶³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/664.

Allah’a şikâyet ederek O’na münâcâtta bulunmuştur.⁶⁴⁰ İnceleme konusu olan âyet de Hz. Peygamber’in münâcâtına bir teselli olmuştur.

Müfessirlerin bir kısmı, âyette zikredilen şafehe sözcüğüne ‘i’râd anlamını yüklemektedirler.⁶⁴¹ Bu şekildeki tefsirlerin, şafehe kelimesinin fiziki olarak ‘i’râd anlamında değerlendirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak sözcüğün burada hakiki manada “yüz çevirmek” anlamı taşımadığı görülmektedir. Nitekim Taberî âyete, onların sana olan eziyetlerinden ‘i’râd et anlamını yükler.⁶⁴² Bununla beraber bazı müfessirler âyetteki şafh sözcüğüne “affetmek/bağışlamak” anlamını yüklemektedirler. Mesela Mekki b. Ebû Tâlib âyeti, onların fiillerini ve sözlerini *bağışla* anlamında değerlendirmektedir.⁶⁴³ Bu ise Râgıb el-İsfahânî’nin ifade ettiği şekilde içerisinde kınama/aşağılama olmayan bir affetme/bağışlamadır.⁶⁴⁴ Bu çerçevede kelimenin zımnen barındırdığı anlam sayesinde âyetten, Hz. Peygamber’in onlar için azap dilememesi anlaşılır.⁶⁴⁵ Nitekim İbn Âşûr, buradaki şafhın münker olmayan şafh olduğunu söyler.⁶⁴⁶ Bu ise onların sefâhetlerine karşı yumuşak davranma anlamında değerlendirilebilmektedir.⁶⁴⁷ Ancak İbn Cinnî (ö. 392/1002), sözcüğün bu âyette müsamaha/affetmek anlamında olmadığını düşünür. Nitekim o, buradaki anlamın yüzün kenarını çevirmek manasından hareketle sözcüğün ‘i’râd anlamına geldiğini savunmaktadır.⁶⁴⁸

Burada şafehe sözcüğüne ‘i’râd anlamı yüklenirse, Hz. Peygamber’in onlarla hem konuşmayı hem de onları dinlemeyi terk etmesi anlamı ortaya çıkacaktır. Çünkü kelimenin bu şekildeki kullanımı, ‘i’râdın şiddetli durumunu ifade etmede kullanılmaktadır. Buradan hareketle Mukâtil, âyette zikredilen “selâm” emrinin “onlara

⁶⁴⁰ Zakir Demir, “Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları ve Hz. Peygamber’in Allah’a Münâcâtının Makâsıdı Tefsir Açısından Yorumu”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 595.

⁶⁴¹ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 401; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/807; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/195; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/214; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru l-Kur’ânî l-‘Azîz*, 4/197; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 10/6715; Vâhidî, *el-Vasîf*, 4/84; Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî, *Tefsîru l-Kur’ân*, 5/120; Begavî, *Me’âlimu t-tenzîl*, 1173; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/461.

⁶⁴² Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 20/664.

⁶⁴³ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 10/6715.

⁶⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 282.

⁶⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, 27/235.

⁶⁴⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve t-Tenvîr*, 25/274.

⁶⁴⁷ Mâverdî, *en-Nuket ve l-‘uyûn*, 5/243.

⁶⁴⁸ Ebû’l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vucûhi şevâzî l-kırâ’ât ve l-îdâh ‘anhâ*, nşr. Alî en-Necdî - Abdülfettâh İsmâil (Kahire: Vezâretu’l-‘Evkâf, 1414/1994), 2/259.

güzellikle karşılık ver” anlamında olduğunu söyler.⁶⁴⁹ Dolayısıyla şafehe sözcüğüne “yüz çevirmek” anlamının yüklenmesi durumunda bir problem ile karşılaşılacağı görülmektedir. Çünkü Hz. Peygamber’e hem onlarla olan ilişkisini kesmesi, konuşmaması veya onları işitmemesi emredilecek hem de *onlara güzellikle karşılık ver/selām de* denilmiş olacaktır. Bununla beraber kelimeye “yüz çevirmek” anlamı yüklenirse, bu emrin Hz. Peygamber’in gönderiliş hikmetine aykırı olacağı fark edilmektedir. Çünkü iman etmiyorlar diye yüz çevirmesi, aslında tebliğe aykırı bir eylem olmakla beraber bu durumun tebliğe etkisi tartışmalıdır. Nitekim Kur’ân’da, iman etmeseler bile Hz. Peygamber’in tebliğ vazifesini devam ettirdiğini ifade eden âyetler bulunmaktadır (el-Mâide 5/92, 99; en-Nahl 16/35, 82; eş-Şûrâ 42/48 vd.). Dolayısıyla bu âyet de iman etmeyi reddetseler dahi Hz. Peygamber’in tebliğ vazifesini devam ettirmesini anlatmaktadır.⁶⁵⁰ Ayrıca ‘i’râd âyetlerinden sonra müslüman olanların varlığı, sözcüğün bu anlamda kullanılmadığını desteklemektedir. Bu sebeple âyetteki şafh sözcüğünün münker şafh olmayıp “affetmek” anlamında değerlendirildiğini ve âyetin, onlara karşı yumuşak huylu/hoşgörülü ol manasında olduğunu⁶⁵¹ düşünmekteyiz. Netice itibariyle âyet, Hz. Peygamber’e teselli, onlar için tehdit anlamını taşımaktadır.⁶⁵²

Müfessirlerin, bu âyet için de neshin varlığından söz ettikleri görülmektedir.⁶⁵³ Bu bağlamda Mekki b. Ebû Tâlib, âlimlerin çoğunluğuna göre bu âyetin mensuh olduğunu söyler.⁶⁵⁴ Ancak âyete farklı bir açıdan yaklaşan Fahreddîn Râzî, bu gibi âyetlerde neshin söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Ona göre bu âyetlerde neshin zorunluluğu problemlidir. Çünkü âyetteki emir, fiilin tek seferde yapılmasını gerektirir. Bu sebeple bu tek sefer yerine getirilince lafzın delâleti ortadan kalkmış olur. Bu konuyu yemîn-i fevr ile kıyasladığı görülen Râzî’nin özelde bu âyette genelde ise benzer âyetlerde neshin gerekli olmadığını savunduğu görülmektedir.⁶⁵⁵ Nitekim yemîn-i fevr, bir sebepten dolayı yapılan yemin olmakla beraber fakihlerin çoğunluğuna göre

⁶⁴⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/807.

⁶⁵⁰ Bikâî, *Naẓmu’d-durer*, 17/501.

⁶⁵¹ Tûsî, *et-Tibyân*, 9/222.

⁶⁵² Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 5/98.

⁶⁵³ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 6/391; Mâverîdî, *en-Nuket ve’l-’uyûn*, 5/243; Ebû’l-Muzaffer es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 5/120; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 5/67; İbnü’l-Cevzî, *Nevâsiḥu’l-Kur’ân*, 456; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/320.

⁶⁵⁴ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-’İdāḥ*, 407.

⁶⁵⁵ Râzî, *Meḥâṭihu’l-gayb*, 27/236.

bu sebeple anlam kazanır. Örneğin davet edildiği öğle yemeğine “Vallahi ben öğle yemeği yemem” diyen birinin yemini, genelde o yemek ile sınırlı olur ve başka bir yerde yemek yerse yemini bozulmaz.⁶⁵⁶ Buradan hareketle Kurtubî (ö. 671/1273), ayetin muhkem olduğunu ifade edenlerin bulunduğunu söyler.⁶⁵⁷ Ayrıca âyetteki neshin sadece “selâm” kelimesinde olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁶⁵⁸

Kur’ân’daki bazı *şafh* sözcükleri ‘-f-v kökü ile kullanılmıştır (el-Bakara 2/109; el-Mâide 5/13; Nûr 24/22; et-Tegâbün 64/14). Dört âyette karşılaşılan bu kullanımların tamamı “hoşgörü” anlamına yoğunlaşmaktadır. Zira “affetmek” anlamından sonra kullanılan *safehe* sözcüğünün bu âyetlerde *yüz çevirmek* anlamında olmasının âyetin yorumlanmasında problem teşkil edeceği âşikârdır. Bu bağlamda Tegâbün Sûresi 64/14. âyette bu kullanıma rastlanmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ

رَحِيمٌ

Ey İman edenler! Eşleriniz ve evlatlarınızdan size düşman olanlar da bulunmaktadır. O halde onlardan sakının. Affeder, hoş görür ve bağışlarsanız, Allah da Ğafûr ve Rahîm’dir.

Ferrâ, Müslümanların Mekke’den Medine’ye hicret emri geldikten sonra bir adamın hicret etmek istediği ancak eşi ve çocuklarının kendisine mâni olup “Bizi nereye bırakıyorsun? Kime bırakıyorsun?” sözlerinden sonra onlara merhamet edip hicret edenlerden geri kalması sebebiyle bu âyetin indiğini söyler. Bununla beraber âyetin ikinci kısmının da hicret edenlerin hicret etmeden önce aile efrâdına “Bize uymazsanız, sizin harcamalarınızı karşılamayız” sözlerine rağmen onlarla daha sonra Medine’de karşılaşmaları ve infakta bulunmamaları üzerine inip onlara infakta bulunmalarına ruhsat verdiğini belirtir.⁶⁵⁹ Vâhidî (ö. 468/1076) de bu konuya benzer bir rivâyet nakleder. Buna göre, ailelerinin hicret etmelerine mâni olduğu kişiler nihâyet Medine’ye hicret edince insanları dinde fakih olmuş bir halde gördüler. Bunun üzerine

⁶⁵⁶ Ertuğrul Boynukalın, “Yemin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/418.

⁶⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, 19/97.

⁶⁵⁸ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 5/67.

⁶⁵⁹ Ferrâ, *Me’âni’l-Ḳur’ân*, 3/161.

kendilerini hicretten engelleyen ailelerini cezalandırmaya/azarlamaya niyetlendiler de bu sûre indi.⁶⁶⁰ Sonuç itibariyle âyette bu şekilde davrananın ister evlat ister eş olsun ‘aduvv/düşman olduğu bildirilmiştir. Ancak bunun sonrasında onlara karşı ‘afv ve şafh ile davranılması emredilmiştir.⁶⁶¹

Âyette yer alan teşfehû kelimesi, “azarlamadan ‘i‘râd etmek” anlamına gelip onlara karşı ayıplama/azarlama olmadan şafh etmek manasında değer kazanır.⁶⁶² Bu ise hatayı affetmek veya kusuru örtmek sonucunda muhatabı dil ile azarlamamak anlamındadır.⁶⁶³ Dolayısıyla ‘afeve ve gafera kelimeleri arasında bulunan şafehe sözcüğünün “yüz çevirmek” anlamında kullanılmasının âyete uygun olmayacağı görülmektedir. Nitekim teşfehû ve tegfirû fiilleri, te’fû kelimesine atfedilmişlerdir.⁶⁶⁴ Dolayısıyla sözcüğün göz yumma/görmezden gelme anlamı ekseninde ‘i‘râd anlamını kazandığı ancak bunun cümleye hoşgörülü olma manasını kattığı fark edilmektedir. Aksi halde “Affedin, yüz çevirin ve bağışlayın” şeklindeki bir yorum, âyetin anlaşılabilirliğine engel teşkil etmektedir. Çünkü âyet, müminlere; hicret etmelerine veya Müslüman olmalarına engel olan ailelerinin geçmişte yaptıkları bu eylemlerini affetmeyi, onları azarlamamayı/onlara karşı hoşgörülü olmayı ve bunların dışındaki hatalarını da bağışlamayı öğütlemektedir.⁶⁶⁵ Çünkü insan, bazen affetmekle beraber azarlamaya devam edebilmektedir.⁶⁶⁶ Burada şafhın kullanılmasının nedeninin, bu azarın dahi terk edilmesi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ‘afeve kelimesi düşmanlığa işaret eden bir şeye vâkıf olunması durumunda buna misliyle karşılık vermemek, şafehe kınamaktan/azarlamaktan ‘i‘râd etmek, gafera ise günahlarını örtmek anlamındadır.⁶⁶⁷

Bununla beraber âyette yer alan min edatı, teb ‘îd anlamındadır. Bu ise bütün ailenin düşman olmayacağını ve bu durumun ailenin bazısında görülebileceğini göstermek içindir. Nitekim bir sonraki âyette men edatının kullanılmaması, malların ve evlatların imtihan olup kalbin onlarla meşgul olmasından hâlî olmadığına işaret eder.⁶⁶⁸ Bu ise kişinin ailesinden veya çocuklarından ister din ister dünya sebebiyle olsun

⁶⁶⁰ Vâhidî, *Esbâbu’n-nuzûl*, 455.

⁶⁶¹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/181.

⁶⁶² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/18; Nisâbüri, *‘Îcâzu’l-beyân*, 2/819.

⁶⁶³ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/371; Beyzâvî, *‘Envâru’t-tenzîl*, 5/219; Bikâî, *Naẓmu’d-durer*, 20/130.

⁶⁶⁴ Nehhâs, *‘Îrâbu’l-Kur’ân*, 1162.

⁶⁶⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/18.

⁶⁶⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, 282.

⁶⁶⁷ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, 3/493.

⁶⁶⁸ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 9/330; Necmeddin en-Nesefî, *et-Teyisîr*, 14/453.

düşmanlar olabileceğini göstererek ayetin umum olarak değerlendirilebileceğini gösterir.⁶⁶⁹ Ayrıca bu âyet, aile ve çocuklardan gelen her türlü musibeti yüklenen kimse için geçerli olup her ne kadar sebep özel olsa da hüküm geneldir kâidesine örnek teşkil edecek bir âyettir.⁶⁷⁰ Bu bağlamda âyetin, âmm/genel anlamını barındırıp zalime karşı bu şekilde davranılması durumunda Allah'ın bu sebeple birçok günâhı bağışlayacağını ifade ettiği söylenir.⁶⁷¹ Buradan hareketle âyetin, zalim olanı affetmek, cahil olana şafh/hoşgörü göstermek ve günahkârı bağışlamak anlamında olduğu söylenmiştir.⁶⁷²

Dolayısıyla bu âyet, aileye iyilikle karşılık vermeyi ve sıla-i rahmi teşvik etmektedir.⁶⁷³ Aileleri hakkında “hicretten sonra dönersem onlara şöyle şöyle yapacağım” veya “benden bir daha asla hayır görmeyecekler” diyenlere, Mekke'nin fethi yılında onlara karşı ‘afv/affedip ve şafh/hoşgörülü olmaları emredilmiştir.⁶⁷⁴ Bu ise yukarıda zikredilen düşmanlıklarla karşılaşılması durumunda eş veya çocukları en mükemmel şekilde görmezden gelme anlamındadır.⁶⁷⁵

Aynı kullanıma Mâide Sûresi 5/13. âyetinde de rastlanmaktadır. Nitekim bu âyette Yahudilerin sözlerini bozmaları sebebiyle lanetlendiklerine ve kalplerinin katılaştırıldığına değinildikten sonra kendilerine öğretilen şeyleri bağlamından kopardıkları belirtilmektedir. Daha sonra Hz. Peygamber'in onların pek azından hariç sürekli hainlik göreceği ifade edilmektedir. Âyetin bundan sonraki kısmı ise çalışmamıza inceleme konusu olan *şafh* sözcüğü ile ele alınmıştır. Âyetin Hz. Peygamber ile alakalı olan bölümü aşağıdaki gibidir:

وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

Onlardan pek azı hariç kendilerinden sürekli hainlik göreceksin. Sen (yine de) onları affet ve hoşgörülü davran. Çünkü Allah, güzel davrananları sever.

⁶⁶⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/453.

⁶⁷⁰ İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb*, 19/137.

⁶⁷¹ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 10/26.

⁶⁷² Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 6/25.

⁶⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/135.

⁶⁷⁴ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 6/25.

⁶⁷⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 19/321.

Taberî âyetin, onların kötülüklerine karşılık vermeme çerçevesinde suçlarına/kabahatlerine şafh etme manasını barındırdığını belirtir.⁶⁷⁶ Âyete aynı minvalden yaklaşan Mâtürîdî de onların eziyetlerine karşılık verme! anlamında değerlendirir.⁶⁷⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib ise bu ifadenin Hz. Peygamber'in, kendisini öldürmek isteyen Yahudileri *affetmesi* anlamında olduğunu söyler.⁶⁷⁸ Dolayısıyla bu âyet, Hz. Peygamber'in kendisine yapılan kötü muamelelere karşın onun mekârim-i ahlâkını gösterir.⁶⁷⁹ Nitekim âyetin son cümlesi olan *Allah güzel davrananları sever* ifadesi, şafh emrinin illeti ve ona teşvik etmenin sonucudur.⁶⁸⁰ Bu ise Allah, sana kötülük yapana şafh etmeni sever, anlamını ifade eder.⁶⁸¹ Buradan hareketle âyet onlara karşılık verme! anlamında kullanılan '*afeve* sözcüğünden sonra azarlamama/ayıplamama manasını ifade eden *şafehe* sözcüğü sayesinde "karşılık vermediğin gibi onları bu konuda azarlama" anlamındadır. Bu ise şafhın aslında güzel bir davranış olduğunu göstermektedir.⁶⁸² Dolayısıyla kelimenin burada "yüz çevirmek" anlamında kullanılmasının âyetin yorumunda problem teşkil edeceği fark edilmektedir. Zira "yüz çevirmek" ifadesi, âyetin sonunda yer alan *muhsinîn* sözcüğünü karşılayamamaktadır.

Öte yandan bu âyet için de nesh tartışmaları olduğu göze çarpmaktadır. Müfessirlerin bazıları, eserlerinde âyeti tefsir etmekten ziyade "bu mensuhtur" veya "bu muhkemdir" diyerek nesih konusundaki fikirleri/ni aktarma yoluna gitmişlerdir.⁶⁸³ Bu bağlamda âyetin neshi konusunda iki görüş bulunmaktadır.⁶⁸⁴ Âyetin mensuh olduğunu kabul edenlerden; nâsih olan âyetin Cizye âyeti/et-Tevbe 9/29 veya el-Enfâl 8/58 âyetleri olduğu hususunda iki farklı görüş nakledilmektedir.⁶⁸⁵ Bu şekilde neshin varlığından söz edenlere göre Tevbe sûresi, Mâide sûresinden önce nâzil olmuştur. Ancak Taberî, Cizye âyeti'nde 'afv ve şafhı geçersiz kılacak bir emrin bulunmadığını

⁶⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/255.

⁶⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 3/482; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 367.

⁶⁷⁸ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 3/1647.

⁶⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 6/145.

⁶⁸⁰ Beyzâvî, *'Envâru't-tenzîl*, 2/119.

⁶⁸¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, 5/134.

⁶⁸² Bikâî, *Naẓmu'd-durer*, 6/58.

⁶⁸³ İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, 2/16; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/38; Tûsî, *et-Tibyân*, 3/470; Vâhidî, *el-Vasîl*, 2/168; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz*, 2/170; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/230.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 2/314.

⁶⁸⁵ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 2/21.

söyleyerek âyetle neshin olmadığını savunmaktadır.⁶⁸⁶ Konuya aynı perspektiften yaklaşan Mekkî b. Ebû Tâlib, âyetin Hz. Peygamber'e ihanette bulunan bir kısım Yahudi hakkında indiğini, Allah'ın Hz. Peygamber'i onlardan kurtardığını, âyetle tahsis olduğunu ve Mâide sûresinin Tevbe sûresinden sonra nâzil olduğunu tercih ederek âyetin muhkem olduğunu ifade edip bu şekildeki yorumun daha doğru olduğunu söyler.⁶⁸⁷ Ayrıca Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân* adlı eserinde nüzûl tertibine göre sıraladığı sûrelerden en son inen sûrenin Mâide sûresi olduğunu belirtir.⁶⁸⁸ Dolayısıyla âyetle nesh olmadığı görüşünde olanlar âyetin, Hz. Peygamber'in onları gördüğü zaman 'afv ve şafh etmesi anlamını barındırdığını ve aralarında antlaşma olduğu müddetçe onlara bu şekilde davranması anlamında olduğunu söylerler.⁶⁸⁹

Bu konuda bir hususa temas etmek istiyoruz. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), kâfirlerle cihad etmeyi yasaklayan her emrin savaş emrinden önce ve Mekkî olduğunu söyler.⁶⁹⁰ Bu durumda Yahudilerin Allah'a ve resûlüne iman etmemeleri sebebiyle kâfir oldukları düşünüldüğünde yukarıdaki âyetin nesh problemi çözülecektir. Çünkü bu sûre en son inen sûre olmasa bile son inen iki sûreden biridir. Dolayısıyla Medenî olduğu için "Cizye âyeti" ile neshedilmesine gerek yoktur. Bu ise ele alınan âyetin savaş ile neshedilmediğini gösterir. Fakat bu hususta çözülmesi gereken başka bir problem bulunmaktadır. Bu ise müfessirlerin bazen cihad ile yorumladıkları 'i'râd ve türevleri olan sözcüklerin kullanıldığı bazı sûrelerin Medenî olmasıdır. Ancak bu âyetlerden bazılarının (el-Bakara 2/109. âyet gibi) istisna edildiği⁶⁹¹ söylene bile bunu bütün âyetlere yaymanın mümkün olmadığı görülmektedir. Örneğin Nisâ Sûresi 4/58. âyet dışında sûrenin Medenî olduğu nakledilmektedir.⁶⁹² Dolayısıyla Medenî olduğu halde bu sûrede cihad ile mensuh olduğu söylenen (en-Nisa 4/63, 81. Âyet gibi)⁶⁹³ bazı 'i'râd âyetlerine rastlanmaktadır. Ayrıca inceleme konusu olan âyet de Mekkî olması bir tarafa son inen sûrelerden biridir. Bununla beraber aşağıda ele alınacak olan el-Bakara 2/109. âyeti için de

⁶⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/256.

⁶⁸⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İdâh*, 269.

⁶⁸⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fağl ed-Dimyâtî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 137.

⁶⁸⁹ Nehhâs, *'İ'râbu'l-Kur'ân*, 226; Mâverî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, 2/21.

⁶⁹⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 1/50.

⁶⁹¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/42.

⁶⁹² Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/5; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/35.

⁶⁹³ Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İdâh*, 252.

müfessirler mensuh olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Ancak bu âyet Yahudiler ile olan ilişkileri ele almaktadır ve İbn Atiyye, Yahudiler ile Medine’de karşılaştığı için neshin söz konusu olmadığını ve bu âyetin Mekkî olduğu görüşünün zayıf olduğunu nakleder.⁶⁹⁴ Her ne kadar böyle olsa da âyete; dünyada, eziyetlerine karşılık vermeme! anlamı yüklenince âyetin nesh problemi yine çözülecektir.⁶⁹⁵ Dolayısıyla Ma‘mer b. Müsennâ’nın yukarıda ele aldığımız görüşünün, müfessirlere kaynak teşkil ettiğini düşünüyoruz. Nitekim onun tespiti, müselleme bir kriter gibi Medenî âyetlerin de Mekkî olduğu algısına sebebiyet vermiştir. Bu tespit, inkârcılarla mücadele etmeyi emreden âyetlerin, cihadla ilişkilendirilmesi sonucu Medenî olduğu şeklinde bir genellemeyi doğurmuştur.⁶⁹⁶ Ancak çalışmamızın kapsam alanı dışına çıkmamak için burada nesh ve Mekkî-Medenî konusunu ayrıca tartışmayacağız.

Yukarıda ele alınan iki âyet dışında ‘afeve kelimesinin şafehe sözcüğü ile beraber kullanıldığı diğer iki âyet olan el-Bakara 2/109. ile Nûr 24/22. âyetlerde kelimenin benzer anlamda değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim Nûr sûresindeki âyette Hz. Ebû Bekr’in Mişâh’a, diğer âyette ise müminlerin Ehl-i kitaba *hoşgörülü* olmaları emredilmiştir.⁶⁹⁷

2.4.3.2. ‘İ‘rad-Müsâmahâ/Hoşgörü-Terk Etmek-Kenar/Taraf-Reddetmek

Bu anlamlara muhtemel olan âyetin tahliline geçmeden önce yukarıda ele alınan manaların söz konusu sözcüğün kök anlamıyla olan bağlantısını kısaca aktaralım.

‘İ‘râd ve hoşgörü/müsamaha anlamına ilave olarak şafehe kelimesi, bazen *terk etmek* anlamında değerlendirilir. Bu mana için genellikle “‘eğrabe ‘an ... şafhen” kalıbının kullanıldığı fark edilmektedir. Ancak bu mecazi bir kullanımdır. Bununla beraber ‘eşfehtu ‘anhu ‘işfâhen sözcüğü de yine *terk etmek* anlamında değerlendirilir.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 1/197.

⁶⁹⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 1/536.

⁶⁹⁶ Muhammed Şerif Kahraman, *Ulûmu’l-Kur’ân Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansıması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 194.

⁶⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/423; 17/223; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 7/536; Semerkandî, *Tefsîr*, 2/434; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 8/5051; Mâverîdî, *en-Nuket ve’l-‘uyûn*, 1/173; Begavî, *Me‘âlimu’t-tenzîl*, 57; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 1/196; Kurtubî, *el-Câmi’*, 2/314; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/100; Bikâî, *Naẓmu’d-durer*, 13/239; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm*, 4/104; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, 1/357.

⁶⁹⁸ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/541; Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, 1/549; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 2/515.

Değınmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise bazı lüğat âlimlerinin “’eḍrabe ‘an ... şafḥen” kalıbındaki sözcüğü, tereke veya keffe fiilleri ile yorumlamalarıdır. Bu ise mezkûr kalıptaki cümlelerin, imtinā‘ anlamında da değerlendirilebileceğini gösterir. Nitekim bu üç kelimenin anlam olarak birbirlerine çok yakın oldukları bilgisi ile keffe ve tereke fiillerinin aynı zamanda imtinā‘ anlamında değerlendirilebilmesi bunu destekler niteliktedir. Zira bu kalıptaki sözcük, genellikle ‘i‘rāḍ kelimesi ile yorumlanmaktadır. Bahsi geçtiği üzere imtinā‘, ‘i‘rāḍ kelimesinin ifade ettiği anlamlardan bir tanesidir. Dolayısıyla sözcüğün ‘i‘rāḍ olarak yorumlanan bu kalıbının, ‘i‘rāḍ kelimesinin imtinā‘ anlamında da kullanılabileceğini göstermektedir.⁶⁹⁹ Bu ise ilgili cümleye sakınmak, kaçınmak veya geri durmak anlamlarını katacaktır.

Ayrıca şafeḥe sözcüğü bazen bir şeyin cānib/kenar/tafah anlamını ifade etmede kullanılmaktadır. Bu çerçevede *şafḥu el-insān* cümlesi “insanın kenarı”, *şafḥu el-cebel* ifadesi ise “dağın yan yatan tarafı” anlamlarına gelir. Bu bağlamda Halil b. Ahmed, şafeḥe kelimesinin her şeyin kenarı/tafah anlamında kullanılabileceğini belirtir.⁷⁰⁰

Şafeḥe kelimesi, bazen de reddetmek/engellemek anlamlarında kullanılır. Bu bağlamda *şafeḥtu er-recule* veya *’eşfeḥtuhū* cümleleri, bir şey isteyen kişiye istediği şeyi vermemek, reddetmek anlamında değerlendirilir.⁷⁰¹

Yukarıda ele alınan anlamları taşıması muhtemel olan Zuhuf Sûresi 43/5. âyetinde bu kullanımlara rastlanmaktadır:

أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ

Haddi aşan bir topluluk oldunuz diye size müsamaha gösterip cezalandırmaktan geri mi duracağız?

Haddi aşan bir topluluk oldunuz diye ilgimizi kesip sizi Kur’ân’la uyarmaktan vaz mı geçeceğiz?

⁶⁹⁹ İbn Düreyd, *Cemheretu’l-luğa*, 1/541; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/383; İbnü’l-Kütüyye, *el-’Ef’âl*, 224; Tûsî, *et-Tibyân*, 1/148; el-Bûnesî, *Kenzu’l-kitâb*, 1/125; İbn Manzûr, *Lisānu’l-’Arab*, 2/515; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 25/164.

⁷⁰⁰ Halil b. Ahmed, *Kitābu’l-’Ayn*, 2/399; Ezherî, *Tehzîbu’l-luğa*, 4/255; Cevherî, *es-Şihâh*, 1/382.

⁷⁰¹ İbn Fâris, *Meḳâyîsu’l-luğa*, 3/293.

Müfessirlerin şafehe sözcüğü ile ilgili yorumlarına değinmeden önce âyetin tefsirine büyük katkısı olduğunu düşündüğümüz *zıkr* kelimesine yüklenilen anlamlar ile *'en kuntum kavmen mucrimîn* cümlesinin âyete kattığı anlamları ele almanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

Âyette ele alınan *zıkr* sözcüğünün; Kur'ân, resûl, uyarı, öğüt veya azap olduğu söylenmiştir.⁷⁰² Bu konuda Taberî, kelimenin; azabı hatırlatma veya Kur'ân ile uyarma anlamlarında olduğunu naklederek âyete uygun olan mananın ilgili sözcüğe “azap” anlamının yüklenmesi olduğunu söyler. Bu görüşü temellendirmeye çalışan Taberî, âyetin devamında önceki kavimlerin peygamberlerini alaya aldığını ve bu sebeple helâk edildiklerini ifade eden âyetlerin var olduğunu belirtir. Bu konuda kendilerinin de onlar gibi peygamberlerinin Allah'tan getirdiğini yalanlayıp öncekilerin yolundan gitmeleri sebebiyle bu âyetin muhatap alınan ehl-i şirk için vaîd/korkutma anlamı taşıdığını belirtir. Âyete aynı perspektiften yaklaşan Zeccâc da *zıkr* sözcüğünün “azap” anlamında olduğunu düşünür. Dolayısıyla ilgili sözcük Kur'ân veya azap anlamında yorumlanmaktadır.⁷⁰³ Âyetin siyakı Kur'ân'dan, sibakı ise peygamberlerden ve kavimlerinin helâka gitmesinden bahsettiği için *zıkr* ifadesinin; âyetin öncesine bağlanması durumunda “Kur'ân”, sonrasına bağlanması durumunda ise “azap” anlamında değerlendirildiğini düşünüyoruz.

Ayrıca *'en kuntum kavmen mucrimîn* cümlesinin başında bulunan *'en* edatı iki farklı şekilde (‘en-’in) okunmuştur.⁷⁰⁴ Bu kırâatlerden fethalı (‘en) olan kırâat, geçmiş zaman anlamını, kesreli (‘in) olan kırâat ise şart anlamını barındırıp gelecek zaman manasını ifade eder. Bu son kullanıma göre âyetin başı, şartın cevabı olacaktır. Dolayısıyla kesreli okumaya göre âyet *haddi aşan bir topluluk olursanız*, fethalı okumaya göre ise *haddi aşan bir topluluk oldunuz* anlamındadır. Bu konuda Taberî, her iki kırâatin de anlam yönünden yakın olduğunu ve bazen birbirlerinin yerine kullanıldıklarını söyleyerek mâzi fiilden sonra bu edatın sadece fethalı olarak okunduğunu söyler.⁷⁰⁵ Buna göre âyetteki edat, *'in* veya *'en* olarak okunabilir. Çünkü

⁷⁰² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/146; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/308.

⁷⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/548, 549; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/405.

⁷⁰⁴ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/27; Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hücce*, 6/138.

⁷⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/551; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/405; Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/148; Semerkandî, *Tefsîr*, 3/203; Kurtubî, *el-Câmi'*, 19/8.

öncesinde mâzî değil muzâri formda olan *neḍribu* fiili geçmektedir. Nitekim yedi kırâat âliminden İbn Kesir, Ebû Amr, Âsım ve İbn Âmir edatı fethalı, Nâfi‘, Hamza ve Kisâi ise kesreli olarak okumuşlardır.⁷⁰⁶ Dolayısıyla kelimenin bu şekildeki meâlininin *Haddi aşan bir topluluk “olursanız” müsamaha gösterip sizi cezalandırmaktan geri mi duracağız?* yönüyle olacağı görülmektedir.

Öte yandan ünlü dil âlimi Halîl b Ahmed, söz konusu âyetteki *şafeḥe* sözcüğünün ‘i‘râd anlamında olduğunu söyler.⁷⁰⁷ Bu konuda Ferrâ, âyetteki ‘*edḥabe ‘an* kalıbının ‘i‘râd ile terk anlamlarında kullanıldığını belirtir.⁷⁰⁸ İbn Kuteybe ise ‘*edḥabe ‘an* kalıbına ‘*imsāk* anlamını yükleyerek şafḥ sözcüğünü ‘i‘râd ile tefsir ederken sözcüğün bu çerçevede asıl itibariyle “birine karşı boynun kenarını çevirmek” anlamını ifade ettiğini söyler.⁷⁰⁹ Taberî de “terk edip yüz çevirmek” anlamında değerlendirmektedir.⁷¹⁰ Bu konuda Semerkandî, sözcüğün ‘irâd anlamında olduğunu naklederek kalıbı *de‘* ve *terk* fiilleri ile yorumlamaktadır.⁷¹¹ İbn Ebû Zemenîn’in de sözcüğe ‘i‘râd anlamını yüklemektedir.⁷¹²

Bu çerçevede Bikâî (ö. 885/1480), *ḍarebe ‘anhu ez-zikra* ifadesinin, at veya deveye binen bir binicinin, bineğini dilediği yöne çevirmek için asâsı ile hayvana vurarak onu bulunduğu yönden kendi dilediği yöne çevirmesi anlamında olduğunu nakleder. Buradan hareketle hayvanın aslında yüzünü, sahibinin dilediği tarafa *çevirdiği* ve aynı zamanda gittiği fark edilmektedir. Bu bağlamda bu kalıba “yüz/iki yanak/boyun” anlamını barındıran şafḥ sözcüğünün eklenmesi ile ‘i‘râdın şiddetli durumu kastedilmiş olmaktadır. Bu yönüyle âyetin, boynunu çevirip giden biri gibi mi olacağız? anlamında değer kazandığı görülmektedir. Nitekim İbn Âşûr (ö. 1879-1973) bunun, muhatabı hem dinlememek hem de ona bakmamak anlamlarında olduğu için ‘i‘râd’ın şiddetli durumunu ifade ettiğini söyler.⁷¹³

Belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer konu ise müfessirlerin ‘*edḥabe ‘an* cümlesine yükledikleri ‘*imsāk* anlamının, eylemi yapmama hususunda nefsi hapsetmek

⁷⁰⁶ İbn Mücâhid, *Kitābu’s-Seb’a*, 584.

⁷⁰⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, 2/400.

⁷⁰⁸ Ferrâ, *Me‘āni’l-Ḳur’ân*, 3/28.

⁷⁰⁹ İbn Kuteybe, *Tefsîru garîbi’l-Ḳur’ân*, 395.

⁷¹⁰ Taberî, *Cāmi’u’l-beyân*, 20/550.

⁷¹¹ Semerkandî, *Tefsîr*, 3/203.

⁷¹² İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Ḳur’āni’l-‘Azîz*, 4/176.

⁷¹³ Bikâî, *Naẓmu’d-durer*, 17/383; İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve’t-Tenvîr*, 25/164.

manasını barındırmasıdır.⁷¹⁴ Bunun dışında yorumladıkları *keffe*, *de* veya *tereke* fiilleri de bu manaya yakın anlam barındırmaktadır. Dolayısıyla bu kelimelerin ortak yönlerinin *imtinā* olabileceği söylenebilir. Nitekim bahsi geçtiği üzere bu sözcükler ile *imtinā* kelimesi, birbirine çok yakın anlamlıdır.⁷¹⁵ Bu bağlamda kaçınma, çekinme, vazgeçme, terk etme, geri durma veya sakınma anlamlarının, sözcüğün bu durumda ifade edeceği mana olacağı görülmektedir.

Kur'an'daki 'i'râd sözcüklerinin hakikî manada değerlendirilemeyeceğini "İ'râd ve Yüz Çevirmek Anlamı Arasındaki İlişki" adlı başlıkta ele almıştık. Bu bağlamda âyete yüklenilen *yüz çevirmek* anlamının aslında hakikî manada olmadığı kanaatindeyiz. Nitekim mezkûr kalıpla beraber ele alınan şafh sözcüğünün aslında mecazi anlam barındırdığı görülmektedir.⁷¹⁶ Bunun ise "gösterdiği ilgiyi kesmek/soğuk davranmak" anlamında olduğu söylenebilir.⁷¹⁷ Netice itibariyle âyetin bu manada ifade edeceği anlamın *ilgimizi keserek sizi Kur'an'la uyarmaktan vaz mı geçelim?* yönüyle olacağı öngörülebilir. Dolayısıyla âyet, her ne kadar iman etmeyi terk edip küfürde haddi aşsalar bile vahyin kesilmeyeceğini ve Kur'an'ın nüzûlünün devam edeceğini ifade etmektedir. Bu ise her ne kadar müşrik/müsrif bir topluluk olsanız dahi biz onu indirmeye devam edeceğiz, belki sizden veya başkalarından ona iman edip tasdik eden çıkar, anlamına gelir. Nitekim âyetteki istifham hemzesi, "inkâr" anlamında olup böyle bir şeyin gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.⁷¹⁸ Bu bağlamda âyet, Zeccâc'ın da ifade ettiği şekilde "size gerekli olacak şeyleri öğretmeyip sizi ihmâl mi edeceğiz?" anlamında değer kazanacaktır. Bu ise Allah'ın, kullarını *yüz çevirseler* bile lütfu ve rahmeti ile her zaman hayırlı olana çağırdığını göstermektedir.⁷¹⁹ Netice itibariyle âyetin, sizin kötü olmanız bizim size Kur'an göndermemize engel olmaz. Kur'an'dan istifade etmemeniz Kur'an'ı geri çekmemize neden olmaz anlamındadır. Bununla beraber *zıkr* kelimesinin "azap" anlamında olduğu düşünüldüğünde *sizi cezalandırmaktan "yüz çevirerek" sizi terk mi edeceğiz?* anlamında olacağı

⁷¹⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 112.

⁷¹⁵ İbn Fâris, *Meğâyîsu'l-luğa*, 6/96; Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1296; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 112; Tûsî, *et-Tibyân*, 1/148; el-Bûnesî, *Kenzu'l-kitâb*, 1/125.

⁷¹⁶ Fîrûzâbâdî, *Beşâiru zevi't-temyîz*, 3/421.

⁷¹⁷ Ayverdi, 1271.

⁷¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/148; Vâhidî, *el-Basît*, 20/10; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1164; Râzî, *Me'âtilâhu'l-ğayb*, 27/196.

⁷¹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 12/300.

söylenebilir. Bu ise aslında *sizi cezalandırmayacağımızı mı sanıyorsunuz?* mefhumunu barındırmaktadır.⁷²⁰

Mâtürîdî, sözcüğün burada “reddetmek” anlamında olduğunu söyler.⁷²¹ Bu bağlamda âyetin, bir şeyi isteyen birini reddetmek anlamından hareketle *Kur’ân’la uymayı reddederek sizden vaz mı geçeceğiz* anlamında olması muhtemeldir. Bu ise yukarıdaki anlam ile yakın bir manaya sahiptir. Farklı olarak buradaki şafh anlamı reddetmek/vermemek/engellemek anlamına yoğunlaşmaktadır. Ayrıca zikir kelimesinin “azap” anlamında düşünülmesi durumunda âyet şu anlamda olmaktadır: *Cezalandırmayı reddederek sizi terk mi edeceğiz?*

İbn Âtiyye ise sözcüğün “affetmek” anlamında olabileceğini, bu bağlamda sözcüğün “affetmek ve suçu cezalandırmamak” manasında kullanılacağını söyler. Buna göre söz konusu âyet, uymayı veya korkutmayı terk edip affederek günâhı bağışlamak anlamındadır.⁷²² Bu ise küfürleri sebebiyle azaba uğramayacaklarını sanmamalarına dair uyarıdır. Fakat bunun mümkün olmadığı anlatılmak istenmiştir. Nitekim âyetin siyakının kendilerine gönderilen peygamberlerle alay eden ve helâk edilen topluklardan bahsetmesi bu görüşü destekler niteliktedir.⁷²³ Hz. Peygamber’in yalanlanması bir bakıma Kur’ân’ın tekzibi olduğundan yukarıda ele alınan anlamın, âyetin hem mefhumuna hem de siyakına uygun olacağı görülmektedir. Bu durumda sanki âyet, onlar alay edip yalanladılar ve helâk edildiler, sizler de bu şekilde olursanız/bu şekildediniz diye -bu fark ’in ve ’en edat farkından kaynaklanmaktadır- size de aynısını yaparız! mefhumunu barındırdığı söylenebilir. Dolayısıyla şafehe kelimesinin aşağılama vb. hususları da terk ederek affetmek anlamı göz önünde bulundurulduğunda âyetin, *hoşgörül/müsamaha göstererek sizi cezalandırmaktan geri mi duracağız?* anlamında olduğu söylenebilir. Ancak zikir kelimesinin “Kur’ân” anlamında düşünülmesi durumunda âyetin anlamı şu şekilde olacaktır: *Müsamaha göstererek sizi Kur’ân ile uymaktan kaçınacak mıyız?* Bu durumda âyetten, her ne kadar haddi aşsalar bile inzârın devam edeceği anlaşılmaktadır.

⁷²⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 12/299.

⁷²¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/147.

⁷²² İbn Âtiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru’l-vecîz*, 5/46; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 2/308.

⁷²³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 20/550; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/406; Vâhidî, *el-Basîl*, 20/13; İbn Âtiyye el-Endelüsî, *el-Muharreru’l-vecîz*, 5/46.

Son olarak Zemahşerî, *şafh* sözcüğünün kök anlamı çerçevesinde cānib/kenar manasında olabileceğini söyler.⁷²⁴ Zira âyetteki şafhen sözcüğünün şufhen olarak okunduğuna dair bir kırâatin bulunması bu görüşü desteklemektedir.⁷²⁵ Nitekim şufh kelimesi, “kenar” anlamında değerlendirilir.⁷²⁶ Bu durumda âyet *Kur’ân’ı bir tarafa bırakarak sizi uyarmaktan geri mi duracağız?* anlamındadır.⁷²⁷ Ancak ilgili kelimenin “azap” anlamında olduğu düşünüldüğünde âyet şu anlama gelir: *Azap etmeyi bir kenara bırakarak sizi terk mi edeceğiz?* Bu kullanım da aslında mecaz barındırmaktadır.⁷²⁸

Müfessirlerin söz konusu âyete yüklediği farklı yorumlar birbirlerine yakın anlamlıdır. Mesela “azabı terk etmek” ifadesinin; bazen “bir kenara bırakmak”, bazen azap etmekten “yüz çevirmek” bazen de azap etmeyi “reddetmek” anlamlarında kullanılması aslında bunların ortak bir manayı barındırdığını göstermektedir.

Netice itibarıyla şafehe kelimesinin, her ne kadar fiziki olarak “yüz çevirmek” anlamında olsa bile burada ‘i’râd’ın şiddetli durumunu ifade etmediğini düşünüyoruz. Çünkü bu durumda kullanılan farklı sözcüklerin -şade- varlığından hareketle kelimenin bu âyette, aslında bir yüz çevirmek eylemi olan “görmezden gelmek, göz yummak” anlamları ekseninde hatayı, kusuru affederek aşağılamayı dahi terk etmek anlamı çerçevesinde müsâmahâ göstermek/hoşgörülü olmak anlamlarında değerlendirildiğini düşünüyoruz. Bu anlamın ise aslında “yüz çevirmek” manasını barındıran ‘i’râd sözcüğünden geldiği dikkat çeken bir husustur. Ancak buradaki mefhumun; yüzü, kusuru görmemek için çevirmek olduğu düşünüldüğünde, lügat âlimlerinin kelimeye neden “affetmek” anlamını yükledikleri anlaşılmış olacaktır. Buna ilaveten aynı sûrede Mekkeli müşriklerden önce yaşayan ve peygamberleriyle alay eden daha güçlü toplulukların helâk edildiği belirtilmektedir (Zuhruf 43/8). Nitekim bu âyette yer alan *fe’ehleknâ’ eşedde* “minhum” batşen cümlesindeki minhum zamiri, inceleme konusu olan âyetteki müşriklere dönmektedir. Dolayısıyla müfessirler, bu iki âyetin birbiriyle bağlantılı olduğunu söylerler. Öyle ki Zeccâc, az evvel ele aldığımız âyetin helâktan bahsetmesi sebebiyle mevzubahis olan âyetteki *zîkr* sözcüğünün “azap”

⁷²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/426.

⁷²⁵ İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-vecîz*, 5/46; Beyzâvî, *’Envâru’t-tenzîl*, 5/86.

⁷²⁶ Cevherî, *es-Şihâh*, 3/1089; İbn Fâris, *Meğâyîsu’l-luğa*, 3/293.

⁷²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/426; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 25/65.

⁷²⁸ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, 3/265.

anlamında olduğuna delil olduğunu söyler.⁷²⁹ Bu ise söz konusu sözcüğün Mekkeli kâfirlere bir gözdağı/tehdid anlamını taşıdığını göstermektedir.⁷³⁰ Zira yeryüzünde tasarruf sahibi ve daha kuvvetli olan bu topluluklar, azap gelince ondan kaçmaya güç yetirememişlerdir.⁷³¹ Dolayısıyla âyet, Mekkelilerin küfürde ve peygamberi yalanlamada önceki topluluklar gibi olmaları durumunda/sebebiyle onları helâk eden bir azabın kendilerine de gelmesinden kaygılanmalarını, korkmalarını ifade etmektedir.⁷³² Buradan hareketle âyetin, biz kuvvetli olanları helâk ettik, öncekilerden daha zayıf olan Mekkeli müşrikleri helâk etmekten aciz olmayız! manasını barındırdığı görülmektedir.⁷³³ Bu âyet, Hz. Peygamber’e teselli veren âyetlerden bir tanesidir.⁷³⁴ Bu çerçevede daha güçlü olanların helâk edildiğini, zayıf olanlara müsamaha gösterilmeyeceğini, Mekkelilere karşı iyimser olunmayacağı ve küfürlerinin görmezden gelinmeyeceği anlamında tehdit barındıran ve bu konuda gözdağı veren bir âyettir.

Netice itibariyle şafehe kelimesinin kök anlamı “genişlik ve kenar”dır. Kök anlam çerçevesinde; cānib/kenar, avuç içinin vech/yüzeyi, ‘ard/genişlik, engellemek/reddetmek, meyletmek, cezalandırmayan anlamında Allah’ın sıfatı, derin düşünmek, bakmak, dikkatle incelemek, ‘i’rād/yüz çevirmek ve terk etmek anlamlarındadır. Şafehe sözcüğü nüzûl öncesinde; ‘i’rād/terk etmek, yüzünü çevirmek/göz ucuyla bakmak, tokalaşmak/yüz çevirmek, yüz, affetmek, el çırpma, kılıç/deve sesi, geniş taş, taraf/kenar, Allah’ın sıfatı: müsâmakâr/hoşgörülü/merhametli anlamlarında kullanılmıştır. Nüzûl döneminde ikiyüzlü, kenar/yan, yanak, alkışlamak, müsamaha, incelemek/bakmak, Allah’ın sıfatı, reddetmek/vermemek ve levha manalarındadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan şafehe sözcükleri, müsamaha/hoşgörü anlamında kullanılmıştır. Fakat Zuhurf Sûresi 43/5. âyette geçen ve darbimesel bir kalıp olarak kullanılan şafh sözcüğünü müfessirler, kelimenin kök anlamı çerçevesinde birbirlerinden farklı olarak tefsir etmişlerdir. Nitekim ilgili âyetteki şafhen sözcüğüne; “‘i’rād”, “müsâmahâ/hoşgörü”, “cānib/kenar”, “affetmek” ve “reddetmek” anlamlarını

⁷²⁹ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/406; İbn Ebû Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîz*, 4/176; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 27/196; Kurtubî, *el-Câmi’*, 19/9; Se’âlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân*, 5/173; Âlûsî, *Rûhu’l-me’âni*, 25/66.

⁷³⁰ Vâhidî, *el-Basîṭ*, 20/13.

⁷³¹ Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 11/6629.

⁷³² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 27/196.

⁷³³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 25/166.

⁷³⁴ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 5/87; Se’âlibî, *el-Cevâhiru’l-hisân*, 5/173.

yüklemişlerdir. Bu manalar göz önünde bulundurulduğunda aslında hepsinin ortak/yakın bir mana etrafında birleştiği görülmektedir. Bu ise Mekkeli müşriklerin haddi aşan bir topluluk oldukları için önceki kavimlerin cezalandırıldığı gibi cezalandırılacağı, bu konuda kendilerine müsâmaha gösterilmeyeceğidir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki şafehe sözcükleri 'igdâ'/göz yumma/görmezden gelme anlamı çerçevesinde hoşgörülü olmak, müsamaha göstermek manalarında kullanılmışlardır. Özellikle dört âyette *affetmek* sözcüğü ile kullanılan bu kelimenin *yüz çevirmek* anlamında olmasının âyetin yorumlanmasında problem teşkil edeceği görülmektedir.



2.4.4. Şafehe ve 'i'rād sözcüklerinin Bağlantısı

Şafehe kelimesinin kök manası “en/genişlik ile kenar/yan/yüz” anlamlarındadır. 'İ'rād sözcüğü ise “uzunluğun zıddı” manasında değerlendirilir. Bu ise her iki sözcüğün de 'ard/genişlik anlamı çerçevesinde birleştiğini gösterir. Nitekim İbn Fâris, şafehe sözcüğünün kök anlamının bu yönde olduğunu ve diğer anlamların bu manaya kıyas edildiğini söyler.⁷³⁵

Lügat âlimleri ile müfessirler, şafehe sözcüğünü genellikle 'ard, cānib veya 'afv kelimeleri ile yorumlamışlardır. Bu manalar arasından '-f-v kökü hariç diğer ikisi aslında 'i'rād'ın barındırdığı anlamlardır. 'Afeve kelimesi ise 'i'rād sözcüğünde bulunmayan bir anlamdır. Şafehe kelimesinde “yüz çevirmek” anlamı mevcuttur. Ancak buradaki *yüz çevirmek*, cümlelerin kullanılışına göre şekillenmektedir. Dolayısıyla sözcük menfi olarak kullanılıyorsa 'i'rād, müsbet olarak kullanılıyorsa 'afv anlamında değerlendirilmiştir.

Şafehe kelimesi *yüz çevirmek* anlamında kullanılacağı zaman “kafasının arkasını dönmek, boynunu çevirmek” anlamında değerlendirilir.⁷³⁶ 'İ'rād kelimesinde ise bu anlam, bahsi geçtiği üzere kişiye iki omuz arasını göstermeyerek bir kenarını göstermek veya yüzün genişliği yerine yüzün bir tarafını muhataba göstermek üzerine kuruludur. Bu anlam, aslında şafehe sözcüğünde de bulunmaktadır. Çünkü insanın iki yanağı veya göğüs genişliği 'ard kelimesi çerçevesinde şafehe sözcüğü ile ifade edilir. Bu ise her iki kelimenin de çok yakın anlamlı sözcükler olduğunu gösterebilir.

Ayrıca şafehe sözcüğünün 'i'rād kelimesinden ayrıldığı anlam olan affetmek manası da aslında yüz çevirmektir. Ancak bu anlamın hata veya kusurdan “yüz çevirmek” manasında olması, aslında işlenen kabahati görmezden gelme/göz yumma anlamı çerçevesindedir. Nitekim müfessirlerin bazıları, Kur'ân'daki şafh sözcüklerini bazen bu kelimeler ile açıklamışlardır. Dolayısıyla fiziki olarak gözle görülen bir şeyden şafh edilmesini, aslında onu affetmek olarak yorumlanmıştır. Bu konuda önemli olan bir diğer husus ise şafehe kelimesinin, 'afeve sözcüğünün daha ileri safhasını ifade etmesidir.⁷³⁷ Zira şafehe, affettikten sonra ayıplama/kınama vb. hususları da ortadan kaldırmaktadır. Öyle ki Mâtürîdî şafhın, bir kötülüğü affettikten sonra bu affin

⁷³⁵ İbn Fâris, *Mekâyîsu'l-luğa*, 3/293.

⁷³⁶ Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân*, 129; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 4/256.

⁷³⁷ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 562.

hatırlatılmaması anlamında olduğunu söyler.⁷³⁸ Buradan hareketle âlimlerin, sözcüğün daha çok *affetmek* anlamını barındırdığını düşündüklerinden bu iki kelime arasındaki farkı açıklama yoluna gittikleri görülmektedir.

Dolayısıyla *yüz çevirmek* anlamında olan 'î'râḍ sözcüğüyle benzerliğinden dolayı müfessirlerin bu sözcüğe de *yüz çevirmek* anlamını yüklediklerini düşünüyoruz. Nitekim her iki sözcük de yüz hatları ve göğüs genişliği anlamlarını ifade eder. Ancak şafeḥe, *görmezden gelme/göz yumma* anlamı çerçevesinde “yüz çevirmek” manasını barındırıp bu bağlamda kişinin hatasını veya kusurunu “affederek” onu ayıplamayıp ilgili cümleye müsamaha göstermek, hoşgörülü olmak anlamlarını katmaktadır. 'Î'râḍ sözcüğünde ise bu mana bulunmamaktadır. Aksi halde olumsuz mana barındıran i'râḍ sözcüğünün, *affetmenin* de ileri safhasını ifade eden bu kelime ile bağlantısı nasıl kurulabilir? Bu ise her iki sözcüğün zımnen barındırdıkları anlamlar çerçevesinde mürâdif olmaları bir tarafa zıt manada olduklarını gösterebilir. Buradan hareketle şafeḥe sözcüğünün, “*affetmek*” anlamında kullanılacağı zaman aslında “yüz çevirmemek” manasını barındırdığı söylenebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki şafeḥe sözcüklerinin tamamı hoşgörü/müsamaha anlamında kullanılmışlardır. Ancak Zuhuf Sûresi 43/5. âyetinde eğer “yüz çevirmek” anlamı yüklenecekse bu durumda söz konusu kelime mecazi olarak “ilgilenmemek” anlamını barındıracaktır. Ayrıca dört âyette *affetmek* kelimesi ile kullanılan şafeḥe sözcüğüne 'î'râḍ anlamı yüklemenin âyetin muradını yansıtmayacağı görülmektedir. Nitekim bazı müfessirlerin sözcüğe 'î'râḍ anlamı yükledikten sonra *affetmek* ile tefsir etmeleri, bunu destekler niteliktedir.

Netice itibarıyla şafeḥe kelimesinin kök anlamı “genişlik/kenar” üzerinedir. 'Î'râḍ sözcüğü ise “genişlik/uzunluğun zıddı” anlamında değer kazanır. Bu bağlamda kök anlamları neredeyse aynı olan olan bu iki sözcük, *yüz çevime* anlamını ifade ederler. Ancak şafeḥe sözcüğünün “yüz çevirmek” anlamında kullanılması durumunda hem konuşmayı hem de işitmeyi terk etmek yönüyle 'î'râḍ'ın daha şiddetli durumunu ifade ettiği görülmektedir. Bu kullanımın az/nâdir olduğunu düşünüyoruz. Nitekim bu anlamı ifade eden şadeḥe sözcüğü zaten bulunmaktadır. Dolayısıyla şafeḥe kelimesinde öne çıkan mananın “*affetmek*” anlamı çerçevesinde müsamaha göstermek/hosgörülü olmak

⁷³⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/536.

olduğunu düşünüyoruz. Bu anlamın ise yine bir *yüz çevirmek* eylemi olduğu ancak mefhumun, hatayı görmezden gelerek/göz yumarak yüz çevirip muhatabı minnet altında bırakmadan bağışlamak üzerine şekillendiği kanaatindeyiz.



2.4.5. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikredilen Şafehe Kelimelerinin Âyetlerdeki Kullanımı

Ş-f-h kökünden türeyen kelimeler Kur'ân âyetlerinde çeşitli formlarda kullanılmaktadır. Bu âyetleri Mushaf sırasına göre sıralayarak kelime türlerini ve bunların anlamlarını tablo halinde göstereceğiz:

Sıra	Sûre	Anlam	Âyet
1	Bakara 2/109	Hoşgörü/müsamaha	وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّوكُمْ مِّنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
2	Mâide 5/13	Hoşgörü/müsamaha	وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
3	Hicr 15/85	Hoşgörü/müsamaha	وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَأَتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ
4	Nûr 24/22	Hoşgörü/müsamaha	وَلَا يَأْتِلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولَى الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ عَفُورٌ رَّحِيمٌ
5	Zuhurf 43/5	Hoşgörü/Müsamaha, 'İ'râd, Terk etmek, Kenar/Taraf ve Reddetmek	أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ الذِّكْرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ
6	Zuhurf 43/89	Hoşgörü/müsamaha	فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ
7	Tegâbün 64/14	Hoşgörü/müsamaha	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاخْذُرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَنَصَفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَّحِيمٌ

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'e indiği andan itibaren açıklanmaya ve izah edilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar o güne kadar elde ettikleri tecrübeler ve birikime göre Kur'ân'ı anlama ve açıklama girişiminde bulunmuşlardır. Bu açıklama eylemlerinin pek çoğu, kelimelerin kök anlamları ile ilgilidir.

Bu çalışmaya Kur'ân-ı Kerîm'deki 'i'râd sözcüğü ve mürâdifi olduğu sanılan tevellâ, şadde, şadefe ve şafehe kelimeleri konu edilmiştir. Çalışmada, söz konusu kelimelerin 'i'râd sözcüğü ile olan ilişkileri ve mürâdif olup olmadıkları ele alınmıştır. Bu çerçevede her bir sözcüğün kök anlamı aktarılarak 'i'râd sözcüğü ile mukayesesi yapılmıştır.

'İ'râd kelimesi, yüz çevirmek anlamında kullanılan bir sözcüktür. Bununla beraber tevellâ, şadde, şadefe ve şafehe kelimelerine de bazen yüz çevirmek anlamı yüklenmiştir. Ancak her bir sözcük kök anlam itibariyle farklı bir mana ifade etmektedir. Kur'ân kelimelerinin her birinin kendine özel ve kullanım amacı olduğu tezinden hareketle bu sözcüklerin birbirlerine mürâdif olduğunu söylemek zordur. Bu çerçevede aşağıda ele alacağımız üzere her bir kelimenin diğer kelimedenden ayrılan çok önemli farkları bulunmaktadır. Bu ise konuluş/vağ' itibariyle diğerlerinden ayrılan bu sözcükler arasındaki farkların zamanla unutulduğunu veya görmezden geldiğini göstermektedir. Ancak bu farkların bilinmesi sayesinde Kur'ân'ın muradının daha iyi anlaşılacağı göze çarpmaktadır. Nitekim bu sözcükler arasındaki ortak kullanımlar ve ayırıcı farklar aşağıda ele alındığı gibidir:

Geçmiş zaman formuna ait 'arade/ye'riğu ve 'aruğe/ye'ruğu şeklinde iki kalıbı bulunan '-r-đ kökü, "uzunluğun zıddı" anlamında kullanılmaktadır. Bu bakımdan sözcük kök anlam itibariyle; genişlik, yüz çevirmek, ırz/nefis, ortaya çıkmak, arzu/istek, belirlemek, görünmek, göstermek, bir şeye karşılık gelmek, kenar/ta'raf, ta'rîğ, mânî/engel, sunmak anlamlarında kullanılmaktadır. Elde edilen bu manaların her birinin kök anlam olan *genişlik* manası ile yakından bir ilişkisi bulunmaktadır. Ancak bu anlamların tercih edilmesinde 'arđ ve 'urđ sözcüklerinin bir etkisinin olduğunu

belirtmemiz gerekir. Zira ‘*arḍ*’ sözcüğü daha çok genişlik, ‘*urḍ*’ kelimesi ise bir şeyin kenarı/tarafı anlamına yoğunlaşmaktadır.

Kökün ‘iḥ’āl kalıbına konulmasıyla elde edilen ‘iḥ’rād/yüz çevirmek anlamının her iki sözcükten türemesi muhtemeldir. Nitekim bir kimsenin uzunluğuna karşılık ‘*arḍ/genişliğinin*’ dikkate alınması durumunda, iki omuz arasını göstermemek *yüz çevirmek* olarak tabir edilmektedir. Ayrıca yine *genişlik* anlamı göz önünde bulundurularak omuz aralarının gösterilmeyip vücudun bir ‘*urḍ/kenarının*’ gösterilmesi de *yüz çevirmeyi* ifade etmektedir. Her iki anlama göre muhataba yüzün gösterilmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber yanaklar için bu kökün kullanılması *yüz çevirmek* eyleminin genişlik veya kenar/taf anlamından türemesi açısından bir farklılık olmadığını göstermektedir. Çünkü yüzün genişliği ‘yanak’ anlamında kullanılırken her iki yanaktan bir tanesi de yüzün kenarını/tafını ifade eder. Ancak göğüs veya yanakların ‘*arḍ/genişliğini*’ göstermemenin ‘sırt çevirme’ olarak isimlendirildiğini belirtmemiz gerekir. Bu sebeple yüz çevirmek eylemi ‘*urḍ/kenar*’ anlamından türemektedir. Buradan hareketle söz konusu sözcük, vücudun bir kenarını veya iki yanaktan birini muhataba göstermek anlamlarından hareketle *yüz çevirmek* anlamında kullanılmaktadır.

‘iḥ’rād sözcükleri kalp ile alakalı olan durumlarda kullanılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur’ân-ı Kerîm’de ‘iḥ’rād/yüz çevirmek ifade eden sözcükler hakikî anlamda kullanılmamışlardır. Bu ifadeler tamamen mecaz anlamdadır. Zira yüz çevirmeyi ifade eden durumların âyetler; Allah, Kur’ân, iman, kıyamet, nimet, hüküm ve mucize gibi şeyler olması, bu kullanımların mecaz anlamı üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Bu sebeple ilgili âyetler *imtinâ etmek/sakınmak/kaçınmak/geri durmak/çekinmek*, ‘*ibâ’/reddetmek/kabul etmemek* ve *aldırmamak* anlamlarındadır. Müfessirlerin bu âyetlerdeki ‘iḥ’rād sözcüklerini tevellâ, şadde ve şadefe ile yorumlamaları ise bu sözcüklerin barındırdıkları ‘imtinâ’ anlamından kaynaklanmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı âyetlerde yer alan ‘iḥ’rād sözcüklerine *aldırmamak* anlamının yüklenmesinin üç problemi çözeceği görülmüştür. Birincisi, yüz çevirmek/‘iḥ’rād’tan sonra Müslüman olanların varlığı, ikincisi ‘iḥ’rād âyetlerinden sonra Hz. Peygamber’e öğüt verme/tebliğ’e devam etmenin emredilmesi, üçüncüsü ise ‘iḥ’rād âyetlerinin seyf âyeti ile neshedildiği düşüncesidir. Ancak bu gibi âyetlere *aldırmamak*

manası yüklenildiği zaman seyf âyeti ile 'i'râd âyetleri başlı başına muhkem âyet olarak değerlendirilecektir. Nitekim 'i'râd ve türevlerinin yüz yirmi dört âyeti neshettiği söylenir. Ancak bir âyetin bu kadar çok âyeti neshettiği taraftarı değiliz. Çünkü âyeti sırf mensuh olarak değerlendirebilmek için bazen ortaya tuhaf durumların çıktığı görülmektedir. Örneğin el-A'râf 7/199. âyetinin başı ve sonu mensuh, ortası olan *iyiliği emret* ifadesi ise muhkem kabul edilmiştir. Bu sebeple bazı müfessirler, ilgili âyetleri yorumlarken bir şekilde bu âyetlerde neshin olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Mesela ele alınan ilgili âyette neshin söz konusu olmadığını, âyetin yumuşak huylu olmayı ve tahammüllü davranmayı emrettiğini söylemişlerdir. Dolayısıyla bir âyetin yüzden fazla âyeti neshettiği söylemi, kanaatimizce doğru değildir. Buna sebep olan şeyin ise 'i'râd ve türevlerine her zaman *yüz çevirmek* anlamını yüklemekten kaynaklandığını düşünüyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'de 'i'râd âyetlerine mürâdif olduğu varsayılan dört kelime bulunmaktadır. Bu sözcükler *tevellâ*, *şade*, *şadde* ve *şafehe*'dir. Her bir sözcüğün 'i'râd ile yakın bir ilişkisinin bulunduğunu söylememiz gerekir. Bu sebeple müfessirler bu kelimeleri tefsir ederken genelde 'i'râd sözcüğünü tercih etmişlerdir. Ancak ele alınan dört kelimenin her ne kadar 'i'râd ile çok yakın bağlantıları olsa bile kanaatimizce bunlar birbirlerine mürâdif değildirler. Bu bağlamda her bir kelimenin konuluş amacı itibariyle ayrı bir anlamının bulunduğunu, ilgili cümleye diğerinden farklı bir anlam kattığını ve mananın tamamen aynı olmadığını düşünüyoruz. Bu sebeple ilk başlarda bu farkların bilindiği ancak zamanla unutulması sonucu bazı nüansların gözden kaçtığı düşüncesindeyiz. Bu ise inceleme konusu olan bu sözcüklerin birbirlerine mürâdif olduğu vehmini oluşturmaya zemin hazırlamıştır. Birazdan ele alacağımız üzere bu kelimelerin kök anlamları dahi 'i'râd ile aynı değildir. 'İ'râd sözcüğüne kök anlam ve kullanılış amacı ile en yakın olan sözcük ise *şafehe* kelimesidir. Ancak bahsi geleceği üzere bunun da kendine özel ve 'i'râd kelimesinden ayrılan çok önemli bir farkı bulunmaktadır. Nitekim *şafehe* sözcüğünde bir şeyi görmemek/affetmek için *yüz çevirmek* anlamı mevcuttur. Bu fark sayesinde her iki sözcüğün mürâdif olması bir tarafa tezat olduğu bile söylenebilir.

Yukarıda ele alınanlardan hareketle 'i'râd ile mürâdif olduğu sanılan kelimelerden bir tanesi *tevellâ* sözcüğüdür. Bu sözcük, kök anlamı itibariyle “yakınlık”

manasında kullanılır. İbn Fâris, bu kökten türeyen her bir anlamın *yakınlık* manası ile bir irtibatının bulunduğunu söyler. Bu bağlamda kök anlam itibariyle *tevellâ* sözcüğü; *velî*, *vâli*, dost edinmek, sevmek, yönelmek/iqbâl, inşirâf/dönmek/çevirmek/gitmek ve 'i'râd anlamlarında kullanılır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı *tevellâ* sözcükleri “yüz çevirmek” olarak tefsir edilirken aslında fiziki olarak yüz çevirmek, imtinâ etmek, aldırmamak ve sırt dönüp gitmek/ayrılmak anlamlarındadır. Bu bağlamda Kur'ân'da hakikî manada yüz çevirmek anlamında kullanılmayan 'i'râd sözcüğünün bu görevini *tevellâ* kelimesinin yüklediği görülmüştür. Hz. Peygamber'in, İbn Mektûm'a yüz çevirdiğini ifade eden Abese Sûresi 80/2. ve Ya'kûb peygamberin oğullarına yüz çevirdiğini ifade eden Yûsuf Sûresi 12/84. âyette bu kullanımlardadır. Çünkü 'i'râd kalbî durumları ifade eder. Aksi halde Hz. Peygamber İbn Mektûm'dan, Hz. Ya'kûb da oğullarından kalben rahatsız olmamışlardır. Bu şekildeki davranışları bedenî olup bu anlamı barındıran *tevellâ* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Allah'ın hiçbir topluluğu kendi peygamberi oradan *ayrılmadığı* müddetçe helâk etmediğinden hareketle Sâlih ve Şu'ayb peygamberler için bu sözcük, kavimlerinden *ayrılmaları* anlamında kullanılmıştır. Nitekim her iki âyetin sibakı bu kavimlerin helâk olmalarından bahseder. Ayrıca ilgili âyetlerde yer alan peygamberlerin sözleri hüznün ifade eden geçmiş zaman formuyla söylenmiştir. Dolayısıyla bu gibi âyetlere bulunduğu yerden ayrılmak/inşirâf anlamı yüklemenin daha uygun olduğu görülmüştür. Aksi halde helâka uğramış bir kavme yüz çevirmek ifadesinin anlam karmaşasına sebep olacağı fark edilmektedir. 'İ'râd sözcüğünde olduğu gibi *tevellâ* kelimesinde de genelde Hz. Peygamber'e emredilen âyetlerde sözcüğün *aldırmamak* anlamında olduğu görülmüştür. Bu yönüyle âyetlere yüklenen nesh problemi de çözülecektir. Ayrıca tebliğin her zaman devam ettiği ile sonradan Müslümanlığı tercih edenlerin varlığı, âyetin muhataplardan tamamen yüz çevirmek/vazgeçmek manasında olmadığını desteklemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara 2/83, Âl-i İmrân 3/23, Enfâl 8/23, Tevbe 9/76. ve Necm 53/29. âyetlerinde hem 'i'râd hem de *tevellâ* sözcükleri bir arada kullanılmışlardır. Bu iki sözcüğün aynı anlamda olduğunu düşünen bazı âlimler, sonradan gelen ilgili kelimeyi sentaks açısından müekkide hâl olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda hâl olan sözcük cümlede olmasa bile âyetin anlamının değişmeyeceğini

ifade ederler. Ancak bir kısım âlim hâl olan ilgili sözcüğü mübeyyine hâl olarak yorumlar. Buna göre ilgili kelime cümlede olmadan anlaşılması mümkün değildir. Bu sebeple kanaatimizce Kur'ân'da bir kelime bir yerde kullanılıyorsa bir anlamı ve farkı olmalıdır. Bununla beraber her iki sözcüğün de bir arada kullanıldığı bu âyetlerde tevellâ kelimesinin bedenî, 'i'râd sözcüğünün ise kalbî durumları ifade etmede kullanıldığı söylenmiştir. Örneğin Tevbe Sûresi 9/76. âyette rastlanılan bu kullanımda, münafıkların kalben sadaka vermek istememeleri/'i'râd, bedenî de bundan uzak durmaları/tevellâ anlamıyla kastedilmiştir.

Tevellâ kelimesi ile 'i'râd sözcüğü kök anlam itibariyle farklıdır. Tevellânın kök anlamı *yakınlık*tır. Sözcüğün kök anlamı göz önünde bulundurulduğunda insana en “yakın” tarafının sırt olduğu ya da birbirine “yakın” olan şeylerin peş peşe gelmesi anlamından hareketle sırtın, insanın hemen ardında olması sebebiyle tevellâ, sırt çevirmek/'idbâr manasındadır. Buradan hareketle sırt çevirmek eylemi yüz çevirmek anlamında kullanılmaktadır. Zira sırt çevrilince yüz de çevrilmiş olmaktadır. Ayrıca kök anlam olan “yakınlık” ekseninde sözcüğe yüz çevirmek anlamı yüklenirken başkası ile olan yakınlığını bitirmek anlamı kastedilir. Bu ise yine yüz çevirmek anlamını ifade eder.

'İ'râd, “uzunluğun zıddı” anlamından türemektedir. Bu mana bazen imtinâ' ve aldırmamak anlamlarında değerlendirilir. Tevellâ sözcüğü ise “yakınlık” anlamından türeyerek 'idbâr, inşirâf, 'ikbâl ve 'i'râd (imtinâ', aldırmamak, fiziki 'i'râd) manalarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla her iki sözcük, imtinâ' ve aldırmamak anlamlarında birleşmektedir. Bu bağlamda bu kelimelerin mürâdif olmadığı kanaatindeyiz. Zira tevellâ kelimesinde bulunan bazı anlamlar 'i'râd sözcüğünde yoktur. Nitekim tevellâ, asıl itibariyle 'idbâr/sırt dönme ve 'ikbâl/yönelme anlamlarındadır. Fakat Arap keliminde daha çok 'i'râd/yüz çevirmek ve 'idbâr/sırt dönmek anlamları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sebeple bunların yakın anlamlı sözcükler olduğunu düşünüyoruz. İki sözcük arasındaki en önemli farklardan bir tanesi de tevellâ kelimesinde yola başladığı yere dönmek anlamının bulunmasıdır. 'İ'râd ise farklı yollardan/kenardan/'urđ yola devam etmeyi ifade eder. Bu ise özellikle iman etmeme hususunda kalbî bir ısrarın varlığını göstermektedir.

'İ'rād ile mürâdif olduğu sanılan diğer bir kelime ise *şadde*dir. Bu sözcük, kök anlam itibarıyla "'i'rād, 'udül, men' ve şudûf" manalarında. Sözcüğün ifade ettiği 'i'rād anlamında sağ veya sol tarafa "meyletmek" manası öne çıkmaktadır. Bu sebeple *meyl* anlamı, kökün ifade ettiği önemli bir manadır. İlgili kelimenin *şadden* ve *şudūd* olmak üzere iki mastarı bulunmaktadır. Hem lâzimî hem de müte'addî olarak kullanılabilen *şadde* kelimesi, lâzimî iken imtinā' ile inşirāf, müte'addî iken şarf ile men' anlamlarında kullanılmaktadır. Buradan hareketle şudūd mastarı 'i'rād, şadden mastarı ise men' anlamında kullanılmaktadır. Ancak sözcüğün Kur'ân'daki kullanımlarının çoğunluğu men' anlamı üzerinedir. Çoğunlukla başkasını yoldan/şeyden saptırmak/engellemek anlamında iken kimi zaman da kişinin kendisinin bir şeyden imtinâ etmesi manasında kullanılmaktadır.

Şadde kelimesinin muzâri formu olan *yeşuddu* fiili *yüz çevirmek* anlamındadır. Mesela Münâfikûn Sûresi 63/5. âyetinde münafıkların sağ veya sol tarafa *meylederek* 'i'rād/yüz çevirdikleri anlamı mevcuttur. Ya da sözcüğün imtinā' anlamında olduğu düşünüldüğünde ilgili bölüme istiğfar etmeyi kabul etmemek/reddetmek anlamını katmaktadır.

Şadde fiilinin 'i'rād sözcüğünden ayrılan en önemli özelliği müte'addî olarak da değerlendirilebilmesidir. Buradan hareketle ilgili bölüme yüz çevirtmek/engellemek/alıkoymak anlamlarını yükler. Örneğin Muhammed Sûresi 47/1. âyette kâfirlerin, lâzimî anlam ekseninde kendilerinin Allah yolundan saptıkları/imtinā' anlamı var iken müte'addî yorumdan hareketle başkalarını bu yoldan engelledikleri/vaz geçirdikleri/men' manası bulunmaktadır.

Şadde sözcüğü ile 'i'rād kelimesinin ortak tarafı, Kādî İyâz'ın belirttiği üzere her ikisinde de cānib/kenar anlamının bulunmasıdır. Bu yönüyle 'i'rād sözcüğünde bir kişiye sağ veya sol kenarı göstermek suretiyle yüz çevirmek anlamı varken şadde kelimesinde ise sağ veya sol tarafa meyletmek anlamı mevcuttur. Nitekim bir tarafa meyledince aslında vücudun bir kenarı gösterilmektedir. Bu yönüyle şadde sözcüğü 'i'rād anlamında değerlendirilmiş olmalıdır.

Bu çerçevede şadde kelimesi ile 'i'rād sözcüğünün ortak kullanıldığı anlamların var olduğu fark edilmektedir. Ancak birbirinden tamamen bağımsız olan manalar da barındırmaktadırlar. Örneğin irin, yaygara koparmak veya el çırpma anlamlarının

'i'râd ile hiçbir alakası bulunmamaktadır. Bu sebeple her iki sözcüğün mürâdif olmadığını ancak barındırdıkları manaların ortaklığı sebebiyle yakın anlamlı sözcükler olduğunu düşünüyoruz.

'İ'râd sözcüğü ile mürâdif olduğu sanılan kelimelerden bir tanesi de şadefe'dir. Bu sözcük, kök anlam itibariyle "meyletmek" manasındadır. Ayrıca 'i'râdın katı/şiddetli durumunu ifade eder. Geçmiş zaman formu *şadefe* olan kökün, muzârîsi *yeşdifu* veya *yeşdufu* olarak kullanılır. Ancak *yeşdifu* kalıbı daha yaygındır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımları tamamen bu kalıptadır.

Şadefe sözcüğüne katı/sert 'i'râd anlamı yüklenmesinin sebebi, incinin içerisinde olduğu sedef kabuklarının sert bir yapıya sahip olmaları ya da dağ kenarının/yamaç sertliğine teşbih edilmesidir. Buradan hareketle kelime, iki dağ veya sedef kabuğu gibi aynı hizada ve karşılıklı durma anlamından uzaklaşıp sağ veya sol tarafa *meylederek*, dağın sert yamacına ya da midye, istiridye gibi deniz canlılarının kabuklarının sertliğine benzetilmesi yoluyla katı/sert bir şekilde *yüz çevirmek* anlamında kullanılmıştır.

Şadefe sözcüğünün 'i'râd kelimesinden ayrılan özelliklerinden bir tanesi, sözcüğün hem lâzîmî hem de müte'addî olarak değerlendirilebilmesidir. Bu sayede başkalarını hak yoldan saptırmak/alıkoymak/yüz çevirtmek anlamlarını kazanır. Nitekim bu anlam, şadde sözcüğünde de bulunmaktadır. Dolayısıyla şadefe kelimesi, 'i'râd sözcüğünden ziyade şadde kelimesi ile daha yakın anlamlıdır. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de 'i'râd sözcüğü yerine bu iki kelimenin tercih edilmesi, bunların müte'addî olarak değerlendirilebilmesidir. Örneğin başka birini yoldan alıkoymak ya da bir diğer ifadeyle yüz çevirtmek ifadesi, 'i'râdın başlı başına yüklenebileceği bir anlam değildir. Dolayısıyla etken fiil olarak kullanılan 'i'râd kelimesinin ettirgen hale getirilmesinde şadde ve şadefe kelimeleri kullanılmıştır. Zira 'i'râd kelimesinde bulunan 'an harf-i cerri bu sözcüğe yüz çevirtmek anlamı katmamakta, geçişsiz bir fiil olduğu için harf-i cer yardımıyla müte'addî olmamaktadır. Çünkü harf-i cer ile kullanılan 'i'râd kelimesinde anlam hem fiil hem de harf-i cer ile ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple şadde kelimesinde sağ veya sol tarafa meylederek başkasından yüz çevirmek veya başkasını bir şeye ulaşmaktan engellemek/men' anlamı vardır. Bu yönüyle şadde kelimesi daha çok men' anlamına yoğunlaşmaktadır. Bu mana şadefe sözcüğünde ise kök anlam ekseninde yüz çevirmeye/çevirtmeye/engellemeye katı/sertlik anlamını eklemektedir.

Bu sayede şadde sözcüğünden farklı olarak ilgili bölüme engellenenin bir nefret içerisinde olduğu mefhumunu katmaktadır.

Ayrıca 'i'râd sözcüğünün kök anlamı “genişlik” iken şadeife “meyletmek” anlamında kullanılmaktadır. Kök anlamları tamamen farklı olan bu sözcükler şadde kelimesinde olduğu gibi cānib/kenar anlamı üzerinde birleşir. Nitekim 'i'râd kelimesi, muhataba vücudun genişliğini göstermemek veya bir kenarı göstermek anlamında iken şadeife sözcüğü ise sağ veya sol kenara/tarafa sert bir şekilde meyletmek manasındadır. Bu yönüyle her iki sözcüğün mürâdif olduğu düşünülmüş olmalıdır. Zira her iki duruma göre de başkasına yüz çevirmek anlamı kastedilmiştir. Ancak sözcüklerin kök anlamları göz önünde bulundurulduğunda şadeife kelimesinin 'i'râd sözcüğünden ziyade şadde ile daha yakın anlamı olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim her iki kelimenin aynı anlamda kullanıldığı pek çok yer bulunmaktadır. Bu sebeple şadeife kelimesinin 'i'râd sözcüğü ile mürâdif olmadığını, kullanılış açısı bakımından birbirine yakın anlamlı kelimeler olduğunu düşünüyoruz. Öyle ki mürâdiflik söz konusu olsaydı bu şadde kelimesi ile olurdu. Fakat bahsi geçtiği üzere şadde kelimesiyle bile tam eş anlamlı değildir. Nitekim yüz çevirmeye katı/sert anlamı katmaktadır.

'i'râd sözcüğü ile mürâdif olduğu sanılan kelimelerden bir tanesi de şafehe sözcüğüdür. Bu kelime, kök anlam itibarıyla “genişlik ve kenar” anlamlarındadır. Mâzi formu *şafehe* iken muzârisi *yeşfehu* şeklindedir.

Şafehe kelimesi, kök anlamı olan genişlik veya cānib/kenar çerçevesinde 'i'râd sözcüğünde olduğu gibi bir kişiye vücut genişliğini göstermemek veya bir kenarını göstermek suretiyle *yüz çevirmek* anlamını ifade eder. Ancak burada 'i'râd sözcüğünden ayrılan *affetmek* ziyadesi, kelimeye tamamen farklı bir mana katmaktadır. Bu bağlamda Allah'ın sıfatı olarak değerlendirilen şafüh isminde bu farka net bir şekilde rastlanmaktadır. Aksi halde Allah'ın çokça yüz çeviren bir zat olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu çerçevede kök anlamı dâhil neredeyse her yerde 'i'râd ile aynı manada değerlendirilen şafehe sözcüğünün 'i'râd kelimesinden ayrılan çok önemli bir özelliği bulunmaktadır. Her ikisi de aslında *yüz çevirmek* olarak kullanılır. Ancak şafehe sözcüğünde bu ifade, başkasının kusurunu görmezden gelmek/'iğdâ' üzerine kuruludur. Bu ise hatayı gören bir kişinin bu hatayı görmezden gelip affetmesini, ayıplamayıp kınamamasını ifade eder. Dolayısıyla her ne kadar kök anlam ve kullanılış yerleri

bakımından aynı olsalar bile bu ince fark, her iki sözcüğün mürâdif olması bir tarafa, zıt anlamlı kelimeler olduğunu bile gösterebilir. Zira her ne kadar iki sözcük de yüz çevirmeyi ifade etse bile 'irâd sözcüğünde anlam menfi iken şafehe kelimesinde ise müspettir.

Sözcüğün Kur'ân'daki örnekleri incelendiği zaman tamamen hoşgörülü olmak/müsamaha göstermek anlamında olduğu görülmüştür. Özellikle bazı *şafh* sözcüklerinin (el-Bakara 2/109; el-Mâide 5/13; Nûr 24/22; et-Tegâbün 64/14.) *affetmek* fiilinden sonra kullanılmaları, kelimenin azar veya ayıplama olmadan affetmek/müsamaha/hošgörü anlamında kullanıldığını destekler niteliktedir. Aksi halde ilgili âyetlere “affeder ve yüz çevirirseniz” gibi bir anlam yüklemek, âyetin anlaşılabilirliğine engel teşkil etmektedir.

Netice itibariyle 'i'râd kelimesinin kök anlamı “genişlik”, tevellâ sözcüğünün “yakınlık”, şadde'nin “menetmek”, şadefe'nin “meyletmek”, şafehe'nin ise “genişlik”tir. Kök anlam itibariyle her bir sözcük diğerinden farklıdır. Sadece şafehe kelimesi 'i'râd ile aynıdır. Ancak bu da bahsi geçtiği üzere bir nüans ile 'i'râd kelimesinden ayrılmaktadır.

Dolayısıyla 'i'râd kelimesi bir kişiye bir kenarı göstermek anlamında yüz çevirmeyi ifade eder. Bu ise kalbî durumlar ile alakalıdır. Yani imanın kalbe olan etkisini inceler. Tevellâ ise sırt dönmeyi anlatır. Bu durumda yüz de çevrilir. Bazen 'i'râd sözcüğünün hakiki anlamını yüklenir. Ayrıca bedenî olan durumlarda kullanılır. Şadde sözcüğünde sağ veya sol tarafa meylederek yüz çevrilmiş olur. Şadefe ise sağ veya sol tarafa katı/sert bir şekilde meylederek yüz çevirmek anlamındadır. Bu iki sözcük 'i'râd kelimesini ettirgen hâle getirirler. Yani başkasını saptırmak/yüz çevirtmek anlamında değerlendirilirler. Şafehe sözcüğünde ise bir kişinin hatasını görmemek için yüz çevirmek anlamı mevcuttur.

Bu çerçevede bu kelimeler her ne kadar “yüz çevirmek” anlamlarında olsalar bile aslında aralarında ince farklar bulunmaktadır. Ayrıca her biri yüz çevirmek eyleminin farklı yapılaş biçimlerini konu edinirler. Bu sebeple bu kelimelerin her birinin Kur'ân'da kullanılmasının ayrı bir önemi vardır. Aksi halde biri diğerinin tam karşılığı

değildir. Dolayısıyla bu sözcüklerin mürâdif değil, yakın anlamlı kelimeler olduğunu söylemek en doğru ifade olacaktır.

Kur'ân kelimeleri yapıları itibariyle farklı anlamlar ifade eden sözcüklerdir. Bu sözcüklerin bazıları bir diğer sözcükle anlam ilişkisine ya da örüntüsüne sahiptir. Bu durum çoğu kez bir kelimenin yakın anlamlı bir başka kelimeyle eş anlamlı zannedilmesine yol açmaktadır. İki kelimenin eş anlamlı olduğu yargısına ulaşmak, bir diğer kelimenin gereksizliğini intaç eder. Oysa Kur'ân'da gereksiz bir lafzın bulunduğunu söylemek, edebî yönüyle ağır basan bir metnin söz dizimindeki gücünü reddetmektir.

Yakın anlamlı iki kelimenin eş anlamlı olduğunu düşünmek, anlam ve uygulama bakımından da iki âyeti mesela yüz çevirmek ile savaşı aynı yargıyla değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Zira zıt bir anlam örgüsü kabul edilmesi müfessirin nesh seçeneğini zorlamasına yol açacaktır. Oysa “eş anlamlı zannedilen yakın anlamlı kelimeler” arasındaki fark, keskin çizgilerle çizilebilirse tefsir açısından herhangi bir sorun kalmayacaktır. Bundan dolayı eş anlamlı zannedilen kelimelerin aralarındaki farkların mutlaka net olarak belirlenmesi gerekmektedir.

Kelimeler arasındaki farklılığın ortaya konulabilmesi için çeşitli metotlar önerilebilir. Bu amaçla evvela ilk dönem tefsirlerde bir Kur'ân kelimesinin, tefsir edildiği yakın anlamlı Kur'ân kelimeleri derlenmelidir. Bunların tercih edildiği diğer tefsirler incelenmelidir. Daha sonra kelime ağacı oluşturulmalıdır. Ağacın gövdesinde ana kelime, dallarında ise yakın anlamlı olduğu halde eş anlamlı olarak değerlendirilen kelimeler yer almalıdır. Her bir daldaki kelimenin cahiliye dönemi, nüzûl dönemi ve hadislerdeki kullanımları tespit edilmelidir. Daha sonra kelime ağacının gövdesini oluşturan ana kelime ile dallardaki kelimelerinin Kur'ân bağlamında farklılıkları ortaya konmalıdır. Böylece her Kur'ân kelimesinin tam anlamı tespit edilmiş olacaktır.

Kur'ân kelimelerinin tam anlamlandırılması ve Türkçeye eş değer şekilde aktarılması, meâl okuyucusunun anlam kargaşası yaşamamasını önleyecektir. Zira kelimenin anlamı tam olarak tespit edilmediğinde ya da benzer kelimelerle arasındaki ince farklar Kur'ân tercümesine yansıtılmayınca okuyucunun yorum ve analizinde de hataların ortaya çıkarılması kaçınılmaz olacaktır.

Bu alışmada, Kur'ân-ı Kerîm'de ele alınan ve 'i'râğ anlamı yüklenen dört sözcüğün her birinin diğ erinden farklı anlam taşıdığı görülmüştür. Buna göre her ne kadar yakın anlamlı olsalar da her bir kelimenin kullanıldığı cümleye/âyet e yeni ve farklı bir anlam kattığı fark edilmiştir. Bu ise Kur'ân kelimelerinin kök anlamlarındaki ayırıcı manayı tespit edebilmenin, âyetin mesajının anlaşılmasının en önemli yöntemi olduğunu göstermektedir.



KAYNAKÇA

- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî. *Me'âni'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1411/1990.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb 'Arnaûṭ vd. 50 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1417/1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.
- Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe el-Hamevî. *el-Mişbâhu'l-munîr fî ġarîbi's-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î*. thk. 'Abdulazîm eş-Şenâvî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 2. Basım, 1397/1977.
- Ahmed Muhtar Ömer. *Mu'cemu'l-luġeti'l-'Arabîyyeti'l-mu'aşıra*. 4 Cilt. Kahire: 'Alema'l-Kutub, 1429/2008.
- Akdemir, Hikmet. "Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/20 (Aralık 2008), 8.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Âmidî, Hasan b. Bîşr. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâ'i's-şu'arâ' ve künâhüm ve elkâbihim ve ensâbihim ve ba'zî şî'rihim*. thk. Fritz Krenkow. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1411/1991.
- Apaydın, H. Yunus. "Velâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/15. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Atasoy, Muhammet. *Kur'an'a Göre İlâhi Mesajdan Yüz Çevirmenin Sebep ve Sonuçları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aydın, İsmail. *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Aydınlı, Abdullah. "İbn Ümmü Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/434. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aydınlı, Abdullah. "İkrime b. Ebû Cehil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed. *'Avnu'l-ma'būd şerhu suneni ebî Dāvūd*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 14 Cilt. Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1388/1968.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Sîd. *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*. thk. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdülmecîd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrîyye, 1983.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meâli*. ed. Mehmet Okuyan. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Ferrâ'. *Me'âlimu't-tenzîl*. Beyrut: Dâru İbni Hâzm, 1423/2002.
- Bekiroğlu, Harun. *Kur'ân Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Bekiroğlu, Harun. "Kur'ân'da Bir Anlatım Sanatı Olarak Muhakkaku'l-Vukû' Ke'l-Vukû' Prensibi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Haziran 2019), 115-131.
- Bekiroğlu, Harun. "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Suresinin 23. Âyetini Tefsiri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Haziran 2015), 51-81.
- Bekiroğlu, Harun - Taşdoğan, Ahmet. "İsrâiloğulları'nın Taşıdığı Yük Meselesi: Tâhâ Sûresi 20/87. Âyetiyle İlgili Bir İnceleme". *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 721-754.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenu'l-Kubrâ*. nşr. Muhammed 'Abdulkâdir 'Aṭâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'ebu'l-İmân*. thk. Abdul'alî Abdulhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423/2003.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Kâdî. *'Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Abdurrahman el-Mer'asî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *el-Müsned*. nşr. 'Âdil b. Sa'd vd. 20 Cilt. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1430/2009.

- Bikâî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Naẓmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyeti ve's-suver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Bilgin, Abdülcelil. “Kur'an'da Geçen Bazı Kalıplaşmış İfadelerin Meallerdeki Karşılıkları İle İlgili Eleştirel Bir İnceleme”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 170.
- Boynukalın, Ertuğrul. “Yemin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/418. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şahîh*. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1423/2002.
- Bûnesî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ebi'l-Hasan el-Fihri. *Kenzu'l-kitâb ve muntehel'-Âdâb*. 2 Cilt. Abu Dabi: el-Mecma'u's-Şaḫafî, 1425/2004.
- Celâleddîn el-Mahallî - Celâleddîn es-Süyûtî. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2016.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *'Aḥkâmu'l-Ḳur'ân*. thk. Muḥammed Şâdîk Ḳamḥâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î Turâşî'l-'Arabî, 1412/1992.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-luḡa ve şîḫāhu'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdulḡafûr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1985.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerḥu'l-Mevâkıf*. thk. Maḥmûd Ömer ed-Dimyâḳîṭî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1997.
- Çağrııcı, Mustafa. “Müşamaha”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/71. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çakan, İsmail Lütî. “Avf b. Mâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/115. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çeker, Orhan. *Kur'ân-ı Kerîm'in Envârı'ndan Tefsir Özetli Meâl*. Ankara: Takdim Yayınları, 2021.
- Demir, Zakir. “Furkân Sûresinin 30. Âyetine Dair Müfessirlerin Yaklaşımları ve Hz. Peygamber'in Allah'a Münâcâtının Makâsıdî Tefsir Açısından Yorumu”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 592-618. <https://doi.org/10.18505/cuid.1326410>
- Dindi, Korkut. “Kur'an-Siyer Münasebeti Bağlamında Müşriklere Nispet Edilen Islık Çalma ve El Çırpma Ritüeli”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 30/2 (2019), 252.

- Ebû Alî el-Fârisî. *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*. thk. Bedrettin Kahveci vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1413/1993.
- Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî. *Kitābu'l-'Eddād*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl 'İbrāhīm. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1987/1407.
- Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *'Aḥkāmu'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Aṭā. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2002.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Yâsir Ḥasen vd. Beyrut: Mektebetu'r-Risāle, 1438/2017.
- Ebû Gâlib İbn Meymûn, Muhammed b. el-Mubârek. *Muntehe't-taleb min eş'âri'l-'Arab*. thk. Muhammed Nebîl Ṭarîfî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1999.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. thk. 'Alî Muhammed Mu'avvaḍ - 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1413/1993.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *Tuḥfetu'l-erîb bi-mâ fi'l-Ḳur'ân mine'l-ğarîb*. thk. Semîr el-Meczûb. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslāmî, ts.
- Ebû Hilâl el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed 'Uşmân. Kahire: Mektebetu's-Şaḳafeti'd-Dîniyye, 1428–2007.
- Ebû Hilâl el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî. *el-Furûḳu'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrāhīm Selîm. Kahire: Dâru'l-'İlm ve's-Seḳāfe, ts.
- Ebû Sâid es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerḩu ebyâti Sîbeveyhi*. thk. Muḥammed 'Alî Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1394/1974.
- Ebû Temmâm, Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî. *Dîvānu'l-Ḥamāse*. thk. Ahmed Hasan Besec. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1418/1998.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *Mu'cemu me'sta'cem min esmâ'i'l-bilād ve'l-mevâḳi'*. nşr. Muştafâ es-Saḳḳâ. 4 Cilt. Beyrut: 'Alemlu'l-Kutub, ts.
- Ebu'l-'Alâ el-Kirmânî. *Mefâtihu'l-'Egânî fi'l-ḳiraāti ve'l-me'ânî*. thk. 'Abdulkerîm Muştafâ. Beyrut: Dâru İbni Ḥazm, 1422/2001.
- Ebu'l-Ferec el-İsfahânî. *Kitābu'l-'Egânî*. thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc. 23 Cilt. Beyrut: Dâru's-Seḳāfe, 1380/1961.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî. *Medâriku't-tenzîl ve ḥaḳâ'ıku't-te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Bedevî - Muḥyiddîn Dîb Mutû. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998.

- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Kitābu'l-Eğānî*. thk. İhsan Abbas vd. 25 Cilt. Beyrut: Dāru Sādır, 3. Basım, 1429/2008.
- Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî. *Tefsîru'l-Şur'ân*. thk. Ebû Temîm Yâsîn. 6 Cilt. Riyad: Dāru'l-Vaţan, 1418/1997.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşādu'l-'aqlî'l-selîm ilā mezāya'l-Kitābi'l-Kerîm*. thk. 'Abdulkādir Ahmed 'Aţā. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyāđî'l-Hādîşe, ts.
- Elbânî, Nâsirüddin. *Şahîhu't-Tergîb ve't-terhîb*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1421/2000.
- Elmalî, Hüseyin. "el-Mufaddaliyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/365. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Emir Basın Yayın-Dağıtım, 1996.
- Ergin, Ali Şakir. "Mütelemmis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/190. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ezherî, Muḥammed b. Aḥmed. *Tehzîbu'l-luġa*. thk. Abdusselām Hārûn. 15 Cilt. Kahire: Dāru'l-Mışriyye, ts.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Selâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/134. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ferrâ', Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Şur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub, 2. Basım, 1403/1983.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. *el-Şāmûsu'l-muḥîṭ*. thk. Muḥammed Na'îm el-İrḳasûsî vd. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 8. Basım, ts.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. *Beşâiru zevi't-temyîz fî leṭâifi'l-kitābi'- 'azîz*. thk. 'Abdul'alîm eṭ-Ṭahavî. 6 Cilt. Kahire, ts.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-. *el-Mustedrek 'ala's-Şahîheyn*. thk. Muştafâ 'Abdulkādir 'Aţā. 5 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2002.
- Halîl b. Ahmed. *Kitābu'l-'Ayn*. thk. Abdülhamit Hendāvî. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. "Hudeybiye Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/298. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Hamlâvî, Ahmed. *Şeza 'l- 'arf fî fenni 'ş-şarf*. thk. 'İrfân Maṭracî. Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Şekâfiyye, 2. Basım, ts.
- Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm. *Ġarîbu'l-Ĥadîs*. thk. Süleymân b. 'İbrâhîm. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1980.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu'l-kaşâ'idi (Mu'allakâti) 'l- 'aşr*. thk. Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdulḥamîd. Mısır: Mektebetu Muḥammed 'Alî Şabîḥ, ts.
- Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu'l-Mufaḍḍaliyyât*. thk. Faḥruddîn Ḳabāveh. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1407/1987.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî. *Ġarîbu'l-ḥadîs*. thk. Abdukerîm 'İbrâhîm 'el- 'Azbāwî. 3 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb. *Kitābu'l-İklîl min aḥbâri 'l-Yemen ve ensâbi Ḥimyer*. nşr. Muḥibbuddîn el-Ḥatîb. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1407/1987.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Kitābü'l-Ġarîbeyn fî'l-Ḳur'ân ve'l-ḥadîs*. thk. 'Ahmed Ferîd el-Mezîdî vd. 6 Cilt. Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafa el-Bâz, 1419/1999.
- <https://www.dohadictionary.org/dictionary.> “صدف”. Erişim 20 Haziran 2022.
- <https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D8%B5%D8%AF%D9%81>
- <https://www.dohadictionary.org/dictionary.> “عرض”. Erişim 31 Mart 2023.
- <https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D8%B9%D8%B1%D8%B6>
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan (Kur'ânî Dünya Görüşünün Semantiği)*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 7. Basım, 2019.
- İbn Âdil ed-Dimaşkî. *el-Lubāb fî 'ulūmi'l-Kitāb*. thk. 'Alî Mu'avvaḍ - 'Âdil Abdulmevcūd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tūnusiyye, 1984.
- İbn Atiyye el-Endelüsî. *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitābi'l- 'azîz*. thk. 'Abdusselām Muḥammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 1422/2001.

- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vucûhi şevâzzî'l-kırâ'ât ve'l-îdâh 'anhâ*. nşr. Alî en-Necdî - Abdülfettâh İsmâil. 2 Cilt. Kahire: Vezâretu'l-'Evkâf, 1414/1994.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 3. Basım, 1436/2015.
- İbn Düreyd, Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretu'l-luga*. thk. Remzi Munîr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. 'Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu Nizâr Muştafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Ebû Zemenîn. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz*. thk. Ebû 'Abdillâh Hüseyin - Muhammed el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, ts.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdusselâm Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askâlânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. nşr. Şu'ayb Arnaût vd. 24 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şahîhu İbn Hibbân bi-tertibî İbn Balabân*. thk. Şu'ayb el-'Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Hişâm el-Ensârî. *Şerhu Kaṭri'n-nedâ ve bellu's-şadâ*. thk. 'İrfân Maṭracî. Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-Sekâfiyye, 4. Basım, 1429/2008.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Cemâluddîn 'Abdullah b. Yûsuf. *Muḡnî'l-Lebîb 'an kutubi'l-'e'arîb*. thk. 'İmîl Bedî', Hasen Cemed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1426/2005.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî. *Bedâ'i'u't-tefsîr*. thk. Yûsrî es-Seyyid Muhammed - Salih Ahmet eş-Şâmî. 3 Cilt. Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî. *İğâsetu'l-lehfân min meşâyidi's-şeyṭân*. thk. Muhammed 'Uzeyr Şems. 2 Cilt. Mekke: Dâru 'Alemlî'l-Fevâ'id, ts.

- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Hanbelî. *Miftāhu dâri's-sa'ade ve menşûru velâyeti'l-ilm (elviyeti'l-ilm) ve'l-irade*. thk. 'Abdurrahman b. Hasen Kâ'id. 3 Cilt. Mekke: Dâru 'Aleml-Fevâ'id, 1432.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Muştafâ Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Muessesetu Kurtuba, 1421/2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve ş-suarâ*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Ġarîbu'l-Hadîs*. thk. Abdullah el-Cebûrî. 3 Cilt. Bağdad: Maţba'atu'l-Ânî, 1397/1977.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Tefsîru ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Saķar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Fu'ad Abdulbâķî. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- İbn Mûcâhid, Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbu's-Seb'a fî'l-kırâ'ât*. thk. Şevķî Dayf. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 1972.
- İbn Sîde, Alî b. İsmâîl. *el-Muġkem ve'l-muġtu'l-'a'zam*. thk. Abdülhamit Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Nevâsiġu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Eşref 'Alî el-Melîbârî. Medine: el-Meclisu'l-'ulyâ 'ihyâ'i't-Turâġi'l-'Arabî, 1984/1404.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. b.y.: el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn. *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-aşr*. thk. Alî eđ-Đabbâġ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Şerġu'l-Mufađđaliyyât*. Beyrut: Maţba'atu'l-'Âbâ', 1920.

- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihāye fî ġarîbi'l-ḥadîṣ ve'l-eşer*. thk. 'Alî b. Ḥasen el-Ḥalebî. Cidde: Dāru İbnu'l-Cevzî, 1421.
- İbnü'l-Kūtıyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî. *Kitābu'l-'Ef'āl*. thk. 'Alî Fūdeh. Kahire: Mektebetu'l-Ḥancî, 1371/1952.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaṭṭa'*. nşr. Muḥammed Fu'ād 'Abdulbākî. 2 Cilt. Beyrut: Dāru İhyā'i Turāşî'l-'Arabî, 1985/1406.
- İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem. *Zaḥîretu'l-'uḡbā fî şerḥi'l-Muctebā*. 42 Cilt. Kahire: Dāru'l-Mi'râc, 1416/1996.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsa el-Yahsûbî. *İkmālu'l-Mu'lim bi fevā'idü Müslim*. 9 Cilt. Kahire: Dārü'l-Vefā', 1419/1998.
- Kahraman, Muhammed Şerif. *Ulûmu'l-Kur'an Literatüründe Mekkî-Medenî ile İlgili İhtilaflar ve Tefsire Yansıması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şemâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/497. İstanbul: TDV Yayınları, ts.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Etkisi (Hicri İlk Üç Asır)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'ı Anlamada Semantik Yöntem". *Hikmet Yurdu* 6/11 (Haziran 2023), 107-108.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Ġarîbu'l-ḥadîṣ*. nşr. 'Abdu'l-muîd Ḥân vd. 4 Cilt. Haydarâbâd: Maṭba'atu Dâireti'l-Me'arifi'l-'Oşmāniyye, 1384/1964.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyûb. *el-Külliyât*. nşr. 'Adnân Dervîş, Muḥammed Mışrî. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 1419/1998.
- Kiyâ el-Herrâsî, Ebü'l-Hasen Şemsülişlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed. *'Aḥkâmu'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Cevāhiru'l-elfāz*. nşr. Muḥammed 'Emîn el-Ḥancî. Mısır: Mektebetu'l-Ḥancî, 1350/1932.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Cāmi' li-aḥkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullâh et-Türkî. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 1427/2006.

- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Leṭāifu'l-İşārât*. thk. Abdullaṭîf Ḥasen Abdurrahmân. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1428/2007.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu'l-Hancî, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *en-Nuket ve'l-uyûn*. thk. 'Abdulmağsûd b. 'Abduraḥîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. Şâhir el-Büşîhî vd. 13 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmi'atu's-Şâriḳa, 1429/2008.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *el-İdâḥ li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûḥih*. thk. Ahmed Ḥasen Ferḥât. Cidde: Dâru'l-Menâre, 1407/1987.
- Mekkî b. Ebû Tâlib. *Muşkilu 'i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Ḥâtim Şâlih. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1405/1984.
- Merzûkî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen. *Şerḥu Dîvâni'l-Ḥamâse*. thk. Ğarîd eş-Şeyḥ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Mufaddal ed-Dabbî, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muḥammed Şâkir - Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 6. Basım, ts.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Maṭba'atu Dâri'l-Kutubi'l-Mısrîyye, 1364.
- Muḥammed Ḥasen Cebel. *Mu'cemu'l-İstiḳâḳ el-Muaşşıl li 'elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2010.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Muştafâ el-Ġalâyînî. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1432/2003.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman. *Tuḥfetu'l-aḥvezî bi şerḥi Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Abdurrahman Muḥammed 'Uşmân. 12 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi'u's-şahîḥ*. Riyad: Beytu'l-'Efkâri'd-Devliyye, 1419/1998.

- Nâblusî, Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî. *el-Fetḥu'r-Rabbânî ve'l-feyḍu'r-raḥmânî*. thk. Muḥammed Abdulkâdir 'Aṭâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Necmeddin en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teyssîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*. thk. Mâhir 'Edîb Ḥabbûş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 1440/2019.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed. *Şerḥu'l-ḳasâidi't-tis'i'l-meşhûrâti'l-mevsûmeti bi'l-Mu'allakât*. thk. Ahmed Ḥattâb. 2 Cilt. Bağdad: Dâru'l-Hürriyeti, 1393/1973.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Muḥammed 'Alî Şâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atu 'Ümmi'l-Ḳura, 1408/1988.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *'İ'râbu'l-Ḳur'ân*. nşr. Ḥâlid el-'Alî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1429/2008.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. nşr. Râid Şabrî ibn Ebî 'Alfeh. Riyad: Dâru'l-Haḳare, 2. Basım, 1436/2015.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî şerḥi Şahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. b.y.: Muessesetu Ḳurtuba, 1418/1994.
- Nîsâbûrî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen. *Bâhiru'l-burhân fî me'âni muşkilâti'l-Ḳur'ân*. thk. Su'âd bint Şâlih. 3 Cilt. Mekke: Câmi'atu 'Ümmi'l-Ḳura, 1418/1997.
- Nîsâbûrî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen. *'İcâzu'l-beyân 'an me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Ḥanîf b. Ḥasen el-Ḳâsımî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1995.
- Özen, Şükrü. "Velâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/11. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Râcihî, Abduh. *et-Taṭbîḳu's-şarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nehḳe, 1435–2014.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Muḥammed el-Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîḥu'l-ġayb*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sââtî, Ahmet b. Abdirrahman. *Fetḥu'r-rabbânî li tertîbi Musnedi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel eş-Şeybânî*. 24 Cilt. b.y.: Dâru İḥyâ'i Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Sadreddin el-Basrî, Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Ebi'l-Ferec. *el-Ḥamâsetu'l-Başriyye*. thk. Muḥtârü'd-dîn 'Ahmed. 2 Cilt. b.y.: 'Alemlü'l-Kutub, 3. Basım, 1403/1983.

- Şafiyyurrahmān el-Mubārekpūrī. *Minnetu'l-mun'im fī şerhi Şahîhi Müslim*. 4 Cilt. Riyad: Dāru's-Selām, 1420/1999.
- Sâhib b. Abbād, Ebü'l-Kāsım İsmâîl b. Abbād. *el-Muḥīṭ fī'l-luġa*. thk. Muḥammed Âle Yāsîn. 9 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1414/1994.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhḥammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dāru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*. thk. Alî Mu'avvaḍ - Âdil Abdulmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1413/1993.
- Semîn el-Halebî. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *ed-Durru'l-maşûn fī 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed el-Ḥarrâṭ. 11 Cilt. Dımaşk: Dāru'l-Kalem, ts.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf. *'Umdetu'l-ḥuffâz fī tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnussûd. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417/1996.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân. *el-Cevâhiru'l-hisân fī tefsîri'l-Kur'ân*. thk. 'Alî Mu'avvaḍ - Âdil Abdulmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dāru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, 1402/1982.
- Sicistânî, Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) el-Uzeyzî. *Ġarîbu'l-Kur'ân*. Mısır: Mektebetu Muhammed 'Alî Şabîḥ, 1382/1963.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *ed-Durru'l-menşûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî vd. 17 Cilt. Kahire: Merkezi Hecr, 1424/2003.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Behcetü'l-Marḍiyye*. thk. Seyyid Şadık eş-Şirâzî. 2 Cilt. Lübnan: Dāru'l-'Ulûm, 1433/2012.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İklîl fī's-tinbâti't-tenzîl*. thk. Ebu'l-Faḍl 'Abdullâh Muḥammed. b.y.: Dāru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fī 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şu'ayb el-'Arnaûṭ. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1436/2015.
- Şemseddin el-Kirmânî. *el-Kevākibu'd-derârî fī şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dāru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 2. Basım, 1401/1981.

- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed. *el-Mizân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. 21 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-'A'lemî, 1417/1997.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsaf*. thk. Ebû Muaz Tarîḳ - Ebu'l-Faḍl 'Abdulmuḥsin. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Ḥamdî 'Abdulmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullâh et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Mahmut Şakir - Ahmet Şakir. 16 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Murteḍa, 1427/2006.
- Tâcülkurrâ el-Kirmânî. *Ġarâ'ibu't-tefsîr*. thk. Şemrân Yûnus el-'Acelî. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu 'Ulûmi'l-Ḳur'ân, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'la b. Alî. *Keşşâfu iştilâḫâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. thk. 'Alî Raḥrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. nşr. Ebû 'Ubeyde Ḥaṣḥûr b. Ḥasen. Riyad: Mektebetu'l-Ma'ârif, ts.
- Turan, Abdûlbakî. "Arza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/446. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Ḥabîb Ḳaşîr el-'Amilî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İḫyâi't-Turâṣi'l-'Arabî, 1399.
- Tülücü, Süleyman. "A'şâ Meymûn b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/544, 545. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tülücü, Süleyman. "Tebbeta Şerran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/269. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî. *el-Basîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Muḥammed b. Ḥamd vd. 25 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muḥammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî. *el-Vasîṭ fî tefsîri'l-Ḳur'âni'l-mecîd*. thk. 'Âdil Abdulmevcûd vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1415/1994.

- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali. *Esbābu'n-nuzûl*. thk. Kemāl Zağlûl. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitābu'l-Megāzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Londra: Oxford Universty Press, 1966.
- Vehbe ez-Zühaylî. *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-'aķide ve's-şerî'a ve'l-menhec*. 16 Cilt. Dimaşk: Dāru'l-Fikr, 10. Basım, 1430.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm. *Me'āni'l-Kur'ân ve 'i'rābuh*. thk. 'Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Ālemu'l-Kutub, 1408/1998.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kāsim Abdurrahmân b. İshâk. *İştikāķu esmā'illâh*. thk. 'Abdu Rabbil'-Huseyn el-Mubārek. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 2. Basım, ts.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Fāiķ fî Ġarîbi'l-ħadîş*. thk. 'Alî Muħammed Becāvî - Muħammed ebu'l-Fağl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Maţba'atu 'İsā el-Bābî el-Halebî, 2. Basım, ts.
- Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşāf 'an ħaķâiķi ġavāmiđi't-tenzîl*. thk. 'Alî Mu'avvađ - 'Ādil Abdulmevcūd. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeyķān, 1418/1998.
- Zemahşerî, Cârullah. *Esāsu'l-belāġa*. thk. Muħammed Bāsil 'Uyūnu's-sūd. 2 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî. *el-Burhān fî 'ulūmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fađl ed-Dimyātî. Mısır: Dāru'l-Ĥadîş, 1427/2006.
- Ziriklî, Ĥayruddîn. *el-'A'lām*. 8 Cilt. Beyrut: Dāru'l-İlmi'l-Melāyîn, 15. Basım, 2002.
- 'Ālâ' Cihâd Fevzî Sâlih. *el-'İrāđ ve nezāiruhū fî'l-Kur'ân*. Gazze: Gazze İslâm Üniversitesi, Usûlüddîn Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- 'Ādil el-Ferîcât. *eş-Şu'arāu'l-Cahiliyyūne'l-evāil*. Beyrut: Dāru'l-Maşriķ, 2. Basım, 2008.
- "Allah'a (cc) Davet, Her zaman Her Yerde". haz. Abdurrahman Ateş. *Youtube*. Yayın Tarihi 11 Şubat 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=YIDtIs4pejU>
- Dīvānā 'Urvete b. *el-Vered ve's- Semev'el*. Beyrut: Dāru Beyrut, 1982/1402.
- Dīvānu Bişr b. Ebû Hāzim. nşr. 'İzzet Ĥasen. Dimaşk: Vezāretu's-Şeķafe ve'l-İrşādi'l-Kavmî, 1379/1960.
- Dīvānu Bişr b. Ebû Hāzim. nşr. Mecid Tārad. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabî, 1415/1994.

- Dīvānu el-ʿEfveh el-ʿEvdī*. nşr. Muḥammed et-Tuncī. Beyrut: Dāru Sādır, 1998.
- Dīvanu Ḥārīş b. Ḥillīze*. nşr. Hāşim et-Taʿān. Bağdad: Maṭbaʿatu'l-İrşād, 1969.
- Dīvanu Ḥārīş b. Ḥillīze*. nşr. İmīl Bedī' Ya'qūb. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-ʿArabī, ts.
- Dīvānu Ḥassān b. Sābit*. nşr. ʿAbd Mihnā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2. Basım, 1994.
- Dīvānu Hâtīm et-Tâî*. nşr. Ahmed Reşād. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1986.
- Dīvānu Hâtīm et-Tâî*. Beyrut: Dāru Sādır, 1401/1981.
- Dīvānu İmru'u'l-Kays*. nşr. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm. Kahire: Dāru'l-Meʿārif, 5. Basım, 2009.
- Dīvānu İmru'u'l-Kays*. Beyrut: Dāru'l-Maʿrife, 2. Basım, 1425/2004.
- Dīvānu İmru'u'l-Kays*. nşr. Ḥasen es-Sendūbī, ʿUsāme Şelāhuddīn. Beyrut: Dāru ʿİhyāi'l-ʿUlūm, 1410/1990.
- Dīvānu Lebīd b. Rebīa*. nşr. İhsan Abbas. Kuveyt: Maṭbaʿatu Ḥukūmetu'l-Kuveyt, 1962.
- Dīvānu Lebīd b. Rebīa*. nşr. Ḥamdu Ṭammās. Beyrut: Dāru'l-Maʿrife, 1425/2004.
- Dīvānu Lebīd b. Rebīa*. Beyrut: Dāru Sādır, ts.
- Dīvānu Muşakḳab el-ʿAbdī*. nşr. Ḥasen Kāmil eş-Şayrefī. Kahire: Maʿhadu'l-Maḥtūṭātī'l-ʿArabiyye, 1391/1971.
- Dīvānu Mutelemmis ed-Dubaî*. Mısır: Maʿhedu'l-Maḥtūṭātī'l-ʿArabiyye, 1390/1970.
- Dīvānu Müseyyeb b. ʿAles*. nşr. Abdurrahman Muḥammed el-Vaşīfī. Kahire: Mektebetu'l-ʿĀdāb, 1423/2003.
- Dīvānu Nābiğa ez-Zubyānī*. nşr. Muhammed Tāhir İbn Âşûr. Cezair: Şeriketu't-Tūnusiyye, 1976.
- Dīvānu Nābiğa ez-Zubyānī*. nşr. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm. Kahire: Dāru'l-Maʿrif, 2. Basım, ts.
- Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*. nşr. Duriyye el-Ḥaṭīb, Luṭfī eş-Şakḳāl. Beyrut: Muessesetu'l-ʿArabiyye, 2. Basım, 2000.
- Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*. nşr. Mehdī Muḥammed Nāsıruddīn. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 3. Basım, 1423/2002.
- Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*. nşr. Ḥamdū Ṭammās. Beyrut: Dāru'l-Maʿrife, 1424/2003.
- Dīvānu Ṭarāfe b. Abd*. nşr. Abdurrahman el-Muşṭāvī. Beyrut: Dāru'l-Maʿrife, 1424/2003.

- Dīvanu Teebbeṭa Şerran*. nşr. Tîlâl Harb. Beyrut: Dāru Sādır, 1996.
- Dīvanu Teebbeṭa Şerran*. Beyrut: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1404/1984.
- Dīvānu 'Abīd el-'Ebraş*. nşr. Hüseyin Neşşār. Mısır: Şeriketu Muştafā el-Bābī, 1377/1907.
- Dīvānu 'Abīd el-'Ebraş*. nşr. Eşref Ahmet. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1414/1994.
- Dīvānu 'Alḳame b. Faḥl*. nşr. Duriyye el-Ḥaṭīb, Luṭfī eş-Şaḳḳāl. Halep: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1389/1969.
- Dīvānu 'Alḳame b. Faḥl*. nşr. Ḥannā Nasr. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1414/1993.
- Dīvānu 'Amr b. Ḳamī'e*. nşr. Ḥalīl İbrāhīm el-'Aṭiyye. Beyrut: Dāru Sādır, 1994.
- Dīvānu 'Amr b. Ḳamī'e*. nşr. Ḥasen Kāmil eş-Şayrafī. Kahire: Ma'hedu'l-Maḥṭūṭātī'l-'Arabiyye, 1385/1965.
- Dīvānu 'Amr b. Kulsum*. nşr. İmīl Bedī' Ya'ḳūb. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 1411/1991.
- Dīvānu'l-'A'şā el-Kebīr*. nşr. Muḥammed Hüseyin. Cemamiz: Mektebetu'l-'Ādāb, ts.
- Dīvānu'ş-Şenferā*. nşr. Ali Nāsır Ġālib vd. Riyad: Dāru'l-Yemāme, 1419.
- Dīvānu'ş-Şenferā*. nşr. 'İmīl Bedī' Ya'ḳūb. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabī, 2. Basım, 1417/1996.
- el-Mecmū'atu'n-nāşiye*. nşr. Mehmet Nuri Nas. 4 Cilt. Midyat: b. y., 4. Basım, ts.
- Mevsū'etu'ş-şi'r'il-'Arabī*. nşr. Ahmet Ḳudāme vd. 5 Cilt. Beyrut: Şeriketu Ḥayyāt, 1974.
- Şi'ru Hemdān ve 'Aḥbāruhā fi'l-Cāhiliyye ve'l-İslām*. nşr. Ḥasen 'İsā 'Ebū Yāsīn. Riyad: Dāru'l-'Ulūm, 1403/1983.